

ІВАН ПІДДУБНИЙ

СПІДАМИ ЖИТТЯ

СПОГАДИ Й ДУМКИ

1969

diasporiana.org.ua

ІВАН ПІДДУБНИЙ

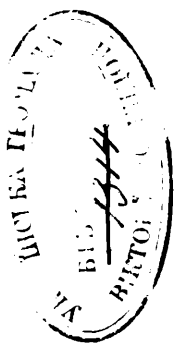
СЛІДАМИ ЖИТТЯ

СПОГАДИ І ДУМКИ

НЕБАГАТО ТАКИХ, АЩЕ МЕНШЕ
ОСТАЛОСЯ ЯКІ ПРНВЖАЮ ПОКАЗУЮТЬ
ІСТОРИЧНУ ПРНВЖУ І ЖИТТЯ
ЯК УКРНІСЬКОГО ТАК І ДРУГИХ
МН РОЗІВ СЯРОВОДЖИВОСІДІ
ТЕСТІ І ХВАРА ІМ.
МОЯ ОСОБИЧЬНА ПАЧАКА ІМ.

1969

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

IVAN PIDDUBNYJ

IN THE LIFE'S PATHS

MEMOIRS AND THOUGHTS

1 9 6 9

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

Щоб мати багато надій, треба мати багато спогадів.
(З думок невідомого автора)

Всякий свідомий українець повинен написати свої спогади. Це святий обов'язок наш, бо нині ми переживаємо історичну епоху великої ваги: епоху перетворення етнографічної маси в націю, епоху творення власної держави.

Євген Чикаленко.

Моїй дружині на знак признання за витривалість на тернистій дорозі життя та моїм нащадкам для науки присвячую.

А в т о р

I.

ПІД БАТЬКІВСЬКОЮ СТІХОЮ

... аж страх погано
У тім хорошому селі...

Тарас Шевченко.

У долині, де в річку Харків впадає її доплив під назвою Липчик, треба думати, росло багато лип і тому, мабуть, перші поселенці й дали назву своїй слободі — Липці. Але тоді, коли я навчився відрізняти трав'яні рослини від деревних, я дуже рідко зустрічав липи. Натомість серед дубів, бересту, клену, ліщини, диких яблунь (кислиць), диких груш — у близьких лісах та осики й тополі — в слободі, — всюди по низинах річок, росла оспівана в наших чудових піснях, гнучка й замріяна верба.

Ой, вербо, вербо, де ти росла,
Що твоє листячко вода знесла?...

.....
Не раз, не два під вербою
Стояв козак з дівчиною...

Ще нижче, понад самою водою, росли густі лози. Можна собі уявити дикі незаймані зарості лози, що росла по берегах наших річок більше, як двоє століть тому, коли до Слобожанщини, до „слободного”, цебто ніким не заселеного, Дикого Поля, з Правобережної України, прибували перші поселенці, втікаючи від польсько-панського гніту.

Ці втікачі осідали на вільних просторах, організовуючись переважно на військовий лад. У другій половині XVIII сторіччя на Слобожанщині існували полки: Харківський, Сумський, Охтирський, Озюмський, Острогоський та інші.

У просторій долині річок Харкова та Лопані постало місто Харків, що пізніше перетворилось на найбільший економічний і культурний центр всієї Лівобережної України. По периферії Харкова було засновано такі значні населені пункти — слободи, як Липці, Деркачі, Вільшана, Козача Лопань та багато інших.

Долина річок Харкова та Липчика, що в ній розташувались мої рідні Липці — простора й низька. Вже з таких назов окремих діляниць слободи, як Жабакряківка, Журавлівка, можна собі уявити, що там жаби крикають, там — журавлі водяться, а це можливе тільки на низині, поблизу від води. Але за моєї пам'яті ці кутки були вже майже зовсім сухі й господарчо освоєні.

Ще на початку цього сторіччя, в мої дитячі роки, в нашому краю випадали сильні сніги. Бували зими, коли люди вранці вилазили зі своїх хат, занесених снігом, мов ті кроти зі своїх нор. А тому, що весна в нашому краю настає раптово — були й великі весняні поводи.

Наша садиба була на низькому місці, недалеко від місця злиття двох згаданих річок. З дитинства я пригадую не одну весну, коли вода заливала наш двір, а часом пробиралась і до хати. Тоді нас — дітей в імпровізованих човнах — шапликах — вивозили на високі місця перебути час поводи.

Коли вода увійде в свої береги, тоді на низьких місцях не можна ні пройти, ані проїхати. Не раз бувало спостерігаєш, як на дорозі загруз чоловік з возом і конням і безпорадно борсається в багні аж поки добрі люди не витягнуть його воза часом кількома своїми кішми. Така чорноземля у нашій слободі, що добре родить городину! І так чужа держава дбала про наших людей, не тільки не допомагаючи їм, але й не даючи права і змоги організуватись для корисної співпраці, щоб поліпшити життя і побут.

* * *

Мої ближчі родичі по батькові, як і переважна більшість наших селян, власної польової землі не мали. Мій батько і його брат — мій дядько — мали лише досить

просторі садиби — левади на березі річки та городи з неодмінними вербами та лозами. Материн батько — Іван Зозуля — був також чоловік небагатий, зате мав, крім одного сина, чотирьох доньок — красунь та співачок. Вже досить літніми мої тіточки в жіночій компанії, співаючи, бувало, приказують: „Скільки то на віку співалось пісень, а й ще ж не всі переспівано”...

Я народився і провів дитячі роки у свого батька напів хлібороба — напів ремісника — шевця. На цю тему мені пригадується таке оповідання моєї матусі: „Небіжчик дід твій — Микола, оповідала вона, залишив після своєї смерти, своїй дружині, а твоїй бабусі — Одарці, на двох синів — на твого батька та на дядька Дмитра — хату, повітку, клуню, двох коней, одну корову, воза, плуга, одну борону і одну дорожню свиту. Настав час одділяти твого батька, як старшого сина, бо хоч наша хата була й чималенька (колись робили хати на дві великі кімнати — через сіни, — одна чорна і друга — світлиця), та дітей намножилось, хоч одбавляй: у нас було троє хлопців старших від тебе та, мабуть, двоє дівчаток молодших від тебе, та в дядька Дмитра з тіткою Санькою було тоді вже четверо дітей. І таки одділила баба Одарка твого батька. Дала пів-хати і сказала: „А все, що до хати — наживай собі сам. Нехай тобі Бог помагає!”. Ми вийшли зі старого двору з дідовою пів-хатою, напнули з неї куреник і так кучували*) аж поки батько твій не наколупав шилом трошки грошенят, — тоді ми до клітини добавили передню з сіньми і ввійшли уже в справжню хату.

Разом з пів-хатою за батьком залишився його душевий наділ землі — щось біля трьох десятин (приблизно п'ять акрів чи моргів); власної землі ми не мали, а на вас — хлопців — землі ще не було наділено, бо переділи громадської землі відбувались у нас один раз на двадцять років, а ви ж були усі малі.

Дитинство, кажуть, — найщасливіший період у житті людини. Я ж не раз намагався пригадати й так уявити

*) від „куча” — місц. говірка.

своє дитинство, щоб ця думка виправдалась, але у мене... нічого не виходило...

Я пригадую нашу, вкриту соломою, дерев'яну хату. Вона складалась зі світлиці та передньої з сіннями, що заглиблювались у неї, ділячи її на кухню з великою піччю та на майстерню. У світлиці стояв стіл завжди накритий чистою скатеркою, попід стінами — дубові лави, що їх пізніше замінили канапи; в одному кутку був дерев'яний піл, на якому спали батьки; у другому кутку, займаючи добру четвертину кімнати, виступала цегляна груба, а за нею лежанка — улюблене місце дівчорі з зимою, бо там було затишно й тепло. Покуть і дві стіни — завішані образами святих, а за ними завжди було видно або гілочку свяченої верби, або сухі квіти, або пахучу м'яту.

Зимою світлицю опалювали тільки на різдвяні свята та ще може на масляну, коли можна було сподіватися гостей. Це робилось з метою заощадження палива. Опалювали хату житньою соломою, а дрова вживались тільки для випікання хліба. Але соломи для опалу часто не вистачало, бо її вживали також і на годівлю худоби, особливо в роки неурожаю. З гною часто робили „цеглу”, що в сухому стані добре горіла.

Що ти скажеш на це, читачу? На погляд людини бодай елементарно обізнаної з життям і потребами рослин, що часто-густо навіть на наших, досить родючих землях, через недостачу поживи давали низькі врожаї, такий спосіб використання найціннішого добрива-гною, мало назвати безгосподарністю; це просто варварство! Але такий присуд не стосується наших селян, бо по всій Україні було дуже мало людей, які усвідомлювали, що треба використати Дінецький вугільний басейн, як джерело палива для своєї людности, а не дозволяти використовувати його на розбудову великої Російської імперії-мачухи... А якого б поступу досяг побут нашого народу за допомогою самого лише палива!

Крім кухні в нашій передній, як сказано, містилась чадна від розтоплюваної смоли шевська майстерня, часто з найманими робітниками. У хаті ж таки висиджувала сво-

їх пухнатеньких та галасливих курчаток завжди сердита квочка...

От у такій хатині народжувалось і жило, цебто працювало й спочивало, сміялось і сумувало, співало й плакало з десяток людей. В цій таки ж хатині цей десяток людей мав би й помирати, коли б прийшла смерть...

* * *

Хтось із послідовників тих, що свого часу в Російській імперії" „ходили в народ", кинув крилату фразу: „Наші люди миються на своєму віку двічі: перший раз — після народження і другий — після смерті"... Ця фраза досить влучно характеризує фактичний санітарно-гігієнічний стан тодішнього нашого села, бо лазень у селі не було, а миття в перелюднених хатах було до краю обмежене в своїх можливостях. Тому все доводилось надолужувати в літню пору.

Сонечко! Як йому не радіти?! І чи треба дивуватись нашим предкам з дохристиянської доби, що обожнювали сонце, коли ми, в наш цивілізований вік, готові були співати йому гимни?.. Чи не на цьому економічному й побутовому ґрунті творились наші незрівнянні веснянки?...

Та, мабуть, не все погане, що недобре... В обставинах, багатих хіба лише на дівчату, нас уже з найранішого дитинства починали привчати до праці. Вже трьох — чи чотирьохрічна дитина може допомогти мамі доглянути курчаток, посипати їм пшінця та налити їм в якийсь посуд водички. Тоді цікаво слухати щебетання ще „вчорашніх" пташенят і спостерігати, як вони влучно попадають у розкидані на підлозі пшонинки та як підіймають до гори свої голівки, набравши в дзьобики водички...

Єднання з природою, кажуть моралісти, ушляхетнює людину. Це, очевидно, так. Але так сказати — не досить. Мое єднання з телятками та курчатками дало мені змогу ще в ранньому дитинстві ствердити, що ці діти природи здебільшого вже з першого дня своєї появи на світ можуть самостійно стояти на своїх ногах, ходити і навіть бігати, — тим часом, як людина, цей вінець природи, доходить до такого стану не так скоро: мабуть таки доско-

наліше потребує довшого часу для свого розвитку... При цьому тварини виховують своїх нащадків, навчаючи передовсім фізичних методів боротьби за своє фізичне існування, тим часом як людина застосовує для цього переважно свій інтелект, що часто буває незрівняно жорстокіше від суто фізичних метод боротьби...

Коли ми підростали нам давались для виконання вже складніші завдання: наприклад — мняти мички, робити шевцям дратву тощо. Мняття мичок було для мене найнеприємнішим обов'язком. Суть його полягає в тому, що жмут сухого вимоченого й витіпаного, але досить жорсткого, конопляного волокна, особливим способом топчуть босими ногами, ніби перемішуючи його, до такої міри, щоб волокно стало м'яким та еластичним і, отже, придатним для прядіння з нього тонкої нитки. Цієї нудної своєю одноманітністю роботи я недолюблював ще й тому, що за довгий час її виконання я не міг навчитись самостійно визначати закінчення самого процесу мняття. Бувало запитуєш матусю:

„Мамо! Може вже годі?”

А мама, поглянувши здалеку на мичку, що в мене під ногами, спокійно і впевнено відповідає:

„Ні, ні! Мни ще.”

Потопчешся, покрутишся на мичці ще якийсь час та знову:

„Може тепер уже годі?”

„Та ні. Мни іще стільки скільки мняв...” — відповідає здалеку мама.

І як ото, думаєш собі, уміє мама так здалеку узнавати, чи волокно вже готове, чи ні та з серцем починаєш із сильним натиском прискорсно вертітися на мичці.

А їх же ж, бісових питок, і багато треба! І на полотно (бо не все ж платити 11 копійок за аршин ситцю), і на мішки та інші господарчі вироби, і на дратву шевцям.

Швидкі темпи часто дають погані наслідки роботи. І тому радість огортає дитину, коли мама, нарешті, скаже: „Ну, та вже годі мняти; іди роби своє діло...”

Але незабаром приходить смуток, коли мама, або хтось інший зі старших, береться докінчувати твою роботу. Не раз, бувало, в таких випадках з огірченням питаєш сам себе: „Невже ж я такий безталанний, що не вмію виконати здається найпростішого діла?...”

Ось треба допомогти батькові віяти зерно. Робилось це ручно, без віялки (з допомогою дерев'яної коробки або лопати). Зима. Мороз ступнів з двадцять (за Цельсієм), а до того ще й протяг, бо віяти треба в клуні, де при цьому відчиняють двоє протилежних воріт, щоб збільшити силу вітру. Обов'язок мій полягав у тім, щоб серед провіяного уже зерна вибрати руками сміття (каміньці тощо), яке не одвіюється, а падає до вороха чистого зерна. Цю роботу треба виконати якнайкраще, бо зерно те призначається для перемелювання на борошно. От тоді й думаєш собі: краще б я мички мняв, як отут мерзнути на нарочито збільшеному протязі. Одночасно не раз спадало мені на думку: „Чому б ото не перевіяти все зерно за теплої пори?” І сам собі відповідав: „А що тоді робити господареві впродовж довгої зими?”...

Дратву робити давали вже дорослішим хлопцям. Це вже не „бабська робота” — мички мняти. Це робота цікавіша, жвавіша, не така затяжна і, що найголовніше, — відповідальна; її в крайньому разі виконують самі майстри. А тому: де й береться ентузіазм, з яким її виконуєш... А коли навчишся ще й свиню в коноплі заганяти, цебто в нитку всукувати щетину, щоб дратва легко просувалась у вузьенькі дірочки від шила в шкірі, тоді вже не соромишся й з самим майстром іноді навіть поручісти...

Уже з семи-восьми років, а часом і раніше, ми починали брати участь у господарчих роботах як пастухи, погоничі тощо. Поганяти коней при оранці чи сійбі — досить цікаво, якщо добрі й не злі коні, не суха й незатолочена земля та добра погода: тоді весело погукуєш на коней та помахуєш батіжком. Особливо ж приємно і навіть гордо себе почуваєш тому, що усвідомлюєш вартість своєї роботи. Ці враження відновлювались у моїй пам'яті,

коли пізніше — в сільсько-господарському інституті я слухав лекції з циклу „Вступ у сільське господарство”, в якому, поруч з навітленням практичного значення сільсько-господарчого виробництва, подавались уривки з творів художників слова, в яких оспівано природу та опoстизовано шляхетну працю хлібороба.

* * *

Але в дитячому віці все ж таки тягнешся більше до розваг. Такою роботою, що межує з розвагою, було пасіння коней. Через те, що за трьохпільної системи господарства третина громадської землі у нас щороку не засівалась (толокувала) і оралась під озимину тільки після Петра і Павла (в половині липня місяця) — на толоці виростало сяке-таке зілля. От на таку пашу через недо-стачу кормів селяни вдень виганяли череди рогатої худоби, а вночі водили пасти коней. При цьому, звичайно надвечір, збирався гурт пастухів і верхи на конях рушав на толоку. Отам була розкіш! Вільно було побігати чи побавитись, половити метеликів, чи знайти їжача або й саму гадюку; а як стемніє — послухати веселих або й страшних оповідань. Там пастушки від безділля придумували один одному більш чи менш влучні, а часто й образливі прізвиська, — подібно до того, як це робилось на Запоріжжі. І горе тому, хто здумає з цього приводу пускати сльозу: тоді він стане постійним посміховищем для всіх. . . Там таки ж, на толоці, пастушки привчались і курити та лаятись „як дорослі”, цебто брудною московською лайкою. . . І що барвистіше молодець умів лаятись, то більшим ореолом слави й героїства нагороджували його товариші. . . З сумом стверджував це я пізніше в царській армії, особливо в дні революції. Але тоді вже тут, очевидно, мало місце почуття не симпатії, а, скоріше, почуття страху перед такими „героями” . . .

* * *

Так ми готувались до життя. Одноразово з цими своєрідними розвагами на голову селянської дитини спадають нещастя, що часто-густо навідуються, бувало, до се-

лянських родин разом з неврожаями, хворобами й смертями людей, загибіллю тварин, крадіжками, пожежами і, нарешті, з війнами. Бо селянській дитині доводиться ділити з батьками радість і горе ще від колиски.

Я пригадую оповідання моєї матусі про її чумакування. „Щороку, оповідала вона, ми з батьком їздили до Криму по сіль. Я тоді була ще малою дівчиною. От одного разу, коли ми поверталися з Криму, у нас захворів один віл. Ми зупинились і простояли в степу кілька днів, чекаючи видужання вола, та так і не діждались: він пропав і важкого воза довелось тягти одному воліві, хоч частину соли ми й переложили на інші вози. Тоді мені погіршало: то, бувало, сидиш у передку, весело помахуєш батіжком та погейкуєш, а тепер довелось бігти за возом мало не всю дорогу аж до самого дому. От коли боліли ноги: аж тепер, здається, вчувається біль у ногах; бо їхали ми не один і не два дні. Бувало як виїдемо після Великодня, як обсіємось, то повертались додому перед Покровою”.

Друге матусине оповідання, що залишилось у моїй пам'яті, стосувалось, мабуть, голоду на Україні 1891 року: „Було дуже сухе літо, розповідала мама, і ми зібрали з поля не більше, як висіяли; та й ті зернятка були дрібнюсенькі, щупленькі. Довелось ходити на базар купувати хліб: виносили люди продавати, у кого був запас. От принесе, було, батько хлібину, покладе її на стіл, обплаче її, тоді перехреститься й перехрестить хлібину, розріже її на частинки і роздасть усім по невеличкому шматочку, мов проскурку. Пробували ми тоді і коріння всяке їсти, і жолудевий хліб пекти, і бур'янове насіння молоти на борошно. Та з того користи було мало, тільки потруїлось багато людей та померло.”

Лихо, кажуть, не любить ходити одинцем. І, мабуть, у найбільшій мірі це стосується селянства українського, що пару століть перебувало під „білими” московськими царями і ось уже з півстоліття гне спину — під червоними. . . Пригадую великий піст одного року на самому початку нашого сторіччя. Дні великого посту по селах „пра

вославної Русі", для мене в дитячі роки були особливо гнітючими: убога вегетаріянська їжа з неодмінною гіркою редькою (принаймні в перші дні посту), загальна ніби монастирська стриманість у всьому та зосередженість. Замість молодецьких веселих пісень, раз-у-раз чується скорботний постовий дзвін, що скликає говільників до церкви.

І от серед цього моря смутку несподівано захворів наш добрий і всіма нами любимий татко, бо у багатій (особливо своїми колоніями!...) Росії, через нестерпні гігієнічні умови, пошесні хвороби були поширені більше, ніж у будь-якій іншій європейській країні. Слідом за батьком звалюються інші домочадці. І наша тісна хатина перетворюється на справжній лазарет, лише з невідповідною обстановкою. З десяти членів нашої родини залишилась на ногах тільки одна мама. Тепер, крім звичайних господарчих та кухонних обов'язків, на її плечі звалились також обов'язки сестри-жалібниці і навіть самого лікаря. До лікаря, що був у нашій слободі, селяни, як правило, дороги тоді не знали, обмежуючись, в разі потреби, знахарями, ворожками тощо. А тим часом хворі, було чуеш, благають у мами такої некорисної для них страви, як узвар, настояний на диких лісових грушах та кислицях і жаліслива мама з радістю поспішає задовольнити ці прохання.

Недалеко від нашої слободи починався великий громадський ліс, що тягся довгою, на тридцять кілометрів, смугою на південь, аж до самого Харкова і далеко на північ. Ліс цей багатий на дуби, що були основою житлового й господарчого будівництва нашої слободи; але, як уже було згадано, росли там також дикі груші, яблуні й ліщина; остання принадувала особливо сільську молодь, коли почнуть спіти горіхи. Але всіх, старих і малих, принадували лісові груші й кислиці. Щороку, бувало, на Пречисту (восьмого вересня за старим календарем) ще вдосвіта десятники стукали палицями у ворота, вигукуючи: „У ліс!" „У ліс!"... Тоді ми жваво вирушали з довгими дерев'яними крюками до лісу і поверталися звідтіль з повними возами груш та кислиць. Ці дикі овочі після певно-

го періоду лежання набували гарних властивостей і з сухих грушок та кисличок виходив дуже смачний узвар. Я любив ці дні поїздки до лісу і тому завжди боявся проспати, щоб не відстати від старших. В ту пору ще бувало досить тепло, а листя на деревах ледве починало жовтіти: приходила чудова золота осінь. Урочиста лісова тиша порушувалась тільки людськими голосами та цілим градом напівдосстиглих грушок та кисличок, що сипались з розгойдуваних дерев. Тоді ж таки на ліщині можна було знайти, хоч і зрідка, зате першого гатунку (бо повністю достиглих) з темнобурою шкаралупою, смачні горіхи — чорнобровці, а якщо діло було після дощику, то можна було назбирати й грибів, що цілими колоніями виглядали з-під опалого листу. Скільки було радості тоді для дітей! Ця радість підсилювалась тим, що ми бачили біля себе дорослих: тоді не страшно й заблудитися (щоб цього не сталося ми раз-у-раз перегукувались), не страшно ні гадюки, ні вовка, ані самої баби-яги. . .

Такий чудовий наш ліс, такі чудові в ньому овочі, такий чудовий з них узвар!

Але тепер, коли мама поступилась перед вимогою когось із хворих і той з жадобою випивав цю апетитну рідину, — така поступка давала несподівано тяжкі наслідки: хворий впадав у гарячку і тоді матуся, що сама від роботи й від горя ледве трималась на ногах, сиділа біля найтяжче хворого. . . виглядала смерті. . .

У мене пиття узвару асоціювалось з одвідуванням лісу і це, здається, надавало мені, хворому, сил і бадьорости. Як же тут можна утриматись, щоб не випити цілющого напою? . . .

Цього разу з хворими закінчилось все на добре: всі видужали. Але не завжди хвороби кінчались щасливо для нашої родини. В ранньому дитячому віці, як я чув, помер один з моїх старших братів, а тепер, уже за моєї пам'яті, померла ще немовлятком моя сестричка. Нам усім було її шкода: ми всі в родині любили її найдужче, бо вона була найменша і через те — найпотішніша.

Колись частенько можна було почути мамине:

„І нема на вас смерті!..”

А тепер, над труною дитини поруч із засмученим батьком, я бачив заплакану матір.” Нехай би жила, — мабуть думала мама, — всім, мовляв, вистачить місця на просторій землі”...

* * *

Одягались ми просто, але тепло, бо до того змушувала сувора й довга зима. Зимою носили, вироблені з товарячої шкіри, кожухи, пофарбовані на біло, а також свити з домотканного сукна. Останнім часом замість кожухів та свит зимою носили переважно піддъовки з грубого фабричного сукна чорного кольору. Легшим, але досить теплим одягом, була тужурка з простого, але міцного матеріялу, на ваті. Хатній одяг — сорочка й штани, що часто мали латки більшого розміру, як нелатана їх частина. На чоботях також були латка на латці. Родина шевця не була щодо цього винятком, а може навіть основним правилом. Недаремно, мабуть, була ходячою приказка: „Швець ходить без чобіт, а кравець — без штанів”... Воно й зрозуміло: і той і другий у першу чергу понесуть свої вироби на базар, щоб мати за них гроші — на те вони й майстрі... Лише для виходу на люди, цебто до церкви, на весілля тощо, чоловік намагався зодягнутися у нелатане.

Так жила наша родина — напівхлібороба — напівремесника, у якого, як тоді казали, у кишені завжди водилась свіжа копійка. Даю волю читачеві уявити, як жив той селянин, що будував свій добробут на одному врожаї, що збирається лише один раз на рік, — коли мені частенько доводилось бігати до крамниці по сірники, чи гас і платити за цей крам не грішми, яких, очевидно, не було, а курячими яєчками...

Деякі родини з нашої слободи посиляли своїх хлопців-підлітків та парубків — у найми до міста або ж на сезоніві далеко від дому роботи, здебільшого пастухами, що їх чомусь у нас називали гайдарями. В моїй пам’яті

збереглись навіть слова спеціальної пісні-веснянки, складеної, очевидно, в нашій слободі і присвяченої цим пастухам-заробітчанами:

Ой пішли наші гайдарики
Гроші заробляти...

Ще напередодні першої світової війни та революції 1917 року, деякі селянки практикували такий спосіб заробітку: йшли до Харкова і наймались у „мамки”, цебто матері кидали своїх грудних дітей і наймались до „панів” годувати своїми грудьми їхніх дітей... Селянок до цього змушували злидні, а „пань”, очевидно, бажання зберегти свої бюсти...

* * *

Одного разу у нашій хаті заночував один з тих, що просторами неосяжної імперії змушені були ходити з так званими вовчими білетами¹⁾. То була вже досить літня людина з напівлисою головою; коли йому треба було щось прочитати він надівав окуляри, що разом з лисиною викликало в мене почуття пошани до нього. Бачучи наше убоге життя він казав:

„Чому ви тут сидите, коротаете своє життя в злиднях; переселяйтесь на Сибір”.

На зауваження моїх батьків, що Сибір — то непривітна й чужа для нас сторона: там холодно і дико, — він казав:

„Ні, не там Сибір, де ви кажете, а тут, де ви живете напівголодні, де і ви і ваша бідна худоба мерзнете. А там і люди мають добрі хати і худобу тримають у теплі. Там і землі і лісу скільки хочеш і малі податки, а в перші роки переселенці від них зовсім звільнені”.

Я з дитячого бажання до мандрів відразу погоджувався на переселення, але нашої родини цей гість не переконав. Відповідь йому була така:

¹⁾ З такими документами ходили покарані політичні „злочинці”: вони не мали права залишатись в одному населеному пункті довше як двадцять чотири години.

„Ні, ми вже будемо жити тут, де жили і вмирали наші діди й прадіди”...

Не знати, чи не був той наш гість урядовим агентом-пропагандистом. Якщо це так, то виходить, що страшний абсолютистичний, реакційний царський режим був незрівняно ліберальнішим від так званого робітничо-селянського большевицького режиму, що українські селянські родини, включно з малими дітьми, вивозив у той самий Сибір і викидав їх там у сніг... Перед першою світовою війною російський імперський уряд вживав енергійних заходів до переселення селян з густо населених місцевостей за Урал. Я знаю, що не раз на сільських зборах приїжджі з Харкова урядовці ставили перед нашими селянами це питання, але безрезультатно. Не раз, чуючи скарги на малоземелля і бачучи засмучені обличчя батьків, я довгенько ще після візиту згаданого „гостя” намагався намовити їх зважитись на переселення. Та... це було тоді, коли я уявляв собі, що Сибір — ось тут, у нас за селом...

Отак жилося великій частині наших селян” на нашій не своїй землі”.

* * *

Але цим не обмежувались риси російського колоніалізму на Україні. Імперія систематично й уперто провадила русифікацію не-російських народів, не дозволяючи їм, і в першу чергу українцям, рідної школи тощо. Тимто рідна українська мова наших селян щоразу швидше засмічувалась русизмами. Їх приносили до села поворотці з армії, ті, що побували в Харкові на заробітках тощо. Вони часто-густо бравували московськими словами, чи окремими фразами, хоч і вимовляли їх так, що природній москвин затуляв би вуха, слухаючи ту мову. Слова ті чи фрази часто вживались недоречно, але... говорити треба, бо треба ж показати своїм землякам, що чоловік був серед „культурних” людей і набрався від них тієї „культури”...

У північних повітах Харківщини є чимало російських сіл, так само, як у південних повітах Курщини та Вороніжчини-українських. Очевидно розташовання українських

сід поміж московськими, і навпаки, породило такі от мовні аномалії, що їх константуємо в українських селах півдня Курщини: „Кум, павези маю жінку на базар сьогодні, а я тваю павезу у другий панеділок...”

Але справа, на жаль, не обмежувалась сприйняттям нашими селянами цих, лише зовнішніх, так би мовити, ознак „культури” (хоча знавці мови, мабуть не безпідставно, твердять, що мова — то душа народу). Поруч з покаліченою мовою село переймало і деякі основні, так би мовити, прикмети міської „культури”. Вже коли я навчився читати, а вчителі (спасибі їм!) навчили мене також і вдумуватись у прочитане і розуміти його, — я не міг не звернути уваги на таку, з дозволу сказавши, „веснянку”, яку я вперше почув від парубків та дівчат саме навесні, коли вони співали її поруч з нашими чудовими веснянками:

„А в нашой дірєвні — нова новина:

Молодая дівчинонька сина родила...”

А далі йшов безглуздий приспів:

„Трай-рай-рай, тумарай-рай...”

Ця „весняночка” появилась у нас напередодні першої світової війни, тим часом, я пригадую, як ще незадовго перед тим у ділянці моралі тоді у нас існували, може аж надто суворі правила. Бувало на другий день після вінчання, що звичайно відбувалось у неділю, вулицями села під звуки музики йде процесія тих, що гуляють весілля. На чолі цієї процесії йдуть молодий і молода, а перед ними несуть височезний дрюк, на якому вгорі гойдається червона запаска — символ того, що дівчина зберегла свою дівочість аж до шлюбу... І горе тій дівчині, що не має права гордо пройти селом з червоною запаскою впереді...

Поруч з пісеньками, подібними до згаданої вище „весняночки”, все частіше можна було почути на селі солдатські пісні або пісні на тюремні мотиви, як от: „Сижу за решеткой в темнице сырой” або „Звени, звени, звонок звончее...”

* * *

При всьому цьому в побуті наших селян тоді ще зберігались залишки своєрідного матріярхату, що за часів козаччини виявлялись особливо яскраво. Я неодноразово був свідком гулянок самих жінок, без чоловіків, бо гулянки ці відбувались іноді в нашій хаті. Приводом для таких гулянок були або якісь іменини, чи щось подібне, або й просто... „йшли з базару та й зайшли; ось тобі, кумо, чи свахо, чи й просто сусідко, пляшка горілки, а ти смаж яєшню з салом...” Звичайно при цьому не упивались, а випивали так, щоб весело й дружньо поговорити, ще більше-поспівати, а може й поплакати...

Я не можу забути пісні, що пророчо віщувала долю нашої родини, пісні, що її не раз я чув у своїй хаті, яку любила і в гурті співала моя матуся, вже будучи вдовою, і ту любов до цієї пісні передала й мені:

Ой, із-за гори та буйний вітер віє,
Ой, там удівонька та й пшениченьку сіє.

.....

Діти ж, мої діти, та й горенько мені з вами,
Що немає батенька та й рідного над вами...

.....

Не журися, мамо, та й не журися з нами:
Ми повиростаєм та й розійдемось сами,
Ой, буде нас, мамо, та й по горах, по долинах,
Ой, буде нас, мамо, по далеких країнах...

* * *

В довгі осінні й зимові вечори мало не єдиною розрадою наших селян бували бесіди десь у сусідських хатах. Ще довше, хоч і зрідка, господарі засиджувались у млині, дожидаючи поки мливо буде готове. Отам сільські „філософи”, що їх густенько розсіяно по українській землі, бувало вже наговоряться досхочу!... Через те, що то був час недавнього закінчення російсько-японської війни та час століпінської земельної реформи, говорили у млинах, звичайно, про землю та війну. При цьому приходили до такого майже неодмінного висновку: людей намножилось, а земля ж не гума, не розтягається, — отже нова війна неминуча...

На Різдвяних святах великі юрби селян і не лише молодих, але й середнього віку, або й старих, брали участь у кулачних „боях”, що заступали для них розвагу й спорт. Ці кулачні „бої” називались у нас „броварями”, мабуть, тому, що в них не одному набивали брови до кровотечі.

В інших деяких країнах, очевидно, на зміну кулачним „боям”, прийшли такі гри, як от бокс та інші, подібні йому, що дає змогу не лише його учасникам виладовувати свою енергію первісної людини, але й глядачам виявляти не менш примітивні почуття. . . Мимоволі приходиш до сумного висновку щодо людської натури, яка штовхає людину на такого роду „геройства” та, на основі цього — щодо перспектив мирного співіснування народів земної кулі. . .

Зимові кулачні „бої” були поширені мало не по всій Україні. Але наші кулачки-броварі мали особливий характер. Противниками в них виступали — з одного боку — наша українська слобода, а з другого — сусіднє московське село Колупаївка. Противників, подібно до ворожих армій, легко можна було відрізнити, бо липчане були зодягнені в чорні бобрикові піддъовки, а колупаївці — в яснобрунатні кожухи-„зіпуни”. „Бої” починались по обіді на відкритому місці, на межі сіл, а кінчались здебільшого аж увечорі, найчастіше в центрі наших Липець, а не Колупаївки, хоч це село, мабуть, разів у п'ять менше від Липець. . . Такі мої земляки „бойові”, не даремно ж вони — козацького роду. . . Хоч тут треба брати до уваги і цінніший, як у противника, одяг, що його вони боялись попсувати в „боях”, а це зменшувало активність власників такого одягу.

„Броварі” розглядались, як спосіб розваги, але часом, бувало, сторони при цьому мали нагоду звести якісь особисті порахунки і давали одна одній „бобу”. Поліція, що десятиліттями знала цю броварську традицію, хоч і не дозволяла „броварів”, але здебільшого робила вигляд, що вона всього того не бачить, а насправді, як приналежна до православних християн, вона в ті святочні дні сиділа десь по теплих хатах за чаркою горілки. . . , бо добре ви-

пити теж свого роду святочна традиція і як же ж можна її не підтримати?..

* * *

В описуваний період серед наших селян взагалі зберігалось багато стародавніх традицій, що були далеко не всі високоякісними. Вони здебільшого були пов'язані з релігійними віруваннями та церковними обрядами. Ще з раннього дитинства я пригадую, як парубки й дівчата на перший день Різдвяних свят ходили колядувати. Моя пам'ять зберегла такі слова однієї колядки: „Добрий вечір тобі, пане господарю! Радуйся! Ой, радуйся, земле, веселися, Боже наш, над нами!“...

Я пам'ятаю, яке сильне враження робив на мене спів колядників зі своїми свіжими молодечими голосами. Пам'ятаю, як радісно мої батьки приймали колядників та як намагались найщедріше їх обдарувати. Пізніше колядники перевелись: хлопці почали соромитись старовини і замість колядування на свята збирались десь по хатах і, якщо не пиячили, то просто бешкетували.

Різдвяні свята для нас-хлоп'яків — мали свій особливий інтерес: ми в свята також ходили зі своєрідною колядою; кажу своєрідною тому, що ми співали тільки різдвяний тропар „Христос рождається, славіте“ та кондак „Дева днесь Пресущественного рождает“. Це відбувалось рано-вранці на перший день Різдва. Ходили ми від хати до хати, носячи в руках зізду, чомусь семи- або восьмиконечну. Особливість цього „рожіствування“ полягала в тому, що зізду доводилось робити своїми руками, тому підготовку до цього ми починали задовго до свята. Скільки то вимагало від нас турбот, праці й винахідливості, щоб старий підрешіток перетворити на чудово оздоблену кольоровим папером зізду і щоб усередині її могла стояти засвічена свічка і не падала, коли зізду несуть нерівними дорогами, по снігових кучугурах!... В день свята ще вдосвіта гуртки хлоп'яків уже наповнювали своїм гомоном та гамором усе село, незважаючи на високі снігові замети або й хуртовину, що стояли їм на перешкоді. Але... перед традиційністю й оригінальністю

чину та перспективою мати подарунки — перепони не були страшні --- вони були навіть дуже цікаві. . .

Взагалі в обставинах одноманітності сільського життя найбільшою духовою поживою для дитячого допитливого інтелекту та втіхою для душі були церковні свята. З усіх свят у ранні дитячі роки ми найбільше любили храмове свято, коли до нас приходили гості й неодмінно обдаровували нас солодощами. Пізніше мені найбільше подобались зелені свята. Вони звичайно припадають на травень або червень місяці, коли багата жива природа нашого краю перебуває в повному розквіті. . . Тоді кожний господар привозив з лісу гілля розкішних бересту, клену, липи тощо, жінки з городів приносили листя пахучого любистку, а ми — старші діти — з поля пахучого чебрецю. Гіллям прикрашували середину хати і зовні — ворота й будівлі, а земляну долівку посипали чебрецем та свіжою травою. Тоді, до свят побілені та підведені жовтими смугами зсередини й ззовні, хати виглядали справді святочно.

Під новий рік — на Маланку — підлітки, вже обох статей, ходили щедрувати, виспівуючи по-під вікнами: „Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!” За це ми діставали пампушки, горішки, пряники, іноді цукерки й гроші, а в заможніших людей — і ковбаси, начинені добре мащеною пшоняною кашою. . .

Цікавий і глибокий своїм змістом був звичай в день нового року, в свято Василя Великого, ходити по хатах „посипати”. Для цього ми, хлопці, набирали в себе в коморах зерна, неодмінно ярих культур. Зайшовши до хати ми зі жмень кидали те зерно в напрямку святих образів, приспівуючи: „На щастя, на здоров'я, на Новий Год! Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю! Здрастуйте! З празником! З новим Годом! З Васильком!”

Мабуть тільки відсутністю добрих і цікавих розваг пояснюється те, що перша на мойому віку шкільна ялинка справила на мене справді незабутнє враження.

* * *

Абсолютна необізнаність з найелементарнішими законами природи, давно відкритими наукою, штовхала моїх

земляків в обійми шептук, ворожок та іншого темного елементу, що навчився лише базікати, — до того ж — базікати тоном, що не може викликати сумніву і виключає будьякі заперечення. В цьому відношенні мої земляки ХХ-го сторіччя недалеко відійшли від своїх предків, старших від них на ціле тисячоліття... А проте, може дії ворожок та шептук впливали на них, як своєрідна гіпноза?... Адже ж гіпнозі найлегше піддаються люди зі слабою душевною структурою, або без твердо усталених ідейних переконань.

З легеньким смішком, хоч, здається, й не без деякого страху, довгими зимовими вечорами по хатах розповідалось про відьом домових та інші уявні темні сили, і при тому — незважаючи на склад слухачів. Уся ця чортівня відогравала в селянському духовому житті того часу далеко не останню роль. Добре ще, коли вам кішка перебіжить дорогу або якась жінка перейде її з порожніми відрами. На це поважніша людина, особливо чоловічої статі, може й уваги не звернути, хіба тільки сплуне саме в тому місці, де перейдено дорогу... Не дуже страшно також якщо десь бісова курка та раптом, ні з сього ні з того, півнем заспіває, або сич ген там на дзвіниці уночі сумно зарежоче...

Далеко гірше, якщо відьма підбереться до корови та видоїть її, тоді не жди від неї молока, хоч перестань годувати або й виведи з двору, або та сама відьма заплете гриву у конячини — тоді хоч зараз же збувай її, яка б вона роботяща не була...

Особливо ж пригнічували психіку селянської родини, і передовсім дітей, сни. Мабуть не було того дня, щоб кожний член родини не розповів уранці баченого сна. Найфантастичніші і найжахливіші речі можна було тоді почувти. А найгірше, коли ті сни і, до того ж, як здається, з усякими додатками, дорослі розповідали ввечорі, на сон грядущий. Дитячі оченятка приковувались до обличчя такого оповідача і після фіналу оповідання бідолашна дитина від страху не зважувалась рушити з місця, незважаючи на те, що в хаті ще горіло світло і сиділо повно

людей — своїх, а часто й, охочих до вечірніх розмов, сусідів та приятелів.

Після таких оповідань бувало ледве доскочиш до своєї постелі та пошвидше вкриваєшся з головою, ще до того й попросиш, щоб і спину тобі вкрили, щоб уже ніяка сила не залізла під покривало... А вночі чуєш над головою: „Господь з тобою! Чого ти жахаєшся? Спи. Спи.” То рідненька матуся заспокоює та бажає спокійного сну. А тобі тим часом верзуться найжахливіші сцени, найнеймовірніша чортівня...

І це відбувалось у XX-му столітті, у великому населеному пункті з кількома школами й церквами, під боком великого університетського міста!..

* * *

Мабуть основними темами розмов по хатах були місцеві події й люди. Особливістю таких розмов була майже повна відсутність тем громадського характеру. Співбесідники, незалежно від їх віку й статі, не порушували в розмовах питань школи, чи кооперативного товариства, чи громадського дому, чи якоїсь іншої загальнокорисної справи, за винятком хіба найбільш актуальної в той час справи — переділу землі. Тимто, мабуть, коли треба було вирішувати громадські справи, як от громадські луки чи ліс, придбання й утримання громадського бугая тощо, громадські збори (сільська сходка) перетворювались на безладний базар. Цим обумовлювалась і якість постанов таких зборів, а тому — й якість обслуговування громади. Провина в цьому була не в самих людях, а, мабуть, головним чином у політичному режимові держави, що не тільки не заохочував їх до громадських справ, а, навпаки, боявся передавати їх людям, щоб часом, бува, при тому не дійшло до небезпечних розмов, а може й діл...

* * *

Одноманітне й безрадісне, а часто й безперспективне, життя великої частини селян часто штовхало їх у бік „горілочки”. Як друзі зустрічалися, як вітали новонародженого, як іншого виряджали до праотців, як весілля справляли і ще багато отих „як” та „як”, — скільки тоді” свя-

тої водички", чи „оковитої", чи „адамових слізок" випивалось!...

Селяни в своїй масі ставились негативно до алькоголізму. Але одноразово вони знаходили слова зрозуміння і навіть виправдання (якщо не похвали) для тих, хто тільки часом, хоч і гарненько, випивав. У таких випадках говорилося: „П'є — значить має за що пити, значить уміє й заробити"... або „П'яниця проспиться, а дурень ніколи"...

Підраховано, що в Західній Європі п'ють навіть більше, як у нас. Можливо. Але на заході п'ють, хоч і частіше, зате потрошку, „на здоров'я", а у нас дуже часто п'ють за московською приказкою: „Хоть редко — да метко..." Не знаю, чи ця „мудрість" принесена до нас із півночі, чи, може, вона своя, рідненька...

* * *

У поведінці наші селяни в масі своїй були добрими християнами. Свій християнізм вони перейняли від своїх предків, які плекали його впродовж цілого тисячоліття. Отже, він став глибоко традиційним. І хоч йому немало нашкодила російська царславна церква, все ж таки боротьба з релігійністю нашого народу для безбожної влади, як це показує ось уже півстоліття, — річ нелегка.

Одним із зовнішніх проявів релігійності наших селян було посвячення нових хат перед вселенням у них, масова участь у посвяченні колодязів та польових посівів, хресні ходи „на Йордан", цебто посвячення води у річках у день свята Водохрещі і т. п.

Тут я не можу не згадати великої церковної процесії, зорганізованої для поклоніння мощам св. Іоасафа у м. Білагороді²⁾). Вона складалась з кількох парафій, починаючи від м. Харкова у північному напрямку. В процесії від кожної парафії брали участь, крім обов'язкового кліру, — хори і по кілька сот парафіян, що несли корогви, образи, хрести. Процесія йшла широким „катерининським" шляхом і простягалась на добрих пару кілометрів. Дея-

²⁾ Так незрусифіковане околицьне українське населення називало місто Белгород що на Курщині.

ким прочанам треба було пройти чимале віддалення — до сотні кілометрів. Але люди йшли бадьоро, з піднесенням. Була рання літня пора, стояла чудова погода і процесія з її організованим ладом та прекрасним церковним співом серед чарівної природи справляла надзвичайне враження.

Та не минуло й десятка літ після цього хресного ходу, як я бачив ще більш грандіозні маніфестації в містах Російської імперії. Але призначення їх було вже зовсім інше... Так людські маси під впливом обставин здібні хилитись, мов ті дерева від вітру...

Білгород, колись південний сторожовий пункт Московщини, — тихеньке зелене містечко зі справді білими (крейдяними) горами на околицях, — розчарував мене тим, що нам довелося тоді перебувати там в тісному, далеко не ідеальної чистоти, приміщенні, подібному до всюди поширених у старій Росії постійних (заїжджих) дворів. Але ще більше розчарування я виніс з відвідин мощів святого тому, що по обох боках усипальниці стояло по два кремезних, добре вгодованих, жандарми, як сторожа й символ земної влади, що походить від Бога...

* * *

Селяни наші жили не тільки під страхом Божим, чи під страхом забобонів; вони жили також і під страхом учинків своїх ближніх. Досить частими у нас на селі були крадіжки; особливо чутливим для селян було конокрадство. Не меншим злом тодішнього села були пожежі. Вони виникали іноді через необережне поводження з вогнем, досить часто — від пустування дітей з сірниками, особливо в жнива, коли всі дорослі виїжджали на поле, а дітей самих залишали домосідувати.

Але це не були основні причини пожеж. Я пригадую, як кілька років поспіль, з самим початком весни, тільки, бувало, звечоріє, вже люди прислухаються, чи не бовкає великий церковний дзвін. І справді, рідко минав вечір, або ніч, щоб десь у селі не було пожежі.

Вкрай стероризовані пожежами й крадіжками селяни, бувало, збираються купками й шепочуться, обмірковуючи

останні події. Голосно говорити боялись, щоб часом хто не підслухав і злодіям не стало відомо, що їх підозрівають у злочинстві. Тоді той, хто голосно назвав ім'я палія, чи конокрада, не міг бути спокійним боючись, що ближчої ночі він „згорить”, або його обікрадуть.

Не раз, бувало, чуєш розмову дорослих:

„Та люди ж знають, хто це робить, — чому ж мовчать? Де ж наше начальство? За чим воно дивиться? Чому воно потурає злочинцям?”

І в відповідь чуєш:

„Тсссс... Тихенько. Ти ж знаєш, що ото було заарештовано того... І що ж вийшло? Випустили, бо, кажуть, становому³⁾ добрі штани справив... Що ж ти далі скажеш?” ...

Не раз сільська громада виносила свої вироки злодіям. Ухвалювано виселити їх на вічне поселення до Сибіру. Після того злодійства трошки зменшувались, але цілком ніколи не припинялись.

* * *

Основою добробуту наших селян була земля. Але що робити тому хліборобові, якому не вистачає землі навіть для прохарчування своєї родини? Йому треба шукати інших, додаткових, джерел існування. Отож, маючи надто скупий наділ землі, батько мій наймав землю в сільській громаді або в когось з односельчан. Сіяли ми переважно, жито, ячмінь, просо, гречку, — на прохарчування та овес — для коней. Пшениці сіяли мало або й зовсім не сіяли, бо, мовляв, і житнього хліба сходить багато... Значним додатковим джерелом прибутку для нашої родини, крім ремісництва, було бакшарство. Для цього, бувало, мій батько зі своїм братом та одним-двома сусідами чи кумами орендували маловжиткові землі, звичайно убочі, по можливості з південними схилами і садили там кавуни, дині, а на низинах — огірки. Площа таких бакш досягала десятків десятин. Обробляли бакші переважно своїми силами, — лише зрідка, в гарячу пору, користувались найманими робітниками та робітницями.

³⁾ Поліційний начальник частини повіту, так званого „стану”.

Бакша часто давала добрі прибутки. Я пам'ятаю, як одного разу, по закінченні сезону батько розложив купками (стовпчиками) золоті гроші по п'ять та по десять рублів, та й каже матері: „За цю купку поставимо комо-ру, за цю — справимо воза на залізному ходу (що в той час були тільки у окремих господарів — заможніших або таких, що люблять „з фасоном” проїхатись селом...), а за цю — можна старшому (синові) й весілля справити”.

Але не завжди так щастило з бакшами: в холодне й дощовите літо бакша ледве повертала навіть вкладені у неї гроші й працю.

Та для мене, малого хлопця, бакша мала свої принади. Я любив її за її багату природню красу, коли серед розкішної блідої зелені бадилля, що спочатку поволі, а далі швидко, вкриває землю, починають показуватись дрібненькі кавунчики, непомітні з-під бадилля; а далі бакша вкривається масою різнокольорових голівок кавунів, ніби розмальованих найкращими малярами.

На бакші можна цілий день бігати ловити метеликів, або в долині яру перегородити рівчачок і зробити ставок з холодною та свіжою джерельною водичкою, що в ній так приємно в гарячу пору викупатись; можна з дідом-сторожем варити смачну-смачну польову кашу; спостерігати, як соняшники, що зрідка ростуть серед кавунів, повертають свої великі, мов підрешіток, з жовтою принадною оборкою, голови до сонця: тоді починаєш розуміти мудрість людини, що дала таку влучну назву цій нашій національній рослині; спостерігати, як сходить велике й червоне сонце і як „тихесенько вечір на землю спадає”; придивлятися, як воно „за гору сідає”. Якщо воно заходить у хмару — то наступного дня буде дощ (так каже дід і так воно здебільшого й буває); а як уже стемніє — як же ж цікаво дивитись на темне блакитне небо, всіяне безліччю таких чудових зірочок. На тих зірочках, каже дід, теж живуть люди, тільки не такі, як ми, а малесенькі, люденятка; на бакші можна придивлятись, де вечірня зоря, де чумацький шлях, де волосожар, де чепіга і як у неї повертаються держална...

Ось уже й вирости огірочки і на бакшу приїжджає багато людей. Вони понабирають повні вози огірків та ще на землі понасіпають великі ворохи, а ввечорі їдуть до села, щоб на ранок попасти на базар зі свіжими та смачними огірочками. І довго ще чути, як іздалеку долітає скрипіння возів, навантажених огірками й пісні хлопців та дівчат.

А ось поспіли й кавуни. Тоді ні вдень, ані вночі не буває на бакші без людей: одні збирають кавуни, другі вкладають їх на вози, накривають ряднами й брезентами та ув'язують, щоб у дорозі не розсипались; там прийшли, а там прийшли люди купити кавунів, динь...

На бакші тихо. Сидимо ми якось із дідом у курені, в холодку, а крізь хворостяні стінки часом вітрець подихає; коли чуємо: трісь...

„Чуєш, Ванько⁴⁾“, отам луснув кавун, — каже дід до мене і показує рукою напрямок. Я біжу в тому напрямкові й натрапляю на великий кавун, що мало не цілком розколовся і з нього витікає сік... З великим зусиллям приніс я цього кавуна в курінь, дід розломив його надвое по розколині, а на червоному, як жар, його „м'ясі“ виблискують кристалі цукру. Ми з дідом понатужились і таки з'їли того кавуна: не пропадати ж йому без користи...

На великий жаль мої найкращі враження про життя на бакші були затьмарені прикрим інцидентом, що його я ніяк не можу забути. Наша гуртова бакша того року була коло села Сонцового, верств за десять від дому. Одного разу, коли кавунчики були ледве з кулачок завбільшки, у неділю по обіді, бачимо з дідом, як велика юрба парубків суне на бакшу і, не спиняючись та не питаючись нас, крокує бакшою, не поглядаючи під ноги. Ми вилізли з куреня і коли дід почав гукати на хлопців, щоб вони не робили шкоди рослинам необережною ходою, хлопці почали обсіпати нас градом дрібненьких кавунчиків, що їх

⁴⁾ Так тоді з наголосом на літері „о“ в нашій слободі пестливо називали всіх хлопців-підлітків Іванів (хоч так у Харкові до революції називали візників), так само, як і Василів — Васько, Грицьків — Гришко і т.п.

вони варварським способом зривали під ногами. І так продовжувалось до того часу поки вся зграя не назбирала добрих, на її думку, кавунів, і стільки, скільки кожний парубок міг узяти з собою. Аж тоді напасники пішли з бакші геть...

Компаньйони-господарі навіть не скаржились начальству, щоб хлопці вдруге часом не наробили чогось іще гіршого...

Даю волю читачеві пояснити причини цього явища, якому ім'я махновщина або большевизм в ембріональному стані...

* * *

У жнива, коли всі працездатні виїжджали, часом за десяток кілометрів, на поле, мене як старшого з дітей, залишали дома, на господарстві. На мойому обов'язку було: годувати заготовленим кормом курей та поросят і дати їм води, доглядати дітей, щоб часом яке не пішло без старших до річки та, не дай Боже, не втопилось, разів два-три на день дати дітям їсти; при всьому цьому суворо стежити, щоб діти часом не натрапили на сірники та не наробили пожежі. І т. д. І т. п.

З особливим притиском остерігали нас старші проти небезпеки колодязів. Це тому, що іще недавно один з моїх двоюрідних братів упав у глибокий колодязь і, наслідком того збожеволів, утік з дому і десь загинув, спричинивши тим своїм рідним невимовні страждання, що отруїли їм усе життя.

Найскладнішою й найтяжчою для виконання моєю задачею була така: треба було рогачем витягти з печі повний, вузький та високий, глечик з молоком, що його мама поставила в піч парити ще вдосвіта перед виїздом на поле. Труднощі тієї роботи може уявити лише той, хто сам на собі їх випробував... Виходило в мене все на добре. Але могла ж статися й катастрофа, бо дуже легко можна було глечика перекинути і тоді діти сиділи б цілий день на сухому хлібові.

Щоб розважати дітей та відтягти їхню увагу від небезпечної річки, чи недалекого колодязя з низьким зру-

бом, я робив з ними й для них хатки. То були не абиякі будівлі!.. Вони мали димарі, ринви, дерев'яні двері з ручками, зробленими з цвяшків або з дротику і вікна — справжнісінькі вікна з дерев'яними рамами і скляними шибками!.. Перед хатками було насаджено вишник, рожі та інші квіти, а поза хатками — яблуневі та грушові садочки з натурального гілля... За основний будівельний матеріал правив нам дорожній порох, що його приносили мені в пеленах мої численні помічники — мої сестрички та сусідська дівора. Під впливом води порох перетворювався на липку масу, що було запорукою міцности будівель... Пізніше з такого місива ми виробляли „справжню” цеглу, заливаючи сиру масу до нами ж таки зроблених із дощечок форм.

Було радісно й весело та спокійно за моїх підопічних сестричок. Особливо ж було приємно чути від батьків та всіх старших похвальні слова на адресу будівничих і найбільше — головного інженера... Пізніше, коли передо мною стало питання вибирати фах, я не став будівельником, мабуть тому, що людей цього фаху тоді, як і тепер, пануюча на Україні московська влада використовувала для міст, а не для рідних мені сіл...

Надходить вечір, а наших з поля нема. Я укладаю своїх сестричок спати, приказуючи: „Спіть, спіть... уже й курочки полягали спатки і корівка прийшла додому ночувати...”

„А на чому сплять курочки?”

„А корівка принесла нам молочка?”

„Курочки сплять на дрючечках, бо вони ж не дітки, а молочка корова принесла і ми будемо пити його завтра... Спіть... спіть...”

„А де наша мама? Я до мами хочу...” — несподівано, після напруженого чекання мами з поля, розплакалась найменша сестричка; а слідом за нею — й старші...

Але плач утомлює і дітки скоро поснули.

А пізно вночі я напівсонний даю матусі справоздання про свій трудовий день, а матуся давала мені накази на наступний день. І ледве я заснув, як чую повторення

маминого нічного наказу, бо вона вже знову їде на поле. Коли я проснувся — сонечко вже добре припікало і ми були в хаті, так само, як напередодні, самі.

А, вставши і поснідавши, ми знову робимо хатки, бавимось у коники, телефона (саме тоді наша „волосна” слобода налагоджувала телефонний зв'язок зі своєю периферією), лазимо по деревах, але так, щоб не порвати одягу, купаємось, але не заходимо на глибокі місця. Дівчатка роблять віночки з різнобарвних квітів, хлопці лазять у високих клунях аж під самі бантини, щоб дістатись до гороб'ячих гнізд та забрати там яечка. І весело нам. Все нові винаходи і витівки збільшують нашу радість. Лише зрідка хтось із діток згадає маму і... зідхне, або — й сплакне... Та то — не надовго. Нова гра, чи нове місце або нова ситуація, відганяють сумні думки і знов усі в захопленні, властивому лише дитячому вікові, вступають в нову смугу безтурботного весілля.

* * *

Незважаючи на те, що таке велике місто, як Харків, було у нас, як то кажуть, під боком, я вперше побував у ньому, коли мені було вже років сім або вісім.

До того я лише чув, що в Харкові — не так, як у Липцях: там — хата на хаті, а на горищі вікна..., у хатах світять не гасовими лампами чи каганцями^{б)}, а якимось без гасу й олії і на вулицях уночі — світло, а вулиці вистелені камінням і по них коні возять такі великі вози, що на кожний з них може сісти відразу з двадцять, а може й більше, людей...; чув, що в Харкові люди не їдять чорного житнього хліба, а самі булки... І т. д. І т. п.

Одного разу я їхав з братом пізно ввечері з поля до дому. Ми їхали високою дорогою і сиділи високо на снопках. Брат, показуючи в напрямку Харкова, каже мені: „Бачиш сяєво, ніби там десь далеко пожежа, — ото там і є Харків”.

^{б)} Черепок, що в нього наливається якийсь товщ, кладеться в нього гніт — найчастіше з ватки або й з ганчірки; один кінець гнотика опускається в товщ, а другий запалюється. Так добувається вогник, що дає сяке-такє світло.

На неодноразове моє прохання мене одного разу таки взяли до того Харкова. Але місто мене розчарувало своїм гамором та шумом, своїм порохом і якоюсь задухою; здалось воно мені якимось чужим, бо все там не таке, як у селі, включаючи й людей, що були інакше як на селі зодягнені і говорили мало зрозумілою мені мовою.

Того разу ми зупинились заночувати в малому заїжджому дворі у своїх земляків на краю міста. Але я навіть до хати не заходив, бо... не посмів брудним та засмаленим „циганчам” показуватись на очі „панам” та ще при ясному електричному світлі... Тоді я не передбачав, що моє дальше життя буде зв'язане з цим містом, що за яких півтора десятки років, я, як студент, буду мешкати в тій хатині, що в ній буде нелегально збиратись студентський гурток і, нарешті, що в цій хатині утвориться зародок моєї родини...

* * *

Але ось, хоч і в не зовсім радісне, та принаймні безтурботне моє дитяче життя, знову вривається горе. На цей раз воно прийшло з російсько-японської війни. Я пригадую: одного разу до нашої хати заходить мій хрещений батько, якого я дуже любив за те, що він, часто буваючи в нас, брав мене на руки, підкидав під саму стелю і рідко-коли приходив до нас без подарунків. Тепер він узяв мене на руки, довго, довго цілував і в сльозах промовив: „Прощай, синочку... не забувай свого хрещеного татка...”

...Скоро по тому прийшла сумна вістка, що мій хрещений батько на війні загинув. Я гірко заплакав щирими дитячими сльозами. З того часу я почав ненавидіти війну. Аж пізніше я переконався, що є війни, яких треба хотіти...

* * *

Ганебно битій малою Японією великій Російській імперії нічого не залишалось, як тільки оспівувати, принаймні окремі епізоди окремих військових груп, чи поодиноких героїв тієї війни. Так постала сумно-бойова пісня „Варяг”. Казали, що з цілої великої російської ескадри

військових суден, що їх потопила або взяла в полон японська морська фльота, крейсер „Варяг”, щоб не попасти в руки ворога, волів добровільно прийняти смерть під хвилями океану. Ось останні акорди пісні, присвячені тій події:

Не скажет ни камень, ни крест, где легли
Во славу мы русского флага,
Лишь волны морские прославят вовек
Геройскую гибель „Варяга”...

Дуже поширений був у той час вальс „На сопках Маньчжурії”. Ось його слова:

Тихо вокруг. Ветер на сопках гуляет...
Порой из-за туч засияет луна —
Могилы солдат озаряет...

Плачет, отец, плачет жена молодая,
Плачет вся Русь, как один человек,
Горько судьбу проклиная...

Рыдают отцы, матери, дети, вдовицы,
А там, на далеких маньчжурских полях
Белеют кресты и гробницы...

Повек не забыть нам той ужасной картины,
Где тысячи русских солдат погибли
За веру, царя и отчизну...

Під гарну, хоч і сумну мелодію вальса вистрибували „кавалери” і, ніжно схиливши свої голівки, замріяно крутилися їхні „дами”. Так ці патріоти шанували пам’ять даремних жертв нещасливої для Росії війни... Незважаючи на те, що головнокомандуючий армією генерал Куропаткін, їдучи на фронт, обіцяв японців „шапками закидати”, Росія в тій війні зазнала ганебної поразки. Але на сопках Маньчжурії російський імперіялізм не склав своєї голови, йому там було тільки гарненько надщерблено зуби...

Слухаючи музику вальса та спостерігаючи під час танцю наекзальтованих московських патріотів, я ще з сильнішим болем у серці переживав смерть мого хрещеного татка...

Не можна не зазначити, що цю ультрапатріотичну російську річ з великим надхненням виконують оркестри в „інтернаціоналістичному” СССР...

* * *

Ось приходить 1905-й рік. Чую й бачу, як люди, то голосно, то пошепки поміж собою гомонять про „забастовки” (страйки), та про „забастовщиків” (страйкарів). Особливо багато говорилось на цю тему в кузні, що була проти нашої хати. Там я почув, що „забастовщики” стоять проти царя, за бідних людей. Якщо це так, то й я з ними... То був перший рік, коли я навчився писати і я склав „революційного” вірша — першого й останнього на своєму віку. Ось цей вірш:

Щикотури й маляря!
Піднімайтесь на царя,
Будем воювати
Поки сили хвате!..

Цього „вірша” я, підкоряючись загальному збудженню та додержуючись правил конспірації, негайно потайки прищипив біля кузні до варстату, в якому підковували коней. Пізніше я бачив свій „твір” біля того варстату затоптаним у грязюці...

А тим часом у кузні та на млинах було чути такі розмови:

„Що робочому: він поробиться від шести до шести — і руки в кишені, а наш брат, мужик, не має ні вдень, ні вночі відпочинку...”

А інші вставляли своє слово:

„Якщо робочому отак живеться та й то „бастує”, то чам — і Бог повелів „бастувати...”

„Ото було б діло, коли б мужик покинув орати й сіяти та почав „бастувати”... іронічно завважували інші.

На тому революція 1905 року в нашій слободі й закінчилась.

* * *

Тим часом я вже другий рік ходжу до школи. Дещо вона мені чужа, бо в ній від учителів чую тільки „пан-

ську” мову; нею ж таки надруковані всі підручні книжки, стінні таблиці тощо. Лише серед товаришів одведеш душу.

Книжки написано чужою і часом чудною та мало зрозумілою мені мовою: аж ніяково було читати голосно такі слова як от: сравнение, закаляться, черта, свариться та навіть слово „мать”, що його у нас дехто вживав тільки для „сильної” лайки...

На годинах співу, крім обов'язкового „національного” гимну „Боже, царя храни” та „народнього” гимну „Коль славен”, чомусь неодмінно співалось „русскую народную песню” „Во лузьях”. Не лише тоді, але навіть і тепер, коли я провчився років з п'ятнадцять у школах з російською викладавою мовою і коли років з десять прожив у середовищі москалів, а в тому й кілька років — серед московського простолюддя, я не розумію, що то є „во лузьях”. І це я мусів співати тоді, коли так хотілось співати свої, рідні, зрозумілі для розуму й душі, пісні!.. Ми не знали, чи зміг би наш учитель співу — Антон Радивонович Сербин — пояснити, що то таке „во лузьях” (чи може „волузьях?”), але й не зважувались запитувати його, щоб за „сторонні розмови” не дістати лучком по лобі, за що цей чоловік, що вивчив елементарній грамоті (спасибі йому!) пару поколінь своїх земляків, — дорого не брав...

Але не тільки мова була важка і не сприяла пробудженню в дітей любови до книжки.

В тих книжках писалось про якусь країну з незнайомою мені природою, людьми й їх культурою та побутом; в тих книжках писалось все про „сосны да ели”, а не про укохані мої вишні, груші, яблуні, соняшники, кавуни, дині; малюється людей у лаптях (личаках) та пишеться, що ті лапті роблять з лика. Дбаєш про те, щоб язика не поламати, вимовляючи речення: „Полно спать — пора лико драть” і думаєш собі, як же ті бідні люди ходять у тих личаках, коли тут у шкіряних чоботях ноги мокрі? Голова української дитини трісне, поки вона зрозуміє зміст і значення незрозумілих для неї слів та виразів.

Ф. Степун у своїх мемуарах тодішній стан характеризує такими словами: „неосвіченість народу і ненародність освіти”.

* * *

Проте незважаючи на всі труднощі навчання, я щораз більше почуваю, як книжки принаджують мене; з них я потрошку починаю довідуватись про інший світ, що є десь далі за нашим селом і хоч глобус, чомусь завжди холодний, я беру його сміливо в руки, починаю його крутити, щоб побачити, де ті бігуни, де ніколи не буває такого гарного, як у нас, літа, де той екватор, де ніколи не буває зими; де та Африка, де живуть слони; де та Америка, що вміє виробляти невидані мною машини і т.п. Я пізнаю, які живі істоти і як живуть в різних куточках землі; я довідуюсь, що на землі жили люди з давніх давен... І все це таке нове і таке цікаве!.. Я відчував, як передо мною відкриваються нові обрії, нові перспективи. Я ніколи на своєму віку не любив математики, а тепер з охотою вчусь рахувати та вирішувати завдання і радію, коли моя відповідь і та, що показана в задачнику, збігаються... Я хотів бути „п'ятьорошником”-відмінником... І я ним був!

Але найбільшу радість я відчував з письма. Справді, хіба ж то не радісно, що чоловік мовчки може переказати іншому свої думки і при тому на яке хочеш віддалення — навіть у сусіднє село, а може й ще далі... Яка радість! І я чимраз дужче захоплююсь школою та починаю її цінити вище від усього на світі. Яка радість! Передо мною неначе розвиднялось...

І який же жорстокий світ настав, що я не можу тепер переказати на письмі думок моїм рідним, що там десь далеко, за горами, за морями... та навіть сказати їм прощальне слово перед їхнім чи своїм відходом у вічність...

Школа уміла і намагалась привчати нас до читання книжок. 1909 року, в день народження Миколи Гоголя, я одержав у школі премію — кілька книжечок цього письменника з українською тематикою. Я не міг не прочитати цих книжечок, як подарунку школи. Більше того, я почав

робити спроби перекладати їх на українську мову, бо зміст їх аж просився до того...

Одного разу я взяв зі шкільної книгозбірні книжечку, що називалась „Конек-горбунок”. Дуже цікава книжечка! Скоро по тому цей самий твір, але під назвою „Горбоконик”, я бачу в нашій хаті. Читаю й перечитую її. Читаю вголос: мої слухачі з захопленням і ще з більшою охотою, як попередньо, слухають мене, бо книжечка написана „по-нашому”... І тоді з’являлось питання: „А чому ж інші книжки написані не „по-нашому?”

Відповідь прийде пізніше. А зараз треба вчитись читати ще швидше, а, читаючи, вдумуватись, щоб розуміти, що там написано, бо є такі книжки, що їх хоч по кілька разів читай, все рівно нічого не второпаш...

Пізніше розумно й совісно написані книжки я почав сприймати, як найкращі симфонії...

Ось одного разу несподівано для себе на столі, застеленому скатеркою, бачу велику книжку в твердій оправі з заголовком „КОБЗАР”. Не знав я, як і приступити до цієї книжки, з чого й починати її читати, бо в ній усе — найкраще, — починаючи від прекрасної передмови — біографії Тараса Шевченка, що її написав В. Доманицький, — і до найменшого віршика. Але потрошку я почав перемагати її, ніби ковтаючи вірш за віршом. Пізніше я не раз перечитував „Кобзаря” і кожний раз знаходив у ньому все нові й нові для себе думки. Не раз мої хатяни просили мене прочитати голосно щось із „Кобзаря”, особливо „Катерину” або „Наймичку” і за цим слуханням проливали сльози. Я це робив кожний раз охоче, а тому й знав багато творів Шевченка напам’ять.

Пізніше мене чарували красою свого слова і хвилювали своїм змістом такі твори, як от „Розрита могила”, „Кавказ”, „Великий льох” та інші.

Я й по цей день не знаю, де в нашій хаті брались все нові й нові книжечки, поза тими, що їх я брав у шкільній та громадській книгозбірнях. Чергова книжечка „Хатина дядька Тома” Бічер Стів. Скільки разів я читав її

вголос! Скільки сліз було пролито в нашій хаті під час читання цієї книжечки!

* * *

Навесні 1908 року я закінчую чергову групу „Липецького Сельського Двухкласного Училища” з „Похвальним Листом”, що на ньому в горі великими літерами було написано: „Учень — свет, а неучень — тьма”. Я заложив у рямці під скло цю грамоту й повісив її на видному місці, щоб кожний раз, прочитавши, сказати собі: „Яка ж то глибока правда в цих словах!”.

У новій книжечці, що, знов таки, не знаю, де вона взялась у нашій хаті, читаю такого вірша О. Коваленка:

Там, де воля процвітала,
Де Козацька Січ стояла —
То — мій Рідний Край.
Але, як в ньому живеться,
Як на ймення він зоветься —
Сам ти відгадай. . .

До того я чув про Запорізьку Січ; чув, що в часи її існування люди жили вільно. І тому, прочитавши цього віршика, я ходив, мов несамовитий: я хотів знати, чому ж Січі не стало, чому тепер люди живуть, мов прив'язані до своїх мізерних господарств, бідують? Я хотів уміти відповісти на всі питання, що їх поставив читачеві поет. . .

Шкільна наука, доповнювана нешкільними книжечками, тримала мене в величезному душевному напруженні. Це не лише тому, що книжечки відкривали мені нові обрії життя; я почав помічати деякі розбіжності в написаному в окремих книжках. Особливо це помітно було між „Законом Божим” та фізикою: в „Законі Божому” писалося, що Бог поклав на небі веселку на знак того, що більше потопу на землі не буде ніколи, тим часом, як фізика веселку розглядає, як світляне явище. . . З тим більшою увагою я читав і вчився, щоб як найшвидше навчитися давати собі пояснення незрозумілого та розбіжного.

Саме тоді я був невідьким слухачем розмови моїх батьків про їхні пляни, як вивести дітей в люди. Вони вирішували старших хлопців продовжувати вчити на добрих майстрів, бо, мовляв, без землі та без знання ремесла — життя не буде. Щождо мене, то ніби на відзначення моєї відданости книжкам, батьки вирішують учити мене на народнього вчителя, явно взоруючись при цьому на деяких своїх односельчанах, що їхні сини покінчали, а деякі навчаються в недалекій учительській семінарії — в м. Вовчий.

Підо впливом почутого я готовий був цілувати моїх рідненьких, таких добрих і таких розсудливих, татуся й мамусю. Але в селянських родинях такі прояви сентиментальности — річ незвична; подібні почування там приховуються, їх треба уміти спостерігати, бачити й відчувати. . .

Тим з більшим піднесенням і з не меншими успіхами я продовжував свою шкільну науку. І так закінчив четверту групу школи, коли „мені тринадцятий минало. . .”

* * *

І раптом, на тлі таких рожевих перспектив мого життя, на нашу родину спадає тяжке горе: улітку 1910 року мій рідненький татусь помирає.

Були жнива. В селі пусто і тихо. Але ось денну тишу, що від неї стає моторошно, порушує церковний дзвін, повільний, жалобний: то дзвонять „по мертвому”. Десь там заголосило. До болю стискається серце: може то померла мама у таких діток, як ми. . .

І ось ми бачимо: серед білого дня, що так незвично в жнива, йде з поля, ледве волочучи ноги, наш татко. І як прийшов, як ліг у клуні на соломі, так і не встав. . . Тільки два-три дні його організм тяжко змагався з хворобою.

Ще коли татко пізнавав нас, він попрощався з усіма нами, поблагословив святими образками. Удосвіта побудила нас усіх мама і ми. . . побачили найдорожчу і найріднішу нам людину. . . в передсмертних корчах. . .

І тепер ми чули сумний церковний дзвін, що нагадував усім, хто його чув, про наше невимовне горе, нагаду-

вав про те, що на світі збільшилась на сім душ кількість сиріт, які втратили свого батенька...

Поховали ми свого татуса. Мама не мала сили ходити — її возили до цвинтаря й назад додому. А наші дитячі оченята без сліз висихали...

На цвинтарі ми були не одні такі знедолені. В ті дні у нашій слободі таким, здається, не було числа... І повітря наповнювалось їхнім риданням, що роздирали душу...

То була холера. То був 1910 рік, один з найганебніших років існування Російської імперії...

Чому холера?

Тому, що то — азійська хвороба і тому вона повинна бути, бо не може не бути, в азійсько-московській імперії... Холера любить злидні, безкультур'я, антисанітарію і тому її принаджувала саме Російська імперія, в якій український народ жив на становищі затурканих, заляканих „хахлів”, що на багатій своїй землі не вилазив із злиднів, потопав у бруді, горілці і, як наслідок усього цього, в сльозах...

Саме в цей час у столиці імперії улаштовувалось щось таке, що можна б назвати не інакше, як бенкет під час чуми. Про це донька тодішнього прем'єр-міністра Росії Столипіна М. П. Бок у своїх спогадах пише так: „В цей сезон (1905-1911 рр — І. П.) було кілька гарних бенкетів, найбільш удалий з них був „Tetes pvudrees” у французькому посольстві. Всі дами на цьому балю були в перуках, або напудрені, що надавало залі дуже оригінального й принадного вигляду. Були гарні великі бенкети у графині Мусіної-Пушкіної і княгині Трубецької...”

* * *

Благословлючи дітей перед неминучою смертю батько мій заповідав мені: „Не вчися, синку, бо вчені люди не вірять у Бога”...

...Прости мені, мій рідненький, що я не виконав твого заповіту. Але я вчився, щоб стати корисним нашому занедбаному народові, щоб він бодай не вмирав такою страшною смертю, як помер ти...

Поховали ми свого батенька... Але сльозами горя не подолаєш: гуртом ми закінчили польові роботи — зібрали врожай достатній для прохарчування родини й для годівлі худоби на цілий рік.

Ось підходить день першого вересня, коли мої товариші підуть до школи. А як же тепер я? Це питання щоразу дужче починало мене хвилювати. Аж ось одного разу до нашого двору несподівано заходить мій шкільний учитель і наш односельчанин Олексій Якович Орловський. Він щось довго говорив з моєю матір'ю та з найстаршим братом, а потім підійшов до мене і ласкавим голосом сказав: „Першого вересня приходить до школи”.

Я з радости заплакав.

Але школа, даючи знання, разом з тим поглиблювала мій душевний розлад: в той час я довідався, що московська православна церква, яка панувала тоді на Україні, під час богослужень упродовж першого тижня великого посту щороку проклинає як зрадника Росії, гетьмана Івана Мазепу, про якого я вже тоді знав як про борця за волю України. Отже, у світі не все в такому порядку, в якому воно мало б бути. А в „Кобзарі” вичитую підтвердження цих думок...: „Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить”...

Через це я в школі на знак протесту різко послабив вивчення „Закону Божого”, а дома перестав уранці й перед сном молитись, як то робив раніш. Коли це помітила мати — мені загрожувало залишення школи. І тільки свідомість відповідальності за долю всієї нашої родини з боку старших братів урятувала справу.

* * *

Та не один лише цей душевний розрив готував мені 1911 рік: того року, 19 лютого, Росія святкувала п'ятидесятиріччя з дня звільнення селян з кріпацької неволі. Шкільний хор, що в ньому я також був учасником, співав таку патріотично-цареславну пісню:

Ах ты, воля, моя воля, золотая ты моя!

Не с росой ли ты спустилась, не во сне ли вижу я?

.

Знаць, проведаль наш кормилец про житє-бытє, нужду,
Знаць увидел наш родимый горемычную судьбу.

На душе великий празник и на всей Руси святой
Да и на небе — то ясно не без радости большой...

Та я співав цю пісню без потрібного ентузіазму, бо
вже тоді знав пісню на цю саму тему, але іншого змісту:

Отпустили крестьян на свободу
Девятнадцатого февраля,
Только земли не дали народу...
Вот вам милость дворян и царя!...

В той час мені попалась книжечка, в якій я прочитав
такого віршика Бориса Грінченка:

Убогії села, убогії ниви,
Убогий, обшарпаний люд...

І, очевидно, задумуючись над цим, поет в тих невід-
радних умовах, „серед темної ночі”, далі писав:

Не став би дивитись, хотів би забути,
Так сили забути нема:
То рідні села, то рідні люди,
То наша Україна сама...

* * *

За цим кличем-стогоном поета-громадянина мали б
прийти діла, спрямовані на розвиток господарства й куль-
тури убогого й темного народу, що, подібно до своїх
предків, мав право сказати: „Земля наша велика й бага-
та, та порядку в ній нема...” Бо тим часом свій порядок
на нашій землі запроваджував чужинець з далекої півно-
чі.

Все, що було спрямоване на добро народу, перебува-
ло під суворою забороною. Інтелігенцію було ізольо-
вано від народу. Зближення її з народом, не лише суспіль-
ними, чи ідейними інтересами, але навіть мовою, розгля-
далось, як протидержавне поступовання...

Я пригадую вчителя нашої двохкласової школи Се-
мена Антоновича Івахненка: про нього говорили ніби він
дає людям якісь заборонені владою книжечки. Мабуть

від цієї доброї людини й до нашої хати попадали вже згадувані книжки, що ними я зачитувався, а мої хатяни заслухувались. Мені доводилось чути, що від того чоловіка треба бути подалі, бо він... „забастовщик”...

Інтелігенція наша, я пригадую, вечорами збиралась у когось на приватному мешканні і знала лише „благонаміренні” щодо царського режиму, і в кожному разі не шкідливі для нього, розваги, що часом нагадували дитячі. Безумовно дозволялись на приватних вечірках танці. Начальство, як здається, навіть заохочувало інтелігенцію до того, думаючи, мабуть: „Чем бы дитя ни тешилось — лишь бы не плакало...”

За досить довгий період між двома революціями (1905-го й 1917-го років) у нашій великій слободі я пригадую лише один, справді культурний вечір: учитель-завідувач народньої книгозбірні — демонстрував, як тоді казали, „туманні картини”. То було справжнє диво для села, що поза школою, не знало жодних форм культурно-освітньої роботи. На „туманних картинах” чарівний ліхтар дуже виразно й не менш принадно зображував природу й людей Африки. Нехай і Африки, якщо не можна свого краю!.. На жаль, аудиторія складалась майже виключно з школярів; з дорослих людей були присутні лише вартовий дому книгозбірні та неодмінне „око государево” — становий пристав... Зате в часи революції під час таких вечорів уже двері ломились від напору людей і при тому вже людей старшого віку... Бо, мабуть, таки правда, що не кожний може сам просипатися — багатьох треба й будити...

Революція проти гнилого царського режиму була потрібна не лише в цілях політичних та соціально-економічних; вона потрібна була також, як засіб культури, що дав би змогу темному й затурканому „подданому белого Русскаго царя” відчутти себе людиною, зрозуміти, що його доля має бути в його власних руках, а не в руках тих, для кого та людина була лише „серой скотинкой” — в жорстокій армії і платником податків — у цивільному житті...

Безсумнівним фактом є, що в Росії останнього царського періоду був значний прошарок високоідейної інтелігенції. Але одночасно широкі народні маси перебували в безпросвітній темряві. Ця темрява, приниження й упослідження народньої маси, мабуть, найкраще характеризується такими словами відомої „Дубинушки”:

Умирая отец на дубовой скамье,
Завещает любезному сыну
Лишь тупую покорность великой судьбе
Да любимую песнь про дубину...

Але автор пісні далекий від безнадійности: він вірить у силу народу, переконаний, що

... в подарок за то он царю поднесет
Здоровей да покрепче дубину...

Так воно й сталося. Але про це — пізніше.

* * *

Ось я закінчую школу з новим „Похвальним листом”. Але... що з того? Школа, справді, показала мені трошки світла, та він ось починає затьмарюватись під впливом життєвих обставин: дорогу до дальшої науки перегородили мені матеріяльні злидні родини. І я змушений включатись у роботу в своєму убогому господарстві та по-важніше братися за шевство. Іноді, щоб заробити свіжу копійку, мене посилають на поденну роботу до заможних господарів за погонича на польових роботах тощо; часом я їздив своєю конячиною „в підводи”. Хотіли мене віддати до міста в „мальчики”, цебто зробити з мене кандидата на продавця (прикажчика) в якомусь торговельному підприємстві. Але, по-перше, для того треба було таке підприємство підшукати, а по-друге — мати ще й рекомендацію. Мушу сказати, що до того діла я не дуже кваліфікований вже хоча б тому, що не знав тієї „панської” (московської) мови в такій мірі, як то потрібно для роботи в, по суті, чужому мені місті й середовищі і не хотів бути там попихачем та посміховищем.

Отже, щодазі мене почав приковувати до себе шевський варстат. Вже я навчився латати чоботи, а далі міг уже самостійно й черевики (рід постолів) пошити. За

яких пару років я міг би стати вже й сільським майстром — шевцем і не тільки полатайком.

Тим часом довгими зимовими вечорами, якщо в майстерні не було негайної роботи, я знову й знову брався до книжки, чим не раз змушував мою бідненьку матусю журитися та плакати над моєю долею...

Так проминув цілий рік. Аж ось одного разу навесні 1912 року заходить до мене мій добрий і дружній товариш Олекса Бондаренко⁶⁾, що тоді починав було працювати за писарчука у Волосному Правлінні. Він уже пару років їздив на вступні іспити до Харківської Середньої Хліборобської Школи (що біля слободи Деркачів), але не був прийнятий і не через малі успіхи, а тільки через великий конкурс: на 40 місць прибувало 200-300 кандидатів! Олекса прочитав у „волості” повідомлення, що Харківська Повітова Земська Управа восени 1912 року відкриває в селі Одноробівці Золочівської волости — Нижчу Сільсько-господарсько-ремісничу Школу 1-го розряду, в якій діти селян Харківського повіту можуть мати повні стипендії. Це було те, що могло проторувати мені дорогу в життя. І я з новою енергією засів за книжки. 4-го листопада я й гурток товаришів рушили до школи, що на віддалі п'ятидесяти верст від нашої слободи. Рушили пішки, бо залізничі ми тільки пересікали, а дорога була така грузька, що коні не могли б тягти по ній возів...

Хоч і з ваганням та сумом матуся моя поблагословила мене в далеку й невідому дорогу, дала мені у вузлику харчів і сорок п'ять копійок грошей, а, випроваджуючи, наказувала мені берегтись у житті лихих людей.

Знесилені й розбиті далекою й тяжкою дорогою ми, нарешті, доплентались до глухого, закинутого далеко від культурних центрів, села. Наступного дня, як нічого не було, стаємо до іспитів, а вже 7 листопада я був обрадований тим, що мене прийнято до школи і при тому на повну стипендію.

⁶⁾ Помер бідолашний, бо курив — замість тютюну — чай, щоб не бути прийнятим до війська служити „царю батюшке” та не покласти своєї голови на „дурній війні”...

II.

МОЯ АЛЬМА МАТЕР

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте . .

Тарас Шевченко.

До революції 1905 р. в Росії мало не половина всіх українських селян України не мали власної землі: їхня земля належала сільським громадам — своєрідним „общинам”. Тимто велика частина наших селян фактично була на становищі напів-кочовиків, що, звичайно, не могло не відбиватись на якості сільсько-господарського виробництва і, як наслідок цього, на добробуті тієї частини селян України. Столипінська аграрна реформа, що її було започатковано після революції 1905 р. та селянських розрухів, поруч з переселенням селян за Урал, мала на меті бодай частково задовольнити селянський голод на землю шляхом перетворення названого напів-кочовика на селянина-власника, що твердо сидить на своєму „отрубі”. Цим малось на увазі — з одного боку піднести продукційність землі і тим зменшити гостроту малоземелля, а — з другого — перетворити селянина на надійного урядового союзника в боротьбі проти бунтарських елементів, що в їхніх головах засіли „безсмысленные мечтания”, як висловився останній російський цар, вступаючи на престол.

Слідом за царем Столипін, як прем'єр-міністр, відповідаючи тим, хто лише в радикальних змінах політики бачив шлях для економічного й культурного розвитку країни, з трибуни Державної Думи⁷⁾ заявив: „Вам потрібні великі потрясення, а нам потрібна велика Росія!” . . .

⁷⁾ Не надто вдалий зародок парламенту.

Столипінська реформа в великій мірі відповідала настроям ліберальних діячів земств, що мали на меті піднести добробут і культуру особливо занедбаної частини населення імперії-селянства. На цьому ідейному ґрунті народилась у селі Одноробівці Харківського повіту „Низшая Сельско-хозяйственно-ремесленная школа первого разряда”, а її „попечителем” став ліберальний князь Голіцин. Школа мала на меті готувати кваліфікованих помічників агрономів, що з рамени земств обслуговували селянські господарства. Не виключалось також, що вихованці школи могли стати й провідними робітниками („прикажчиками”-доглядачами) у панських маєтках, чи повернутися у батьківські господарства підкованими фаховими знаннями.

В той час земська агрономічна служба зосереджувала свою увагу на таких виробничо-технічних питаннях, як запровадження раціональних польових сівозмін з метою найповнішого й найефективнішого використання землі, зокрема для створення кормової бази для тваринництва, запровадження в селянське господарство елітного матеріалу, як у рослинництві, так і в тваринництві, піднесення техніки виробництва, посилення загальної інтенсифікації селянського господарства з метою піднесення економічної ефективності його та забезпечення працею сільського населення, що швидкими темпами зростало кількісно.

Важко сказати, в якій мірі життя виправдало б такі сподівання влади й ліберальної громадськості щодо піднесення селянського господарства такими методами, а, отже, й сподівання на школи такого типу; скоріше треба припускати, що думка використати вихованців таких шкіл переважно на громадсько-агрономічній роботі, не дала б сподіваних наслідків. На перешкоді тому стояли такі причини: мала землезабезпеченість переважної більшості селянства при малому внутрішньому й неналагодженому зовнішньому ринку на продукти сільського господарства і, в зв'язку з цим — низькими цінами на них, а також невпорядкованість землекористування та хронічний брак виробничого капіталу; звідціль — кволість селянського гос-

подарства і мала зацікавленість селян в господарчому прогресі.

Отже, для ефективного використання земської агрономічної служби потрібна була радикальна земельна реформа, а з нею — й загальна збільшена увага до потреб села. Лише все це разом могло б створити сприятливі умови для належного вияву й розвитку господарчої діяльності селянства. Але царський уряд був далекий від цієї думки і тому столипінська реформа, що мала на меті в основному лише землевпорядкування, яке до того ж провадилось надто повільними темпами, була цілком недостатньою. Тимто й ефективність земської агрономії була не надто високою, а тому й потреба в агрономічних кадрах була невеликою.

Українське село (не тільки сільсько-господарське виробництво) вимагало в той час радикальних і негайних поліпшень. Зокрема дуже бракувало йому різного роду кваліфікованих майстрів, не виключаючи й майстрів для самого сільсько-господарського виробництва. Але для цього столипінська реформа ще не встигла підготувати відповідних передумов, що на їх ґрунті масовий хлібороб відчув би себе справжнім, забезпеченим і міцним господарем. Без цього випускники нашої школи навряд чи були б корисні на селі.

Що ж до наміру використати випускників нашої школи на праці в панських маєтках у ролі „прикажчиків”-наглядачів, то він, здається, не мав жодних перспектив, бо такі наглядачі-підганяйли виховувались, звичайно в відповідній „підпанській” атмосфері, на практичній роботі в самих маєтках. У них в той час від прикажчика вимагалось, крім звичайно відповідної фахової кваліфікації, може ще в більшій мірі уміння погукувати на робітників, не зупиняючись ні перед якою термінологією й фразеологією... А для цього випускники нашої школи, як побачимо далі, не були придатні, так би мовити, психологічно.

Але тоді ми, чотирнадцяти-шіснадцятирічні хлопці були далекі від тієї „високої політики” і всю свою увагу зосереджували на навчанні за шкільною програмою.

* * *

Перше ніж перейти до характеристики школи як навчального закладу, скажемо кілька слів про побутові умови, в яких перебували її вихованці. Мешкали стипендіяти в гуртожитку, перший рік досить тісенько, в так званому директорському будинку, а пізніше переселились до новозбудованого будинку з просторими й світлими кімнатами. Кожний з нас мав окреме залізне ліжко з масивним матрацом і з подушечкою, набитою морською травою та досить добрим і теплим покривалом. Щотижня ми одержували з прання, як натільну, так і постільну білизну.

На двох сусідів давалась одна двохповерхова шафочка-тумбочка, де ми мали класти книжки та учбові приладдя. Але, крім цих предметів, хлопці, подібно до своїх попередників-бурсаків старої Росії, що їм Помяловський присвятив свою знамениту повість п. н. „Очерки бурсь”, до тумбочок сунули все, що не вміщалось у кишенях. Тумбочки не замикались, бо крадіжок не було. Нелегальну літературу, що про неї буде мова далі, ми переховували у власних скриньках під замками; так, мабуть думали, буде безпечніше...

Одягались ми у „форменні” тужурки-піджаки й шинелі та носили „форменні” кашкети. Святочна уніформа наша була досить проста: лацкани чорних бобрикових шинелів військового покрою та просто зшитих однобортних зі стоячим коміром тужурках, були обведені зеленими краями. Такий самий край був і на околиці кашкета. На кашкеті була „золота” кокарда з зображенням ручних коси й граблів, а на лацканах шинелі та комірах тужурки — граблі й сніп з невимолоченим колоссям пшениці.

Уніформу стипендіятам школа видавала безкоштовно, а своєкошті учні мусіли придбати її на свій кошт, хоч вони цього не завжди дотримувались, бо й шкільні правила до того зобов'язували не надто суворо. Уніформа виглядала досить простенько, але й пристійно та навіть приємно, особливо тому, що зелений кольор країв символізував зелену рослинність — основу сільського господарства, а арматурки — образки реманенту й колосся — сільськогосподарське виробництво.

Проте наших „кавалерів” (де їх серед молоді нема? . .) така уніформа не задовольняла і вони шили собі двохбортні тужурки з відкладними комірами, з малиновими нашивками і з зображенням серпа й снопа, як в учнів середніх сільсько-господарських шкіл.

Мабуть творець уніформи для шкіл був добрим психологом, бо уніформа таки зобов'язувала, що можна було константувати на підставі поведінки наших вихованців: в ній вони були незрівняно стриманіші, як у звичайному робочому одязі.

Жартуючи, але й не без деякої іронії, наші знайомі гімназистки називали нас „землеройками”. Деякі з наших хлопців, що для них слова гімназисток були законом, такий епітет сприймали, як зневагу до себе; але велика більшість нас, як читач побачить далі, була „ідейною”, передовою і тому сприймала це спокійно або навіть і з певною гордістю, бо що, мовляв, ваші карандаші. . .⁸⁾

Крім описаної святочної уніформи ми мали робочий одяг, досить простий, добре зроблений і пригнаний та взуття — легкі з м'якої шкіри чоботи — взимку та черевики — влітку.

Як одяг і взуття, так і харчування учнів мали бути пристосовані до умов місцевого селянського побуту. Але фактично годували нас так, як харчувались тоді хіба лише досить заможні й не скупі селяни. Їли ми в зимовий час тричі, а в час польових робіт — чотири рази на день. Зимому вранці ми пили чай з пшеничним хлібом, спеченим з борошна разового помолу (питльований) і з достатньою порцією масла, а в свята — з білим хлібом та, звичайно, з маслом і молоком. На обід нам наш кухар варив та смажив завжди смачні страви, а передовсім — борщі. Що то за борщі були! . . За який кілометр від кухні було чути запах того борщу і в хлопців котилась слінка. І не чути було скарг на відсутність апетиту. Мало не цілий рік борщі варились зі свіжої городини, що її ми самі й вирощували й доглядали за нею зимою в льохах. Борщ

⁸⁾ Так глузували з вихованців чоловічих гімназій (карандаш — олівець).

варився завжди зі свіжим м'ясом, що його давалось завжди в достатній кількості. Він був такий густий та масний, що, здається, попавши в каструлю, чоловік загруз би в ній... Одно лише погано було: той борщ називали „малоросійським"... Другою стравою була, звичайно, каша — пшоняна або гречана з салом та з величенькою порцією вареного м'яса. У неробочі дні замість борщу варилося щось легше: суп з макаронами або з саморобною локшиною і давалась третя страва — кисіль або щось подібне. По закінченні двохгодинної обідньої перерви, так зомою, як і влітку, дзвінок кликав нас на шклянку чаю.

Не вечерю наш кухар варив галушки з білого пшеничного борошна з салом. Замість галушок варилося локшину, куліш, чи макарони з молоком або з салом. Але ми давали перевагу, як не галушкам, то кулішеві. У куліші, так само, як і в борщі, легко можна було загрузнути без надії врятуватись...

Улітку на місце роботи нам вивозили ще й так званий полудень. То був звичайно добрий кусень сала з відповідним куснем хліба. Рідше на полудень давалось вінегрет або чай. Проти останніх страв хлопці наші часто заперечували і наш директор — зрусифікований німець — Володимир Людвігович Бем — змушений бував давати розпорядження замінити їх на сало. При тому він лише промовляв: „Вот уж мне эти малороссы: без сала — ни на шаг"... Одного разу ми влаштували справжній бунт, але вже з такого приводу: хтось у борщі знайшов дрібнесенького капустяного червячка; відразу серед нас знайшовся й призвідник бунту, що, користуючись авторитетом, не так старшого, як вищого ростом за нас, і, як ми думали, бувалого (бо їздив аж на Кубань, де працював його брат), намовив нас відмовитись той борщ (добрий борщ!) їсти. Директорові школи довелося витратити немало часу й зусиль, поки ми схаменулись...

На таких харчах при систематичній фізичній праці на свіжому повітрі, що заміняла у нас непродуктивну гімнастику, хлопці наші швидко росли вгору і в усі боки...

Всі страви подавались кожному в окремій посудині. Ложки були тільки металеві. Відзначаю це тому, що робітники шкільного господарства, харчуючись на окремій, так званій „чорній” кухні, хоч так само, як і ми, мали добру їжу, але їли зі спільного посуду і дерев'яними ложками. Таке неоднакове ставлення до окремих груп населення було, так би мовити, офіційним „бонтоном” царської Російської імперії. . .

* * *

Наш робочий день, як на підлітків, був завантажений, здається, просто надмірно, особливо в періоди польових робіт. Зимою ми мали шість днів на тиждень по п'ять академічних годин лекцій та по три астрономічних години виробничої практики. По роботі ввечорі в обов'язковому порядку, що його, проте, суворо не дотримувалось, ми мусіли пару годин приділяти на підготовку до наступних лекцій.

І проте ми встигали ще й — хто побавитись, хто весело порозмовляти, хто почитати щось із позапрограмового. Багато з нас навчилось один від одного грати на гітарі, мандоліні та, неодмінно, на балабайці, що найпростіше (хоч ми дивились на цей інструмент з якоюсь погордою), а дехто — навіть на скрипці. Через те, що серед нас дев'яносто вісім відсотків було українців, то ми не могли не співати. . . Співу нас учив наш таки ж, дещо старший віком, товариш, що його, як ходила чутка, було виключено з духовної школи за „тихі успіхи й голосну поведінку”, а тепер приміщено в нашій школі старанням князя Голіцина.

З початком весняних робіт наші теоретичні заняття припинялись і ми від зорі до зорі працювали в господарстві школи нарівні з дорослими найманими робітниками. По закінченні напруженого посівного періоду ми знову переходили на зимовий розклад занять на один або півтора місяці. А починаючи від жнив і до жовтня місяця, ми знову запрягались у господарчу роботу.

Як було сказано, наша школа мала на меті готувати культурних хліборобів, чи фахівців, обізнаних з усіма га-

лузями сільського господарства. Але впродовж трьох перших років існування школи у нас не було зорганізовано жодної галузі тваринництва з навчально-показовою метою, хоч без добре розвиненого тваринництва сільське господарство в наших умовах було б подібне до однорукої людини. Про ремісництво, що його згадано навіть у самій назві школи, не було й натяку, якщо не рахувати того, що ми вчилися робити то рами для парників, то вулики. Отже наша виробнича практика обмежувалась рільництвом, садівництвом, городництвом та ще, може, бжільництвом.

Рільниче господарство школи, що його основою була пара сот десятин польової землі, було поставлено досить добре. Воно мало всі наймодерніші, як на той час, машини й знаряддя (плуги, культиватори, сівалки, сортувальні машини, сіножатки, самоскидки, снопов'язалки, молотарки тощо). Нашим обов'язком було — власними руками випробувати кожний виробничий процес і, по можливості, набути навички й сприту в роботі. І ми в міру наших молодечих сил це використовували й цього досягали.

У садівництві основним завданням у наш час було плекання садженців овочевих і почасти декоративних дерев та кущів — від насінини, що родить завжди лише дику рослину — повторення свого давнього, чи недавнього предка, до двох-трьох річної шляхетної рослини, що йде в діло під назвою „щепа”.

З усіх практичних робіт я найбільше любив саме цю галузь і не лише тому, що без садів Україна загубила б свою красу, але ще й тому, що в умовах нашої школи лише в цій галузі ми мали змогу в найбільшій мірі втручатись у життя живого організму рослини в інтересах людського роду.

Звичайно, цікаво було керувати машиною, що полегшує й заощаджує людську працю, перетворюючи її з прокляття в радість. Таке моральне задоволення я відчув, коли під час війни залишились селянки без працездатних чоловіків і ми роз'їхались по селах, щоб своїми та аме-

риканськими машинами допомогти безпомічним солдаткам зібрати врожай.

Пасіка була у нас невеличка. Вона принаджувала мене своєю таємницею: як то такі дрібні й нерозумні (хоча б тому, що вони жорстокі) істоти можуть жити великим гуртом і творити велику матеріяльну цінність. Але після того, як мене одного разу бджоли так пожалили, що я тиждень зо два не бачив білого світу і мусів ходити з повідирем, я раз і на все життя охолонув до пасічництва... хоч меду, але тільки натурального, не перестав любити...

* * *

Програма теоретичного курсу навчання нашої школи, крім, звичайно, загальноосвітніх предметів, з наданням переваги природничим, складалась у старших класах переважно з фахових дисциплін. В загальноосвітній частині звертала на себе увагу відсутність курсу історії рідного краю. Щоправда, курс „Русской истории” починався власне з історії України, але потім, як відомо, все державне, в тому й культурне, життя перемандрувало на північ — спочатку до Москви, а далі — аж до Петербургу... Пізніше з історії нашого рідного краю згадувалось лише чубатих запорожців, що ніби дали приречення на вірність мачусі Москві, про „розбійників”-гайдамаків, про гетьмана-„зрадника” Мазепу; взагалі „пошла писать губерния” про „Малороссию”, „Новороссию” і тому подібні „винаходи” московської імперії. І все те під скіпетром „императора всея Великия, Малыя и Белья России, царя Польского, Великого Князя Финляндского і прочая, и прочая...”, де „від молдаванина до фіна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує...”

Поруч із загальною, чи політичною, історією, що мала допомагати нам розуміти розвиток світових подій та загальнолюдської громадської думки, мала б викладатись дисципліна, що по інших школах давалась під назвою історії словесности, чи „Історії літератури”. Але саме цієї науки й не було в програмі нашої школи. І тому, коли в своєму теоретичному курсі ми підійшли до вивчення свинарства, хтось з учнів поставив викладачеві таке ка-

верзне питання: „От ми вивчаємо науки плекання рослин і тварин, в тому — й такої симпатичної тварини, як свиня, а чи ми будемо вивчати науку плекання людини?“... .

Запитання викликало загальний гомеричний сміх і так за жарт сприйняв його й викладач. Зате ми, учні, зрозуміли це запитання, так, як його розумів той, хто його ставив... .

* * *

Дефекти шкільної програми ми змушені були надолужувати самоосвітою. Вже з першого року існування школи до наших послуг була досить багата й різноманітна бібліотека з творів красною письменства. Розуміється, що мало не вся література в ній була в російській мові. Української літератури навіть дозволеної цензурою, за винятком Квітки-Основ'яненка та ще деяких книжечок найпримітивнішого змісту, в шкільній бібліотеці не було. Отже, поживу для розуму й серця треба було вишукувати в книжках, писаних чужою мовою і в чужому дусі. І ми таки вишукували — дещо самотужки, а дещо з допомогою добрих дорадників, що про них буде сказано далі.

У шкільній бібліотеці були неодмінні корифеї російської літератури: Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Л. Толстой, Достоевський, Тургенєв, Некрасов. Крім них — молодші або меншої сили письменники: Гончаров, Салтиков-Шчедрін, Короленко, Чехов, Горький, Купрін, Андреев, Мордовцев, Данилевський і неодмінно — суто народні письменники й поети: Нікітін, Кольцов, Мамін-Сибіряк, Лесков, Успенський та інші. З перекладної літератури були твори таких європейських та американських письменників, як Віктор Гюго, Майн-Рід, Марк Твен, Мопассан, Сервантес та інші.

Отже, здавалось би, що цієї маси літератури було досить для задоволення потреби читання „для себе“, для свого загального розвитку. Але молоді властива одна риса, що за певних умов може бути цінною: ця риса — дух критицизму, дух шукання, а часом і протиріччя. І тому, поруч з книжками з „казенної“ бібліотеки, в руках учнів часто можна було бачити „зачитані“ пригодницькі та лю-

бовні романи й повісті не згаданих вище авторів. З таких книжок я пригадую „Овод” Є. Войніч, „Залізна п'ята” Джека Лондона, „Над хвилями Іматри” — досить цікавий і захоплюючо написаний роман якогось російського автора тощо.

Звичайно, що без курсу історії й теорії літератури та при відсутності керівництва нашим позашкільним навчанням, рідко хто з учнів належно розумів прочитане. Немало з наших хлопців читало твори красного письменства переважно для того, щоб бути „гідними” співбесідниками з представницями „прекрасної статі” з гімназій та з єпархіяльних шкіл. . . Однак це не заваджало появі серед наших учнів „пушкіністів”, „гоголівців”, „толстовців”, „некрасівців” і т. п.

* * *

В такій повені літератури, що здебільшого писана в дусі любови до „великого русского отечества”, ми, не спокушені, здібні були захлинутись і, може, не стільки в змісті написаного і мало нам зрозумілого, скільки в самій масі тієї літератури! . . . Мені пригадується це почуття тепер, коли я спостерігаю, яке приголомшливе враження робить на середнього європейця й американця самий огляд на географічній мапі території нинішньої Росії — СРСР...

В таких умовах наші молоді душі важко було обергти від тенет російського імперіяльного „патріотизму”. Треба було бути „підкованим на всі чотири”, щоб із гідністю витримати таку, наприклад, типову для того часу, дискусію зі своїм московським (чи змосковщеним) співбесідником:

Він: Ми маємо Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Толстого, Достоевського, Тургенєва, Короленка, Некрасова та багатьох інших поетів і письменників світової слави; у музиці Чайковського; у мистецтві Врубеля. А ви, крім Шевченка, кого маєте? . .

Ви: Невеличке спростовання: Пушкін — пів-абесінець, Лермонтов — шотландець, Чайковський та Врубель — люди мішаної крові, Гоголь — українець, Короленко — пів-українець. . . Таким чином, якщо ґрунтуватись на кров-

ному походженні, то виходить, що не всі видатні люди — росіяни, і що українці, крім Шевченка, мають ще багато видатних людей і, отже, українська нація ні в чому не поступається московській; не кажучи вже про те, що українці в минулому навчили москалів елементарної грамоти, за що останні ігнорують і придушують всякі прояви української культури...

Він: Не має значення кровне походження; важливим є той факт, що всі ці письменники писали російською мовою і тому вони — російські автори.

Ви: Це правда. Але тут, мов шило з мішка, вилазить негарна роля Російської імперії, що полонила душі цих людей своєю могутністю та принадила їх своїми матеріальними благами. Це не робить чести, як імперії, так і її чужинецьким з крові слугам, що покинули свій народ на поталу захланній євразійській імперії...

Він: Ви заходите занадто далеко, люб'язний...

Ви: Отож бо то й є, що навіть говорити правди про це не можна!...

Він: Але... ближче до теми: кого ж ви маєте, крім вашого українського поета — Шевченка, що з ним легко може конкурувати наш Некрасов?

Ви: Наш Шевченко вартий більш, аніж усі ваші поети й письменники разом узяті, бо він зробив чудо: він воскресив з мертвих український народ, перетворивши його з етнографічної маси у націю. Натомість ваші найгеніальніші поети оспівували загарбницьку політику московського імперіялізму, обілювали його брудні діла і тому, на жаль, значно знизили ідейну і моральну вартість своєї творчості... Про Пушкіна треба говорити не тільки як про співця свободи, але й як співця імперії і, коли хочете, царславного поета, хоч ці речі й несполучні... Пригадуєте, наприклад, такі слова з одного віршика, в якому Пушкін вихваляє царя Миколу Першого, того царя, від якого дрижала вся імперія.

...Его я просто полюбил,
Он бодро, смело правит нами,
Россию вдруг он оживил
Войной, надеждами, трудами...

Як вам подобається такий державний правитель, що країну, яка стогне в кріпацькій неволі, „оживляє” військово? І яка людська вартість поета, що так того правителя вихваляє?

До Пушкіна я ставився насторожено, щоб не сказати ворожо, також через те, що він колінопреклонно молився цареві Петрові Першому перед його мідною статуєю в Петербурзі, бо я вже тоді знав, що

Це — той „Первый”,
Що розпинав нашу Україну...

Пушкін зарахував до числа героїв московського вислужника українського роду — Кочубея. Не сходили з пам'яті Пушкінові слова:

Донос на гетмана-злодея
Царю Петру от Кочубея...

хоч поетична Пушкінова душа продиктувала йому й такі слова:

Давно без вольностей и славы
Клонили мы свои главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть давно пора.

„Ну, а ваша мова?” — з виразним відтінком іронії продовжував ваш московський чи змосковщений співбесідник.

Ви: Гм... Щодо мови, то тут ви легко покладете нас на обидві лопатки, бо відомо ж, що всі святі говорили московською мовою... Для цього маєте такого авторитетного свідка, як гоголівська сваха...

В такий дискусії ви перемогли правдою, логікою, моральним змістом сказаного, зате ваш співбесідник пішов спокійно спати з тим, щоб другого дня вранці зі свіжими силами продовжувати працю для свого „отечества”, що дає йому вдоволене життя, а ви не одну ніч після такої розмови не доспали, виглядаючи „гостя”... з поліції...

На цьому ґрунті у наших учнів поволі почали заро-

джуватися думки про дальші дискусії з подібними співбесідниками, але вже дискусії, ведені іншими методами, що їх українські патріоти розпочали довгожданого 1917 року...

* * *

З усіх російських авторів мої симпатії були на боці Некрасова з його соціальними мотивами творчості, його простим і сильним художнім словом, чим він нагадував мені нашого Кобзаря. Вчитайтесь тільки в такі його твори, як „У парадного под'езда“, „Кому на Руси жить хорошо“, „Железная дорога“ та багато інших і тоді вашому сумлінню не дадуть спокою твори цього, справді великого поета-народолюбця, що його, до речі, московська еміграція дружньо бойкотує...

Філософських творів Л. Толстого ми, звичайно, не були підготовлені розуміти в усій їх глибині і тому обмежувались читанням легших його творів. Але ми знали про нагінки на цього великого письменника з боку реакційного уряду і підкореної йому так званої громадської opinio і тому наші симпатії були на боці Толстого.

Численні герої Достоевського нам імпонували своїми сміливими думками й ділами, хоча його філософські, ідеологічні й політичні концепції, оскільки їх можна вчитати в художніх творах, нам, звичайно, не були зрозумілі. Зате героїв своїх творів розумів геніяльний психолог-автор „Бісів“; „Братів Карамазових“ та інш. Чимало з тих героїв ми, на жаль, мали нещастя бачити в натурі в дні большевицької, так званої, революції та в добу будівництва большевицького соціалізму...

До Гоголя я ставився тоді досить байдуже; а його знамениті „Вечори на хуторі біля Диканьки“ я сприймав, як своєрідний панський глум на рідними мені українськими селянами. Це, звичайно, була смішна помилка, але тоді ніхто не міг мені її з'ясувати. Найкращий Гоголів твір з української тематики „Тарас Бульба“ мені не імпонував, бо Тарас Бульба провадив смертельну боротьбу проти тих людей-поляків, що в той час поруч з українцями тягли ярмо московського імперіалізму. Я знав про поль-

ські антиросійські повстання і захоплювався ними, але про поведінку поляків щодо наших західних земляків я не знав нічого. Лише пізніші відомості про героїчну боротьбу галичан за львівський університет почали відкривати мені очі...

„Героїзм” во славу оспіваної Гоголем „русской тройки” мені вже тоді був огидний, бо, очевидно, краще бути звичайним рядовим слугою свого народу, аніж героєм чужого... А таким „героєм” у моїй свідомості був тоді наш геніяльний земляк Микола Гоголь... Я не знав тоді про психічне заломання Гоголя, що його він зазнав у свої передсмертні роки.

Майже так само я сприймав і творчість пів-українця Короленка. Звичайно, ми, юні читачі, були душею разом з цим письменником-гуманістом. Ми зачитувались такими його творами, як „Сліпий музикант”, „Старий дзвонар”, „У поганому товаристві”, „Без язика” і т. п. Але разом з тим ми у своїй підсвідомості приходили до висновку, що гуманізм того, хто покинув свій рідний народ у колоніальній неволі, — половинчастий, він втрачає на вартості, бо б’є не по коню, а по оглоблях...

Як тепер, на схилі свого віку, так і тоді, в юні свої дні, я був далекий від того, щоб у щойно згаданих великих художниках слова-вихователях і володарях людських душ, що писали мовою богів, не добачати їхніх заслуг перед своїми народами і цілим людством. Але сказано ж: „Кому більше дано з того більше й вимагатиметься”... Згаданим авторам дано великі таланти, але вони використовували їх не завжди служінню правді, а часто — й кривді. Зокрема Гоголь і Короленко, що за влучним виразом Сергія Єфремова, тинялись „між двома душами”, зробили б незрівняно більшу прислугу людству, коли б вони свої таланти віддали на службу рідному їм уярмленому народові, що волею історії, вживаючи виразу того самого Короленка, змушений був жити „без язика”...

Отже, читання російської художньої літератури, крім, звичайно, певної користі, часто викликало й почуття невдоволення, протесту, що, врешті-решт, сприяло глибшо-

му розумінню читаного, бо... сумнів — то перший крок до усвідомлення...

* * *

Чинником, що пробуджував у нас критичну думку, що відкривав перед нами нові обрії, збуджував у нас шляхетний запал до праці на рідній народній ниві, до боротьби за людські права свого рідного народу, був наш „Український Гурток”. Не знаю, якими стежками потрапили до нашого глухого села добрі люди, як вони вперше нав’язали з нами знайомство. Знаю тільки, що вже першого літа, 1913 року, значна група наших учнів мала зустрічі зі сторонніми молодими людьми. То були вихованці Харківської Середньої Школи Малярства — Яременко та Б-ко⁹⁾. Ці молоді люди зачаровували нас не лише своєю імпульсивною уніформою (на плечах їхніх тужурок, зроблених з доброго матеріалу, були масивні „золоті еполети”), але й тим, що вони були вихованцями незвичайної для нас школи та ще й з університетського міста. Пізніше ми не лише поверхово захоплювались цими хлопцями, але й високо цінили їх за їхні думки... Поволі, усвідомлюючи й засвоюючи ці думки, ми починали уявляти собі своє справжнє місце у нашому майбутньому і тому ми, мов ті бджоли біля матки, горнулися до цих наших неофіційних учителів та наставників. Від них ми діставали те, чого не передбачено казенною шкільною програмою.

У своїх бесідах з нами вони учили нас бачити тяжкий невідрадний стан нашого народу з погляду національно-культурного, економічного, соціального. І ми запаливались бажанням виробити з себе працівників і борців за всебічну свободу народню, за людські права й можливість для свого народу.

Під час своїх відвідин наші наставники читали нам реферати з нашої історії й географії, знайомили нас з нашим красивим письменством. Заодно з цим вони вводили нас у світ української громадської й політичної думки, пов’язуючи її зі „світовою скорботою”. Розуміється, що в

⁹⁾ Яременко загинув від кулі большевицьких терористів під час другої світової війни, долі Б-ка не знаю.

своїх національних домаганнях вони не йшли далі національно-культурної автономії для України в межах російської держави, що для українців в умовах царського режиму здавалось майже недосяжною мрією.

Крім Яременка й Б-ка, що приходили до нас в часи своїх відпусток з сусіднього міста Золочева, частенько завітав до нас молодий енергійний агроном Богодухівського повітового земства Кость Даниленко¹⁰). Його бувало частенько бачиш із книжечками під пахвою, як він шушукається з нашими учнями-гуртківцями, озираючись на всі боки, — десь на великій площі проти шкільних будинків, чи на алеях або в кущах шкільного парку. Не раз у літні неробочі дні він також провадив з нами бесіди на затишних полянках нашого шкільного лісу, що розсташований у чудовій мальовничій долині поблизу від школи.

Разом з фельдшеркою Ганною Васиівною Табарчук (з Богодухова) Даниленко приносив для нашого Гуртка літературу. Серед неї було, з періодиків: газета „Радя” — щоденник, що його видавав Євген Чикаленко в Києві, „Літературно-науковий вісник” — місячник, що у Києві виходив за редакцією проф. Грушевського, „Українська хата” — місячник, що його у Києві видавав і редагував Микита Шаповал, „Рідний Край” — тижневик, що його видавала Олена Пчілка в Полтаві, а пізніше — в Києві, „Дніпрові хвилі” — двохтижневик, що виходив у Катеринославі, „Село”, „Маяк” та „Рілля” — тижневики, що виходили в Києві за редакцією М. Грушевського та агронома Аристарха Терниченка, „Сніп” — тижневик, що його видавали в Харкові Микола Міхновський та Бич-Лубенський.

З книжок Кость Даниленко заносив до нашого Гуртка такі: Дядько Дмитро „Чи є тепер панщина?”, „Добра порада в лиху годину” (книжка авторства Симона Петлюри, видана під псевдом), „Про старі часи на Україні” М. Грушевського, „Кобзар” Тараса Шевченка, твори М. Ко-

¹⁰) На еміграції — священик Української Православної Церкви. Помер 29 квітня 1967 р. в США.

цюбинського, Івана Франка, Лесі Українки, Бориса Грінченка, Володимира Винниченка, Олеся та інші.

Згадуючи наші юнацькі роки і, зокрема, Український Гурток в Одноробівській школі, о. Кость пише мені: Виклади у формі коротеньких доповідей, співрозмов та консультацій відбувались нелегально в околицях школи, в лісі, як також по домівках учнів (своєкоштных — І.П.), на окремі теми, як наприклад: „Що таке Україна-Русь”, „Росія”, „Малоросія”, „Що таке Галицько-Буковинський П'ємонт”, „Січі”, „Соколи”, „Мазепинство”, РУП і ТУП, їх засади й політичні платформи”, „Українська культурна автономія, національно-територіяльна автономія, федерація й українська самостійна республіка” та багато іншого.

„Все це, як нагадує мені о. Кость, присутні сприймали з юнацьким патріотичним і революційним запалом і не було випадку провокації або зради перед педагогічним персоналом школи. Гурток був свого роду ходячий Інститут Українознавства, без будь-якого партійного зафарблення. Всі ці знання учні передавали так само нелегально селянам.

„У листопаді 1914 р., пише далі о. Кость, за моєю допомогою славетний кобзар України Іван Йович Кучугура-Кучеренко виступав з кобзарським концертом в Охтирці, Богодухові, в с. Лютівці й на Лютівській цукроварні, де були присутні й члени Українського Гуртка Культурників з Одноробівської Школи, з якими я ще більше зблизився. Це були молоді симпатичні й прогресивні українські патріоти. В дні великої Української Національної Революції вони поринули в її обійми. Скажу коротко, пише в кінці о. Кость, — Одноробівська Сільсько-господарська Школа — це світла сторінка з життя наших початкуючих національносвідомих кадрів на Харківщині, що всмоктували поживну страву українських інтелектуалів безпосередньо з Харківського університету, де працювали такі наукові діячі, як от Багалій, Сумцов, Синявський, Сулима та інші. Видатну роль українського просвітителя відіграв тоді відомий діяч, всебічно озброєний для національно-громад-

ської праці, інженер, історик, літератор, кобзарський композитор Гнат Мартинович Хоткевич”.

Значно рідше у нашому Гуртку бував Андрій Ковалевський, але від того вплив його на наш Гурток не був менше вартісним, а слово його — не менш авторитетним. То був студент історико-філологічного факультету Харківського університету, син невеличкого поміщика, земського діяча, що мав свій маєток недалеко від нашої школи і тому в літні відпустки мав змогу іноді до нас заглядати.

Наші зустрічі з новими й справжніми вчителями й вихователями не обмежувались слуханням їхніх рефератів: ми засипали наших керівників масою запитань і незважаючи на те, що ті запитання часто були надто елементарними або навіть наївними, вони цілком поважно терпляче й без жодного натяку на іронію, витлумачували нам кожну справу так, щоб вона запала нам не лише в нашу свідомість, але й розбурхувала в нас, закладені в людські душі, але часто приспані, почуття.

Пізніше декому з нас давались реферати для самостійного опрацювання й зачитання на зборах Гуртка. Застосовання цієї методи з педагогічного погляду заслуговує на найвищу оцінку, особливо коли взяти до уваги, що наші провідники були молоді і, здавалось би, недосвідчені викладачі.

Я пригадую свій перший реферат у Гуртку і взагалі в своєму житті. Тема його була: „Дніпро в історії і житті українського народу”. Як матеріал для цього реферату мені було дано книжечку — підручник з географії України, що її автора я, на жаль, пригадати не можу. Книжечка ця була написана не так сухо, по-казенному, як були написані підручники, що з них ми повинні були в школі „зубрити” свої „уроки”. Я досі пригадую, що після характеристики природнього, господарчого й мистецького значення, автор змалював національно-історичну роль Дніпра. Це саме зробив я в своєму рефераті. Тоді в свідомості учасників наших зборів-курсів назви східньо-європейських річок починали переміщатись: „Волга-матушка” потрошкучу починала залишатися в тіні нашого Дніпра — Славуті.

В ролі викладача-промовця я почував себе трошки ніяково, але, підбадьорений оплесками, в наступні рази я був уже сміливішим.

* * *

Українські ідеї або українофільство — за термінологією російської ліберальної громадськості, чи мазепинство — за термінологією реакційно-жандармських кіл, пробиравось до нашої школи ще й з далекої від нас Учительській Семінарії у м. Вовчий через родинні зв'язки учнів та персональні знайомства. Ці зв'язки, хоч і не були систематичними й не мали безпосереднього ділового характеру, мали на нас певний психологічний вплив, бо ми усвідомлювали, що ми, для яких національно-визвольна ідея стає життєвим ідеалом, — не одні; а якщо, крім нас та вихованців Харківської Малярської Школи, є ще й семінаристи — майбутні народні вчителі, то значить можуть бути ще й інші, невідомі нам, групи. Свідомість цього підносила нас на дусі, зміцнювала нашу віру в непомилність і реальність нашої ідеї і давала нам стимул до праці, — тим часом над собою.

Наш Гурток (хоч такої назви ми й уникали вживати) мав свою бібліотечку, що її комплектувалось за рахунок пожертв наших провідників та частково за рахунок наших заощаджень від „маминих” копійок. Ми вже тоді знали дорогу до єдиної в Харкові „Української Книгарні”, що містилась поруч з великою міською книгозбірнею на Петровському провулку (пізніше — вулиця Короленка). Буваючи в книгарні, або проходячи побіля неї, почуття невимовно тяжкої образи гнітило мене кожний раз, коли я бачив, як поруч з масивною будівлею офіційної російської бібліотеки тулилась, мов нещасна сирітка, невеличка, але дорога для нас, наша національна книгарня. Власником її був відомий нам національний діяч Юрій Тищенко (Сірий), що його не раз турбували царські посіпаки, очевидно ж, за те, що він мав не-російську книгарню.

Основною й найдорожчою для нас книгою в нашій бібліотеці був, звичайно, Шевченків „Кобзар” — поза ти-

ми примірниками його, що їх мало багато учнів як свої власні. Крім того наша бібліотека мала окремі твори таких авторів: Бориса Грінченка, Олеся, Квітки-Основ'яненка, Коцюбинського, Васильченка, Франка, Самійленка, Нечуя-Левицького, Винниченка та інших. Постійно ходили по руках наших учнів „Байки” Глібова та декламатори: „Розвага”, „Досвітні огні”, „Українська муза”. З історії України була у нас книжка Миколи Аркаса та пізніше — „Ілюстрована історія України” Грушевського. Чомусь я не пригадую, щоб були у нас книжки Кащенка — здавалось би конечні в тодішніх юнацьких бібліотеках.

Не менше ніж творами красного письменства ми зачитувались популярною літературою з української публіцистики — з культурного та громадського життя. Такі книжечки як „На безпросветном пути”, „Якої нам треба школи” Бориса Грінченка кожний з нас вважав за свій обов'язок, звичайно, за порадою наших неофіційних наставників, не тільки прочитати, але й не раз перечитати. Коли ж появилась у нас „Ілюстрована історія України” Грушевського, а пізніше ми довідались про існування його капітальної кількатомової „Історії України-Руси”, ми переконались, що український народ має всі підстави претендувати на права рівності з усіма народами світу...

Може не менше ми були раді й горді з того, що маємо Володимира Винниченка й Коцюбинського, бо ці автори не лише з повним правом могли конкурувати з Горьким, Чеховом, Купріном та іншими російськими письменниками, що їх імена тоді гриміли на цілу імперію, часто полонячи й українські душі.

Були в нашій бібліотеці й книжки під такими назвами: „Кривди українського хлібороба”, „Вісім годин праці”, „Социалистический строй”, „Вдосвіта” (з історії визвольної боротьби болгарського народу), а також з історії визвольної боротьби Ірландії тощо. Подібній літературі, навіть писаній російською мовою, ми давали місце в своїй бібліотеці, хоча Гурток наш мав національний характер. Очевидно ми, а передовсім наші дорадники, усвідомлю-

вали, що справу нашого національного визволення не можна мислити ізольовано від справи політичного визволення і при тому всіх народів, що стогнуть під залізною п'ятою царської тиранії.

* * *

Література, що була в нашій бібліотеці, здебільшого була видана в Києві. Але чимало книжечок попадало до нас і з протилежного кінця нашої етнографічної території — з Галичини, а іноді — й з далекої Канади. Ми знали, що переправа через кордон літератури, що в Росії вважалась за нелегальну, була річчю нелегкою і безумовно небезпечною. Тимто ми ще з більшою пошаною і навіть пієтизмом сприймали її зміст. Пізніше я мав нагоду висловити подяку за цей труд одному з тих, хто тоді перепачковував ту літературу до нас з Галичини та навіть з далекої Канади. То був відомий галицько-український діяч д-р Лев Ганкевич, що з ним 1949 р. довелося мені подорожувати в одному пароплаві з Європи до Америки...

З бесід у Гуртку і з літератури нам розкривались очі на причини тяжкого стану нашого селянства. Будучи мало забезпечені землею, хоч поруч з їхніми вузенькими смужками часто лежали неозорі лани московських та польських панів-зайд, чи змосковщених українців, селяни наші змушені були покидати свій рідний багатий край, могили своїх предків і йти шукати кращої долі в диких пралісах суворого Сибіру чи в голих степах Середньої Азії.

Ми довідувались також про нелегку долю робітника промисловости, що працював щоденно по десять, а то й більше, годин впродовж шести днів на тиждень. Більше того: не маючи оборонця в особі недозволених професійних спілок, доля робітника залежала від ласки й неласки господаря-капіталіста. Будь-який протест проти цієї узаконеної неволі міг потягти за собою репресії. Тимто, очевидно, не треба дивуватись тому, що робітник часто заливав своє горе горілкою, а в дні революції, що прийшла незабаром, він не виступив проти крайніх большевицьких гасел.

Але якщо російські народні маси зазнавали від того режиму соціального й політичного гніту, то для не-росіян з роду цей гніт подвоювався через національне безправ'я. В Гуртку ми довідалися про царський указ часів міністра графа Валуєва, що забороняв друковане українське слово. Щоправда, пізніше цей указ було дещо пом'якшено, але це полегшення не стосувалось проблеми вільної національної думки, а самої мови не було дозволено ні в урядових установах, ні в школах, ані навіть у церквах. Ми довідувались про такі дикі речі як розпорядження одного з градоначальників на Україні про заборону „Наталці Полтавці” співати свою задушевну пісню „Віють вітри” рідною їй українською мовою, — мовляв, коли не хочеш співати російською, то співай французькою... Ми довідувались, нарешті, про численні репресії, про тяжкі кари, що їх застосовували царські сатрапи проти „мазепинців”, цебто проти українців, свідомих своїх національних потреб і прав.

І тоді для нас набирали повного сенсу слова невідомого автора „Історії русів”: „...ежелі по словам самого Спасителя, в Євангелії описаним, котория суть непреложни і не мимо ідуть, всякая кров, проливаемая на земли, взищется от рода сего, то какое взискание предложит за кров народа рускаго (цебто українського — І.П.), пролитую за то единственно, что іскал он свободы ілі лучшей жизни в собственной землі своей і імел о том замисли, всему человечеству свойственние?”...

Усвідомлюючи все це, ми починали розуміти психологічне тло, на якому зродилась думка Тараса Шевченка, писана в його, даному нам, заповіті:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте...

Грандіозне свято з приводу трьохсотлітніх роковин династії Романових пройшло в нашій школі майже непомітно: нас водили, як то, доречі, й без того було, до церкви, далі почастиували нас ще кращим, як завжди, обідом та видали нам по одній, досить обіймистій, книжці,

присвяченій цьому ювілеєві, що в ній з патріотичним піднесенням розповідалось про заслуги царів та імператорів російських для імперії. Щодо народів імперії не-московської крові, то ми мусіли довідуватись про „заслуги” коронованих осіб з інших джерел...

* * *

Досі йшла у нас річ про нашу працю над власним нашим національним і громадським пробудженням, про наше навчання, про готування себе до праці на національній і народній ниві. Але ми ще не уявляли собі, в яких конкретних формах може бути виявлена ця наша праця. Аж ось події самі підсунули нам таку спробу. Ліберальні посла до Державної Думи внесли домагання дати українцям рідну народню школу, бо, мовляв, до такого висновку прийшла навіть Імператорська Академія Наук, виходячи з суто практичних педагогічних міркувань, але зустріли різкий спротив. З приводу цього депутат консервативно-реакційного табору Думи Пурішкевіч висловився так: „Одни (цебто українці) не просят”.

І от одного вечора, як пригадую, прибуває до нас із Харкова один з наших добрих наставників, запрошує нас малими групами до селянської хати і пропонує підписати петицію з домаганням для українського населення імперії рідної школи і при тому, здається, не лише народньої, але також і середньої та вищої. І кожний з нас без жодних вагань приклав свою руку під тією петицією.

Не має значення те, що селяни й міщани, за винятком окремих свідомих та небоязких одиниць, не підписали тієї петиції (треба знати, що подібний акт являв собою виклик урядові), досить того, що її дружньо підписали ми, представники генерації, що народжується, що їй належить майбутнє.

Не має значення й те, що ми не дуже вірили в позитивні наслідки петиції. В другому разі важливо, що кожний з нас уперше в своєму житті виконав свій національний обов'язок так, як тільки це було можливо в тих умовах. Своїми підписами ми твердо сказали, що життя народу, якому відрізано язика, якщо б той народ мав хліб

і навіть сало, таке життя-далеке від „благоденствия”, що ним вихвалялась Росія.

* * *

За наше національне й громадське освідомлення ми можемо бути лише вдячні нашим згаданим національно-громадським учителям. Вони не належали до тих, хто свій життєвий ідеал вбачав у тому, щоб хліб їсти та дітей плодити; в час реакції, що настала після нещасливої революції 1905 р., такі пішли служити Бахусові, наспівуючи:

Быстры, как волны, все дни нашей жизни,
Что час, то короче к могиле наш путь...

а тому:

Налей, налей, товарищ, заздравную чару:
Бог знает, что с нами случится впереди...

Або за чаркою горілки отак згадували ученого світової слави:

Коперник целый век трудился,
Чтоб доказать земли вращение,
Дурак: зачем он не напился --
Тогда бы не было сомненья?..

.....

Одним з найприємніших періодів у житті учнів, особливо „бурсаків” — казеннокоштных, були відпустки. Ми їх мали лише на різдвяні та великодні свята, бо в літній період ми мусіли бути в шкільному господарстві, на виробничій практиці. Але може саме через свою короткочасність наші відпустки були для нас особливо цінними й дорогими. У першу чергу вони для нас були пов’язані з довгими й досить цікавими мандрівками: з півсотні кілометрів на різдвяні свята їзди в санях по блискучому та скрипучому снігу, хоч іноді й з ризиком потрапити в обійми небезпечної хуртовини, а на великодні свята — пішки полями, минаючи лісочки, пересікаючи горби та широкі річкові долини, залізницю й шосейну дорогу, що все тяглись на північ... Отже, напрямок наших подорожів ніби символізував наше бажання перерізати шляхи туди, куди вивозились багатства нашого краю а то — й живих лю-

дей з їх тілами й душами, щоб господарчо й культурно зміцнювати імперію...

Нас було з півдесятка хлопців з однієї слободи, а тому й подорожі наші завжди були веселими й приємними, бо ж... у гурті й каша смачніша...

Незважаючи на нелегку подорож, що її ми починали звичайно ще вдосвіта, а закінчували надвечір, вже того самого вечора можна було бачити наших хлопців на шляху, цебто на головній вулиці слободи: одні поспішали сюди, щоб побачитись з представницями прекрасної статі, інші — щоб показати себе в принадній уніформі „земледела”, а ще інші — щоб обмінятися думками з вихованцями Вовчанської учительської семінарії, що також були у відпустках, про справи Українських Гуртків у нас і у них.

Треба, правда, сказати, що в цих справах межу поміж названими групами наших учнів провести було важко, бо часто й так званий „кавалер” зі своєю „дамою серця” говорив у першу чергу і найбільше про справи українські, готуючи таким чином собі справжнього друга життя й добру матір своїм дітям. Отже, мабуть, не безпідставно місцеві інтелігенти нашої слободи, здебільшого „малороси”, говорили: „В Одноробовке украинофильство распространяется, как эпидемия”... Тут мушу зазначити, що хоч і нечисленні, вихованці чоловічих гімназій та реальних шкіл — наші земляки, — тримались якось ізольовано від нас, ніби вважаючи себе за представників вищої верстви суспільства і тому готові були поповнити ряди малоросійської духової армії, що незабаром і сталось. Вони й не брали участі в наших спільних розвагах під час відпусток. А даремно, бо в нашому товаристві було цікаво, досить різноманітно й... „ідейно”...

На численних наших вечірках, що відбувались звичайно в домах наших панночок, ми співали українських пісень (бо які б же ми були українці без цього?), бавились у фанта, флірта, навіяння (ми вживали російського терміну „внушение”, бо українського не знали) і т. п., грали на музичних інструментах — гітарах, мандолінах, балабайках — гуртом і поодинокі і, звичайно, танцювали.

Найповажніші з нас останній спосіб розваги рішуче ігнорували з ідейно-принципових міркувань, головним чином, здається, під впливом Л. Толстого, що ніби сказав: „Танці — гірший спосіб гімнастики” . . . До числа ігнорантів танків треба, мабуть, зарахувати й тих, що їм ця „гімнастика” давалась лише з великими труднощами. . .

Під час вечірок ми переконувались, що українці мають багатий пісенний матеріал; разом з тим ми з прикрістю відзначали, що нам з великими труднощами доводиться вишукувати нові пісні для сольоспівів та дуетів, особливо таких, які б „щипали за серце” наших компаньйонів. Ми співали всім відомі „Коли розлучаються двоє”, „Де ти бродиш, моя доле?”, „Дивлюсь я на небо”, „Така її доля”, „Віють вітри” та інші. Але нам бракувало „номерів” для сольових співів та дуетів на довгу вечірку, що продовжувалась звичайно до самого ранку.

З якою ж радістю, а разом з тим і з жалем за запізнення, я пізніше почув (уже поза нашою слободою) „Гандзю”, „Прийде весна”, а особливо „Бабусю” та інші. Який же то вдячний матеріал, змістом і мелодією, ці щиро народні романси і милий для сердець панночок-представниць нашого сентиментального народу. . . І яка ж трагедія для народу, а ще більший сором для імперіямачухи того підопічного народу, що в нього відібрано право культивувати навіть такий невинний прояв душі, як пісню! . . .

Брак свого пісенного репертуару ми відчували особливо під натиском зливи московських романсів, що здібні були полонити наших подруг, а червяками проникаючи в їхні душі, перетворювати їх самих на гній, так потрібний і корисний для добрих жнив імперії загарбниці.

Але тим часом справу рятували наші чудові хорові пісні.

Гра у флірт може бути одним з родів розваги, але це залежить від змісту надрукованих на картках гасел. І тут ми констатували засилля, якщо не безідейних, обивательських мотивів, то популяризацію ідей і ідейок „старшого брата”, що своєю стихійною силою, підтримуваною

урядово, готовий був задушити навіть самі зародки окремої оригінальної нашої культури. Ніхто не може заперечити, що полегшенням усім, навіть найменшим і найвідсталішим, народам світу розвитку їхньої культури, дається змога приєднатися до культури вселюдської. Цим збагачується й ця останню, так само, як доданням квіток збагачується й поліпшується цілий букет. Російська імперія, що провадила свою культурну політику під гаслом „обрусить и оправославить народы империи”, рішуче відкидала цю правдиву й раціональну думку, навіть у флірті... І ми в тих умовах намагались створити свою серію карток з нашою культурною й національною тематикою.

Але чи треба було зважати на такі дрібниці?

Так, треба! Бо з таких та їм подібних дрібниць складається людське життя і той, хто від нього ізолюється, не може розраховувати на успіх у ньому.

* * *

Під час однієї різдвяної відпустки я був у своїй рідній слободі на виставі „Наталки Полтавки”. То був один з найщасливіших днів у моєму житті! „Наталка Полтавка” відкрила мені цілий, невідомий мені до того, світ, — світ театру, як одну з принадних своєю оригінальною методою, галузь культури. Мені пощастило побачити й почути нашу, справді щиро народню, а тому й невмирущу, п'єсу з її чарівними піснями та не менш чарівним нашим гумором; я побачив там нашу чудову своєю простотою українську дівчину „з щирим серцем, не спесиву”; я побачив відданого своїй нареченій парубка — Петра, що в довгій розлуці жив думкою про свою кохану; я побачив щирого й відданого йому побратима — Миколу, що готовий задля дружби на все; побачив хитруна і любителя „чарки” — Виборного; побачив люблячу матір Наталки, що задля щастя своєї дитини готова примусити її до того, в її розумінні, щастя... (Як відомо наступні покоління українських дівчат відкинули цей пережиток старовини і часом навіть вдаються в протилежну крайність...); я побачив там нерідкий, мабуть не тільки в ті часи, екземпляр аж надто наївного панка Возного, що, проте, мав матеріаль-

ні й інші можливості претендувати на одну з найкращих дівчат у селі, розраховуючи, очевидно, також і на її сирітство...

Персонажів своєї п'єси її автор Іван Котляревський, здається, взяв просто живими з тодішньої України! Вони в його творі жартують і сваряться, співають і плачуть, щиро дружать і хитрують, любляться й холонуть точнісінько так, як живі українські люди! А як вони ставляться до зайди-москаля! Вони його приймають, як і належить добрим людям, але не зовсім йому довіряють та навіть ставляться до нього з деякою погордою й дозволяють собі поглузувати з нього... Точнісінько так, як воно було й є в дійсному житті на Україні, починаючи з дня нещасливого договору Богдана Хмельницького з Москвою аж по нинішній день...

„Наталка Полтавка” залишиться в аналах нашої історії, як один з найкращих документів нашої минувшини.

Сучасна українська дівчина за прикладом своєї попередниці — Наталки — уміє відштовхувати від себе невдаху-панка Возного, зате сучасний Виборний не відучився хитрувати — політикувати зі своїми земляками, і не навчився вказати політичному москалеві дорогу додому, а, як і перше, здебільшого обмежується тільки легеньким глузуванням з нього...

Наша липчанська „Наталка Полтавка” вказала мені стежку до українських театрів у Харкові і я пізніше не минав жодної нагоди, щоб не побувати на чудових виставах Суходольського та інших артистів у літньому театрі „Тіволі” та в народніх домах міста, щоб не побачити „Запорожця за Дунаєм”, „Марусю Богуславку”, „Невольника”, „Дай серцю волю”, „Доки сонце зійде — роса очі виїсть”, „Гетьмана Дорошенка”, „Циганку Азу”, „Ой, не ходи Грицю” та багато інших п'єс.

Тодішні харківські мешканці, самі здебільшого виходці з українських сіл, що одвідували „малоросійські” (не інакше!...) вистави, здавалось, готові були на руках носити артистів. Радісно було це спостерігати, бо думалось: може й справді... ще не вмерла Україна... Але ось

закінчується, приміром, трагедія невольників і ця публіка громом оплесків, тупотінням ніг, неймовірним свистом і вигуками вимагає від артистів... Чого б ви думали, читачу? Вимагає... „Гопака”!.. І артисти танцювали. Тоді з подвійним сумом, бувало, виходиш з театру, — сумом, навіяним раз п'есою, а вдруге — поведінкою глядачів...

Ми, школярі, і в першу чергу активніші гуртківці, були постійними одвідувачами театральних постановок у близькому від нас Золочеві. Бо що нам, юнакам, пройти пішки веселим гуртом з десятків кілометрів?.. Лише деякі з нас давали перевагу їзді „зайцем” на товаровому поїзді. Іноді те коштувало якогось гривеника, що його давалось „гаврилові” — кондукторові, а здебільшого щастило проїхати безкоштовно. Тяжко було тільки на повному ходу поїзда вчепитись за ручку вагона, бо саме біля нашої школи поїзд ішов з гори дуже швидко. Зате, повертаючись назад, у тому місці він пихкав, роблячи яких з двадцять кілометрів на годину і тоді можна було сплигнути з нього на повному ходу без жодних ушкоджень тіла, одягу чи взуття, незважаючи навіть на темну ніч...

* * *

Одного разу влітку ми вирішили побувати в Золочеві на постановці, здається, „Мартина Борулі”, того самого Мартина, що пристрасно прагнув здобути документи на право називатися дворянином-шляхтичем... Ми рушили зі школи величезною юрбою в кілька десятків хлопців. Всі, як один, ми були одягнені в наші національні убрання: на нас були вишивані сорочки, сині або червоні шаравари, підперезані ми були різнокольоровими поясами, взуті, звичайно, в чоботи, а на головах у нас — сірі смушеві шапки. Ми заповнили фойє і залу невеличкого Народнього Дому, чим викликали фурор у публіки, що нам явно симпатизувала, та переполох у рядах поліції... Поліціанти метушились, шушукались, переморгувались, але оскільки ми поводити себе цілком культурно, то й не було їм до чого причепитись (хоч це останнє входило в їхні обов'язки, за що поліціантів тоді дражнили „крючками”, цебто „гачками”...).

Але ми почували себе спокійно і безпечно може не стільки через свою добру поведінку, скільки тому, що в своєму гурті ми мали нашу приятельку-гімназистку Г. Ю., що мала змогу дбати про нашу безпеку. Але той, „кому об этом ведать надлежит“, напевно, намотав на вуса цю справу і тому нам її у відповідний час було про неї нагадано...

* * *

Отак зі своїм Українським Гуртком, що в ньому не провадилось жодних офіційних засідань, а, отже, й не було протоколів, не провадилось реєстрації членів, бо всі ми, учні, включно з парою учнів росіян, що під нашим стихійним впливом українізувались, були фактичними членами Гуртка, в якому не вимагалось обов'язкових членських внесків, а кожний жертвував свої убогі збереження на закуп літератури, — ми прийшли до сторічного ювілею з дня народження Тараса Шевченка.

В своєму Гуртку необізнані довідались, що був колись на Україні поет на ім'я Тарас Шевченко, що походив, так само, як і ми, учні, з селянської, та ще до того й кріпацької родини, і що, незважаючи на це, став найвидатнішою на Україні і відомою в цілому світі, людиною. Для нас швидко стали переконливими й самі причини такої його надзвичайної популярности: поет не лише був з природи високо обдарованою людиною, але й, що не менш важливе, глибоко усвідомлював своє призначення, як і призначення кожного, кому більше дано...

Приклад життя Шевченка скоро стає для багатьох з нас дороговказом: ми свідоміше й енергійніше брались не лише до тієї роботи, якій учила нас школа, але й намагались поширювати рямці своїх знань, що не охоплювались офіційною програмою школи. Тоді ми, натурально, приходили до висновку про потребу поширювати наші знання серед свого оточення, поширювати нашу національну й громадську свідомість (якщо про це можна говорити, зважаючи на досить таки обмежений наш „багаж" у цих справах).

Як один із засобів до цього ми вважали за конечне й можливе влаштовувати вечірки, використовуючи для цього різні нагоди. Така нагода прийшла 9 березня 1914 року! Ми приділили немало уваги обмірковуванню питання, як би то нам відзначити сторіччя з дня народження Тараса Шевченка.

Передусім стояло питання про право організовувати це свято. Офіційно в тодішній школі на Україні не могло бути й мови про таке право. Проте, знаючи директора школи (зрусифікованого німця), як не злу людину, ми спробували натякнути йому про свято. Але, як і слід було сподіватись, ми дістали негативну відповідь; хоч — з другого боку — ми побачили, що директор — не буде суворо за це засуджувати нас. Це нас підбадьорило і ми вирішили застосувати таку тактику: улаштуємо, мовляв, звичайну вечірку з постановкою п'єси, що не тільки не заборонялось, а навіть заохочувалось, а до цієї вечірки додамо дещо для згадки про великого ювілята. Ми підготували відому тоді п'єсу п. н. „Борці за мрії”, а хор наш вивчив „Заповіт”.

Для участі в вечірці ми мали право запрошувати своїх родичів та знайомих. На цей раз цим правом скористались не лише наші „кавалери”, але й ті наші учні, що навіть боялись підступити до дівчат. Багато з нас побувало перед тим в м. Гайвороні, що за пару десятків кілометрів від нашої школи, на Курщині, де була жіноча гімназія, щоб підшукати собі знайому гімназистку і запросити її на наше свято. Це завдання було досить добре виконано: багато вихованок старших класів гімназії, серед яких було немало й українок, прибуло на вечірку. Їх зустріти й привезти до школи з найближчої залізничної станції їздили наші учні великими робочими возами-гарбами.

Нарешті настав давно очікуваний вечір. У шкільних залах — мов у вуликах. Бадьорий піднесений настрої ще дужче збільшувався у багатьох свідомістю того, що ця вечірка — не звичайна. Зо дві сотні молоді заповнили ясно освітлені простори залі. Наші учні, за винятком одиниць — в національних убраннях. Режим нашої школи доз-

воляв носити подекуди й „неформенний” одяг. Щождо гімназисток, то вони скористались нагодою бути далеко від очей своїх суворих начальниць і деякі теж одяглись в „малоросски”, цебто в українські убрання.

Надходить час початку вечора. Підіймається завіса і на сцені глядачі бачуть хор з тридцяти-сорока учнів. Всі вони в строкатих гарних українських убраннях. Це викликало бурю оплесків. Публіка розглядала так екзотично зодягнених артистів як дійових осіб п'єси, що має йти. Але ось диригент оголошує: „Сейчас ученический хор исполнит малороссийскую песню под названием „Заповіт”, то — есть „Завещание”.

При перших звуках пісні учні, що сиділи в залі, всі, як один, піднялися з місць. Їх приклад машинально наслідували гості, а за ними... Й наші викладачі та директор школи...; підіймаючись з місця він здивованими очима оглядав залю, щерть наповнену людьми з поважними зосередженими обличчями...

Учасникам вечірки, що вслухувались до, може, вперше чутої ними, то сумної, то велично-суворої мелодії „Заповіту”, цей спів безсумнівно дав матеріял для роздумування над його багатозначним змістом...

Аж ось закінчилось і виконання п'єси. Публіка, а передусім — гімназистки, розпочали танці. А тим часом з окремих куточків шкільного приміщення доносяться звуки таких пісень, як от: „Уже років з двісті, як козак в неволі” і навіть „Не пора, не пора”...

На прощання ми роздали гостям чепурно написаний, звичайно — від руки, повний текст „Заповіту”. На зворотньому боці картки було написано: „Тарас Шевченко — 9. III. 1814 10. III. 1914”.

Минуло декілька днів по святі. Директор школи викликав до свого кабінету диригента нашого хору і сказав йому таке: „Прошу мати на увазі, що за останню вечірку мені довелось мати неприємну розмову з урядником¹¹⁾).

11) Начальник поліції на волость.

Минув ще якийсь час і я, сидячи в сирих шанцях у далекій Латвії як солдат російської армії, читаю листа, в якому, між іншим, законспіровано писалось: „...В. Б. переїхав до Харкова на Холодну Гору, а Галя частенько в нього буває... а де-які золочів'яни лазили по наших тумбочках"... У розшифровці ця новина означала, що один з активних учасників нашого Гуртка попав до тюрми, а Галя Ю. його там одвідує і що в школі поліція м. Золочева робила обшук...

Симпатична Галя була нашою доброю феєю. Незважаючи на свою приналежність до поліційної родини, вона зуміла зродити в собі дух своїх предків-українців і в той, задушливий для всього українського, час стала українською патріоткою. Вона ото й вирівнювала ставлення до нас свого батька.

Період советського панування на Україні не був (і, звичайно, й тепер не є) сприятливим для зустрічей друзів, бо дружні взаємини викликають підозріння в агентів поліційної держави. Тимто я мав змогу зустрітися з Галею Ю. лише по мало не тридцятирічній перерві. Тепер вона мала при собі двох донечок, за яких дрижала, щоб гітлерівські „визволителі” не забрали їх у новітній ясир і мала чоловіка, що по волі НКВД перебував там десь далеко... Згадуючи царські часи вона розповідала мені, що після Шевченківської вечірки 1914 р. в нашій школі мала б бути проведена поліційна акція великого масштабу. Багато їй коштувало уміння, слів і сліз, щоб одвернути від наших хлопців те лихо... Але вона не була в силі стримати тих, що запроторили до тюрми згадуваного вже тут В. Б. (пізніше розстріляного НКВД), бо їхнє поліційне „сумління” не могло примиритися з думкою, щоб та дівчина могла стати колись дружиною українського патріота...

* * *

Наша школа не готувала висококваліфікованих фахівців, ані видатних діячів. Проте за добрих умов її випускники були б добрими громадянами й добрими працівниками на народній ниві. Переживши страхіття війн,

революції, зрадництва й різних форм терору з боку за-
войовників української землі, я разом зі своїми шкільни-
ми товаришами можемо з душевним полегшенням сказати
словами поета: „Ми чесно йшли”...

Жоден з нас не заплямував себе участю в „ділах” оку-
пантів нашої землі: білих-денікінсько-врангелівських, чер-
воних-советсько-большевицьких, чорних-махновських, бру-
натних-гітлерівських.

Навпаки, багато з нас брало активну участь у
збройній боротьбі за нашу державність. І тому в тяжкому
смутку і з пошаною схиляю свою голову перед тінями
моїх друзів, що поклали своє життя на вітар дорогої на-
шої батьківщини. Шлю мою щиру подяку тим, хто в умо-
вах царсько-жандармських утисків ніс нам світло націо-
нальної просвіти. Шлю мій щирий привіт моїм друзям-од-
нокласникам, розсіяним по цілому світу; вірю, що в міру
своїх сил і можливостей вони працюють для справи сво-
боди України і добра знедоленого нашого народу...

* * *

Альма Матер — мати добродійка, що вигодувала сво-
єю груддю... Так колись називали студенти свої універ-
ситети, бо вони давали їм духову поживу... Я маю пов-
ні підстави, хоч ніби й не по-праву, називати мою милу
й дорогу Одноробівську школу: моя Альма Матер. На
це дають мені підстави її добродійства, як також і те, що
моя вища школа була для мене не матір'ю-добродійкою,
а злою мачухою...

Нарешті з сумом мушу зазначити, що большевики пе-
ретворили мою любу школу на технікум зернового господа-
рства і підпорядкували його безпосередньо всесоюзно-
му міністерству земельних справ, цебто — безпосередньо
Москві! Так, на думку незаконного господаря української
землі, буде в корені знищено „мазепинські”, цебто добрі
українські традиції, що вже почали було зароджуватись
у школі. Так окупант нашої землі намагається розвіювати
український національний дух, що ним почала було на-
повнюватись моя Альма Матер...

III.

„ЗА ВЕРУ, ЦАРЯ И ОТЕЧЕСТВО”

Сини мої на чужині,
На чужій роботі...

Тарас Шевченко.

Коли у липні 1914 р. я прочитав царський маніфест про те, що треба боронити вітчизну від німецьких варварів, мені стало сумно тому, що в тій війні будуть гинути люди ні за понюх табаки. Мені стало шкода тих невинних людей, що муситимуть класти своє життя за зміцнення на собі імперських кайданів, чого можна з певністю сподіватись в разі перемоги російської зброї.

Особисто я не сподівався, що й самому мені, який почував себе ще хлоп'яком, прийдеться воювати „за веру, царя и отечество”. Аж ось улітку 1915 р. німці вигнали „победоносную” російську армію з так званого Царства Польського, з захопленої нею першого року війни Галичини і спрямували свій похід на обидві столиці Російської імперії — Москву і Петроград. Листи з фронту приносять вісті про масову загибель та масовий полон війська. Тому запілля заповнено біженцями, шпиталі — пораненими, а атмосферу — панікою, журбою та злобою.

В цих умовах московських патріотів не рятують нагінки на німців унутрі країни, тих німців, що були московськими вчителями і стали московськими аборигенами, а часто — й патріотами. Загинув корпус Самсонова, загрузнувши в Мазурських багнах. Російська армія втратила здібність чинити опір німецькій навалі. Але Росія не хоче здаватись, вона борсається, вона хоче жити і при тому жити — як велика держава. Тому її армія потребує людей. Замість зброї, що її не вистачає, вона потребує

солдатських грудей, людського м'яса для німецьких гармат...

Тимто у вересні 1915 р. було оголошено вже третю позачергову мобілізацію новобранців, що стосувалась і мене. Не допомогло мені клопотання самого князя Голіцина — „попечителя” нашої школи — про відстрочку призову для мене, хоч до закінчення школи мені залишилось усього два місяці. Мої старші віком товариші були щасливіші: вони дістали такі відстрочки в лютому місяці 1915-го року, бо тоді становище на фронті не було ще таким катастрофічним.

Перед явкою до повітового військового начальника я ночував дома. Удосвіта у сні я чую звук дзвону своєї церкви, такий могутній, що незважаючи на міцний сон, я проснувся. Так були напружені мої нерви! Таке щось незвичайне відчувала вся моя істота!

Я проснувся саме в той час, коли мене мала б прийти розбудити моя матуся, щоб виряджати на ту „прокляту війну”, де один з її синів уже „годував нужу” в далеких Карпатах, щохвилини наражаючи своє життя на „дурну смерть” або каліцтво, може навіть від свого національного брата — західного українця, що з другого боку фронту воював проти ненависного для всіх українців російського імперіялізму.

Після короткого медичного огляду з неодмінним, наче при купівлі якихось річей, вимірюванням, спеціальна поборова комісія оголошує: „Годен!”, цебто придатний боронити „веру, царя и отечество”...

Проводжали нас, цілу роту, новобранців, наші рідні аж до самих вагонів на залізничній станції, бо у тісненький двір повітового військового начальника, де з нами виконували різні канцелярські формальності, їх не допускали.

Серед голосного плачу та притишених схлипувань, мов на похоронах, раптом проривається голосно-сумна пісня:

1915

Ой, да й прощай город, прощай Харків
З крутими горами,
Зоставайся, моя дівчинонько,
З чорними бровами...

Це співали корінні харків'яни. Але ось купка сільських хлопців зачинає:

Ой, у лузі та ще й при березі
Червона, калина,
Породила молода дівчина
Хорошого сина...

До цього гуртка, мов наелектризована, приєднується вся маса:

Було-б тобі, моя рідна мати,
Цих брів не давати,
Було-б тобі, моя рідна мати,
Щастя й долю дати...
.....

А тепер же, моя рідна мати,
Записали мене у солдати...

Сумна пісня стихла. І раптом серед тиші прориваються голосні ридання... Отак, нарікаючи на долю, йшли новобранці назустріч невідомому. Отак батьки, брати і сестри, вручали цьому невідомому своїх рідних... Але скоро настане час і ці покірні раби відчують себе людьми і віддячать своїм володарям за ріки крові, за свої страждання...

У „телячих” вагонах нас повезли на північ, бо... не можна ж українцям відбувати військову службу на Україні... Цю „мудрість” московські володарі засвоїли вже давно!.. Куди нас везли ми довідались лише тоді, коли на станції у м. Курську нам скомандували: „Вигружайсь!”...

Нас розміщують у касарні. Але то не була справжня касарня. То був до війни заїжджий двір з приміщенням у домі для спання та повітками у дворі для коней. Цілу роту з 250 людей упхнули туди, де заїжджих ночувало, може, яких 20-30 осіб. Щоб усі ми могли як-так розміститись для спання — пороблено було три поверхи нар. І,

отже, коли люди нижніх поверхів пили чай (спеціальної їдальні, звичайно, не було), тоді горішні поверхи добавляли їм до чаю трухи з солом'яних мат, що правили нам за матраци. Але й на трьох поверхах розмістити таку масу людей було не так легко. Та солдат мусить усе витримати. . . Сусіди укладались спати, лягаючи всі на один бік, так вони можуть укластись щільніше. . .

У цій нашвидку руку обладнаний, тісній касарні — спека і страшне „благорастворение воздухов”, у повітрі висить брутальна лайка фактичного господаря роти — фельдфебеля та його помічників — підстаршин, серед яких чимало наших земляків-українців, на стінах, мов символ цього „благоденствия” — гарні кольорові портрети царя й цариці. . . Задуха й сморід давались у знаки особливо під час нічного чергування в касарні, коли всі сплять, а ти один мусиш пильнувати. . . До цього може слід додати ще й те, що для цілої сотні (250 чоловіків) був у дворі касарні лише один малий виходок, що його через це чистили не рідше як щотижня, наслідком чого повітря в малому й тісному дворі, де провадилась муштра, було завжди наповнене смородом.

* * *

Ходила у московському війську така „байочка”: коли, мовляв, до війська приходять новобранці, то москаль у першу чергу цікавиться, де тут є „лавочка” (крамничка), жид — де тут „околоток” (амбулаторія), а українець — де учбова команда (курси підстаршин). Я мав враження, що ця „байочка” до якоїсь міри відповідала правді. Це можна пояснити (щодо українців) тим, що вони-таки справді люди козацького роду і тому їх могла принадажувати військова кар'єра. Але ж, хоч юридично українці мали ніби повні права громадян імперії, то, як приналежні майже виключно всі до нижчих „сословий”, фактично до тієї війни були позбавлені права вступу до військових учбових закладів. Тому для українців вояцького духу залишилась тільки учбова команда. У воєнний час українці, разом з іншими виходцями з неупривілейованих станів,

допускались до старшинських шкіл, але, звичайно, тільки як „руские” або „малороссы”...

* * *

Нам видають уніформу. То було здебільшого старе й брудне, часто з плямами крові-очевидно привезене з фронту, ганчір'я... Особливо огидно було надівати кашкета: він був так засмальцьований, що його можна, на думку солдатів, вжити для варення борщу без додавання товщів...

Солдатові видавалось щодня три фунти житнього хліба на день. Щоправда, ніхто й ніколи тих пайок не важив, бо то-б протирічило інтересам ротних каптенармусів, а часом — і самих ротних командирів... Проте ніхто з солдатів не скаржився на недостачу хліба, бо... що то за хліб був!.. Його, здається на пекли, а спочатку варили, а потім згори присмажували... Я й тепер не можу без болю в шлунку згадувати той хліб!..

Видавався цукор у грудочках у такому розмірі, щоб його вистачило двічі на день (вранці і ввечорі) напиться чаю з ним „уприкуску”. Зате обіди, як на солдатський смак, були досить добрі. Звичайно варився борщ і до того ж здебільшого „малоросійський” (бо в ньому були основні складові частини нашого борщу: капуста, картопля, бур'як, м'ясо і все те заправлено спеціями). На друге давалась каша, пшоняна або гречана і при тому солдат з'їдав свою порцію (грамів з 50) м'яса. Виснажений тяжкою муштрою він їв ту порцію з особливим апетитом. Може за це молодих солдатів глузливо називали „серая порция”, а може й за те, що солдатами, так само, як вони порціями м'яса, жилились німецькі гармати...

Їв з одного жерстяного таза (великої миски) цілий рій, що складався з десяти-дванадцяти осіб. При цьому, звичайно, не одному попадало трошки борщу й каші за комір; вже не кажучи про неоднакову спритність щодо поїдання їжі різними учасниками такої трапези, наслідком чого одним попадала гуща, а іншим — водичка... Чи не звідціль походить отой славнозвісний „общий котелок”?...

Ложки солдати мали дерев'яні, бо через малий розмір металевих ложок солдат не хотів ризикувати залишитись голодним... Свою ложку, незважаючи на заборону, солдат часто носив при собі, бо вона завжди може стати в пригоді. А щоб її не загубити і щоб вона не заваджала при муштрі чи роботі, то найкраще місце для неї — за халявою високих солдатських шкіряних чобіт...

* * *

Нас муштрують. Найголовніше — навчити ходити „вногу”. Кожний з нас до того часу умів ходити і ходив у своєму житті найменше сімнадцять літ. А тут кажуть: „Не вмієш ходити!...” Бо треба ходити так, щоб коли лівою ногою ступаєш уперед, тоді права рука мусить рухатись назад і навпаки. Отже, нема нічого мудрого: треба лише дозволити чоловікові йти звичайною природньою ходою і... вся премудрість. Але в руках „панів-учителів”, що ними були підстаршини, звичайно з числа малописьменних селян, ми, як виявляється, були такими невдахами, що навіть не вміли ходити... І тому-мороза їм з нами, мука нам з ними, а небу гаряче від брутальної лайки... Така „наука” давала себе відчувати особливо численним солдатам, що не розуміли російської мови, а також розумово недорозвиненим, що їх не бракувало на царській службі. Горі їм було з цією „наукою”: їх буквально мучили, а не вчили, даремно намагаючись зробити з них струнких, поворотних та бадьорих солдатів.

„Пани-вчителі”, згідно зі статутом муштрової служби, любили повторювати: „Строй — святое место”. А тим часом на адресу незграбних солдатів раз-у-раз, бувало, чуєш від них: „Что ты выставил живот, как беременная баба?!”. І при тому — брутальна московська лайка...

Під час муштри чи так званої словесности, регулярно давався час на відпочинок. Солдати, особливо завзяті курці, завжди з великим нетерпінням чекали команди: „Оправиться и покурить!” Кожний солдат, чи то курець чи ні, одержував регулярно певну порцію махорки. Курці охоче вживали це непринаadne зілля, щоб хоч трошки затьмарити ним ще менш принаadne своє життя.

До військової служби я не любив ні запаху, ані навіть диму тютюнового, а тепер довелось і мені звертатись до цього „душевного ліку” . . .

Шість тижнів, до прийняття присяги, ми, „оборонці вітчизни”, не мали права виходити з двору касарні до міста неорганізовано, аж поки не пройшли мінімального курсу військового навчання, а головне — поки не навчились „віддавати честь”, цебто привітати зустрічних начальників.

Ох, це „віддавання честі”! Нас учили „віддавати честь” найрізноманітнішим начальникам, учили відповідати на їхні привітання та на можливі їхні елементарні запитання. Учили нас виконувати це гуртом і поодиночі, і в струнких лавах, і в неорганізованому стані, і в головних уборах, і без них.

В години так званої „словесности”, так само, як і під час муштри, нас учили належно відповідати начальникам на їхні привітання, подяки, чи зауваження. А тих численних начальників величалось неоднаково: „Господин”, „Ваше Благородие”, „Ваше Высокоблагородие”, „Ваше превосходительство”, „Ваше Высокопревосходительство”, а, якщо начальник належав до князівського чи графського роду, що іноді траплялось, то треба було називати „Ваше сиятельство”. І т. д. Не малу увагу приділялось привітанням царя та всіх членів його родини, так наче солдатів доведеться щодня з ними зустрічатись і мати службові справи.

Розуміється, що вся ця „словесність” не мала ділового значення, але вона безперечно робила сильний моральний вплив на солдатську масу. Не даремно у нашій сумній сучасності вожді тоталітарних держав подібним зовнішнім, ефектним засобам надають першорядної ваги.

Робилось це у царській касарні в той час, коли грізні обставини та короткий термін вишколу просто диктували потребу навчити вояка добре володіти зброєю, вміти поводитись в бою, в найрізноманітніших його ситуаціях та виконувати інші найрізноманітніші завдання бойової служби.

Крім маршування та віддавання честі нас учили наводити в ціль рушницю та уявно стріляти в уявного ворога. Особливу увагу зверталось на багнетний бій, згідно з давнім російським суворівським, принципом: „пуля-дура, штык-молодец”... Це — в касарняному дворі, а на учбовому майдані — за містом, ми робили своєрідні тактичні вправи, що обмежувались перебіганням (звичайно, в напрямку ворога) та пристосованням до місцевості в цілях самоохорони та зручності використання зброї... на чистому й рівному місці...

На учбовий майдан і назад ідемо струнками рядами і неодмінно з піснями. Горе тому з'єднанню, що чимось не догодить своєму провідникові: тоді він спрямує його просто на якусь калюжу, що ними багата „Великая Русь”, а далі скомандує: „Ложись!” І солдат мусить лягати в багно, бо мусить учитися виконувати розпорядження начальства беззаперечно, мусить учитись бути дисциплінованим, слухняним.

На конкурсі, зорганізованому в час першої світової війни для підстаршин англійської армії, першу премію було видано за таку відповідь: „Кажуть, що першим обов'язком вояка є згинутися для свого краю. Це неправда. Першим обов'язком вояка є дбати про те, щоб якнайбільше згинув ворогів його рідного краю”.

Тим часом виховання солдата російської армії провадилось в дусі готовності лише віддати своє життя „за веру, царя и отечество”. Зовнішнім виявом цієї готовності мала б бути бездоганна дисципліна, цебто — в першу чергу — послух, беззаперечне виконання наказів та розпоряджень начальства, навіть тоді, якщо б ті накази й розпорядження були недоцільні з погляду користи справи або несправедливі щодо особи солдата.

Мова солдата повинна, по суті, складатись лише з двох фраз: „Так точно” та „Никак нет”.

* * *

За невиконання або не точне виконання наказів солдата суворо, а іноді й дико та глумливо, карано. В статуті дисциплінарної служби було виразно написано, що ніяка

провина не може залишатись безкарною. Крім позачергового вартування чи миття підлог у касарні або чищення „отхожего места”, як кара, було надто поширене вистоявання „над ружьем”. При цьому покараний мусів вистояти без перерви дві години „струнко”, цебто без жодного руху з досить важкою рушницею на плечі, що її він мусів тримати за всіма правилами муштрового статуту. В разі більшої кари покараному, в додаток до цього, вішали за спину речевий мішок, наповнений спеціально для цього приготівленим вантажем, що ним була здебільшого цегла. Для нагляду за виконання цієї кари начальство ставило контролєра з числа підстаршин або старих солдатів — добрих і покірних слугаків. Часто під таким тягарем та при стоянні нерухомо людина втрачала притомність і падала. Знепритомнілого відливали холодною водою, але кари не скасовували, а лише виконання її відстрочували. Щасливий той солдат, що мав не надто дурних та суворих начальників: вони з ризиком накликати на себе біду, не домагались точного дотримування правил виконання цього дикого методу покарання.

Але таких співчутливих „унтерів” було мало, бо кожний з них, побоюючись розгнівити вище начальство й, чого доброго, не потрапити на фронт, — зі шкіри вилазив, щоб тільки догодити старшинам і тому ретельно виконував дане йому доручення. Іноді, хоч і дуже рідко, щастя до покараного приходило від доброго настрою начальника.

Статут дисциплінарної служби дозволяв по двох годинах перерви ставити покараного „под ружье” знов на дві години. Для відбуття кари призначались обідній час відпочинку, вільні вечірні години та святочні дні, що, крім фізичних, додавало ще й моральних страждань.

Широко практиковано також кару під назвою „ходіння гусаком”. Тоді покараний мусів, узявшись руками в боки, присісти, зігнувши ноги в колінах і рухатись у проходах поміж нарами чи ліжками вздовж касарні. Нелегка то кара фізично, але ще тяжча вона своїм моральним приниженням людини. Злоба солдата за це на начальство по-

більшувалась тим, що часто-густо воно накладало кару цілком незаслужено.

Карано було солдата за кожну, навіть найменшу, дрібницю, або й просто за те, що солдат чимось не догодив особисто тому, чи іншому начальникові: не так ступив, не так пішов — кара! Не так віддав честь — кара! Не так виконав найдрібніше розпорядження — кара! Часто солдат діставав кару просто тому, що начальник його забажав і вирішив дати солдатові відчутти свою владу над ним або й просто тому, що так, як то кажуть, захотіла його ліва нога...

Нема чого говорити про можливість цілковитої відмови виконати розпорядження начальника; за такий вчинок у мирний час винного каралось страшним дисциплінарним батальйоном, а в час війни — негайною відправкою на фронт.

Особисто мене було карано не раз. Одного разу мене було призначено мити підлогу в касарні. Я кинувся шукати відповідне знаряддя для того, і нічого не міг знайти не тільки в належному місці, але також і в неналежних місцях. Я пішов до командира роя, що призначив мене на ту роботу і сповістив його про це. Командир відповів мені, що то не його справа розшукувати ганчірки. Я пішов знову переглянути всі куточки, але наслідки були ті самі і тому ще раз прийшов до начальника в цій справі. При тому, хвилюючись з пересердя, що не спроможусь виконати розпорядження та передбачаючи за це кару, я, замість стояти, як належить перед начальником „струнко”, очевидно, мимовільно почав жестикулювати. І я одержав від начальника таку відповідь:

„Украдь, а скажи, що знайшов!” (Він висловився значно сильніше, але той його вираз не надається до друку...). А далі додав:

„За невиконання мого розпорядження даю два позачергових наряди і, крім того, за невміння розмовляти з начальством — ще дві години. А на закінчення скомандував:

„Кру... ГОМ!”

Я рушив, обертаючись кругом, згідно з приписом муштрового статуту, на 180°. Але на цей раз мій відхід не сподобався начальникові і він, спинивши мене, прорік:

„А за невміння обертатись я доповім взводному командирові¹²⁾: він додасть тобі кари”.

І дійсно, за яких десять хвилин чотар підкликав мене до себе і навіть не поцікавившись суттю справи, додав мені „своїх” чотири години позачергових нарядів. Кару я мусів відбути повністю, а підлогу було помито лише на другий день, коли каптенармус видав рогожку та старі мішки для того...

Ще раз мене було покарано за невідповідну поведінку в годину „словесности”. Того разу наш ройовий, що провадив ту годину, очевидно, бажаючи похвалитися своїм знанням служби, людей, а, може й розумом, між іншим, коротко згадував дещо зі своїх вражень від служби в армії в мирний час; при тому, характеризуючи одного зі старшин, він висловився так: „Это был умнеющий человек” (він мав на думці сказати „умнейший человек”). Я не міг стриматись і засміявся. „Пан учитель”, як і більшість слухачів, звичайно, не зрозуміли причини мого сміху і я дістав за це два наряди на позачергову роботу. Отаке то буває горе... від знання!..

Роботою молодших наших начальників старше начальство (старшини) цікавилось дуже мало й рідко. Вони ждали від своїх підлеглих лише, щоб у довіреній військовій групі була належна дисципліна, цебто послух, щоб солдат був покірним і не смів ні проти чого протестувати.

Але... будьмо справедливі: статут дисциплінарної служби давав праву солдатіві оскаржити неправильне поступовання начальника. Для цього тільки треба було робити все „по-начальству”, цебто... мати дозвіл підстаршини, часто того самого, що повівся з солдатом несправедливо, на право скаржитись на нього старшому начальникові... Чи треба в цих умовах дивуватись, що старші

¹²⁾ Чотар.

начальники були спокійні: солдати не турбували їх своїми скаргами?...

А солдат тим часом покійно зносив усі несправедливості, скрипів зубами і... відкладав розплату з такими начальниками до слушного часу.

В ім'я об'єктивності мушу зазначити, що солдатські начальники, особливо старшини випусків воєнного часу були здебільшого люди справедливі і навіть добрі. І проте характерно, що описані факти і явища в царській армії напередодні революції були дуже поширені.

* * *

Під час так званої „словесности” основну уваги зверталось на вивчення статутів. Згідно з статутом солдат є слугою віри, царя й вітчизни. Він мусить бути готовий охороняти їх від ворогів зовнішніх і внутрішніх. Зовнішні вороги — це кожна держава, що нападе на Росію, а хто такі вороги внутрішні? Солдат часто не вмів відповісти на це питання. Тоді за нього формулював відповідь сам „господин учитель”. І тому ось такий жарт не був далеким від дійсності: „Внутрішні вороги — це революціонери, жиди, страйкарі та студенти... , а ти, дурню, не знаєш”.. На фронті, в окопах, внутрішніми ворогами солдати не безпідставно називали... вошей...

* * *

Солдат завжди і за всяких обставин мусить бути бадьорим і навіть веселим. От чому у війську пісням та оркестрові (звичайно, голосному — духовому) приділялось багато уваги. У солдатському репертуарі були пісні суто солдатські, як от така:

Дружно, ребята, в поход собирайся,
Бери сухарей и белья на себя!

В одній пісні подано повністю зміст якоїсь „бойової задачі” і міркувань щодо її вирішення. У великому ході були такі аж надто примітивні пісеньки, як от:

Пише, пише царь германський,
Пише руському царю:
Разоб'ю я всю Расею,
Сам в Расею жить пойду...

І відданий слуга заспокоює царя:

Не журися, царь наш белый —
Мы Расеї не дадим,
Соберьом мы войська много,
Всех германцев перебйом,
А вусатого Вільгельма
В Сибір-каторгу сошльом...

Тут, до речі, виразно помітна творчість малороса, відданого „царю и отечеству”...

Або от така пісенька:

Сербия, Бельгия! Жаль мне тебя:
Проклятая Германия напала на тебя...

Часто співались побутові пісні, як от:

Бывали дни веселые,
Гулял я молодец...

Але може найчастіше співались „малороссийские” пісні, такі, як от: „Розпрягайте, хлопці, коні”, „Копав, копав криниченьку” та інші.

Частенько „русское христолубивое воинство” співало таких пісень, що хоч вуха затуляй (знамениту „Дуньку” та інш.), а прохожі жінки в такому разі десятою вулицею обминали те з’єднання, що маршувало і отак співало, хоч на чолі його велично крокував пан старшина, поблискуючи широкими, як лапоть, „золотими” погонами... А ввечорі цей самий „хор” щодня неодмінно виконував „народный” гімн „Коль славен” та національний гімн „Боже, царя храни!”...

* * *

З якихось вищих міркувань наш полк переводять під самісіньке серце Росії — Москву. Розміщують нас по літніх будиночках — дачах, в яких ми зазнали немало лиха від холоду. Літні приміщення були без капітальних фундаментів і тому вони були подібні до пальових будівель кам’яної доби, удосконалені хіба лише в той спосіб, що між стоянами було дощане перекриття.

Опалювання приміщень не давало майже ніякого ефекту, бо тепло не в силі було конкурувати з холодом, що

сунув усередину приміщення великими й численними щілинами в підлозі і навіть у стінах. Тимто вода, поставлена ввечорі вниз, на ранок перетворювалась на кригу. Солдат не мав жодної постілі й ковдри, а тому підстилав під себе свою єдину спасительку-шинелю, однак так, щоб нею ж таки і вкритись... Жартівник — Гоголів земляк з Полтавщини — ефрейтор Скубко, вранці, бувало, скупившись під своєю шинелею, гавкав, мов той пес, ілюструючи цим подібність нашого життя до життя цього Божого створіння...

Напочатку 1916 р. я попадаю до учбової команди. Тут всі описані вище принципи й практика муштри й виховання вояка подавались теоретично і втілювались практично, в особливо досконалих формах, бо майбутній підстаршина має бути безпосереднім провідником тих виховних ідей у солдатську масу. Не даремно в усіх арміях світу підстаршинський склад розглядається як кістяк армії.

Покірне телятко, безправний раб, безініціативний, сліпий виконавець — ось ідеал солдата царської армії. Щоправда, в бойовій обстановці, статут польової служби вимагав від солдата, крім рішучості й хоробрости, також і ініціативи, але, як бачимо, попередня підготовка солдата не сприяла вихованню в ньому рис повноцінного солдата-бойовика. І якщо російський солдат відзначався високими бойовими якостями, то в цьому, здається, найменше заслуг військового виховання, військової школи, а скоріше — спартанського виховання солдата, що до того ж прийшов з дому зі спартанських умов життя у бідних, примітивних селах. Ці умови сприяли виплеканню рис витривалости солдата, що в бойовій обстановці має першорядне значення. Не безпідставно, мабуть, організатори німецької армії по другій світовій війні, поза іншими причинами нехоті німецької молоді до військової служби, скаржаться на умови цивільного життя з його автами, телевізорами, масами легких розваг та іншими вигодами й приладами.

Так, чи інакше, але високі бойові якості російського солдата пояснювати його патріотизмом нема підстав. Можна хіба тільки говорити про значення бойових традицій та навіть простої інерції завойовницької російської армії, що могли мати певний вплив і на психологію, а звідциль — і на бойовість російського солдата.

* * *

Чим же була „жива душа солдатська” в атмосфері тієї фізичної й моральної задухи царської касарні? Розуміється тут іде річ лише про досить таки обмежений час відпочинку, менше обіднього, а переважно вечірнього та в святочні дні.

Для першого знайомства новобранці розпитували своїх нових товаришів та самі розповідали про своє цивільне життя. (Російський вираз „на воле” був у повному ході). Після цього починали зав'язуватись ближчі взаємини. Ще пізніше виникали й обговорювались більші й менші непорозуміння поміж окремими солдатами та їхніми начальниками. Часто солдати розповідали смішні або ж сумні історії зі своєї бувальщини. Не мале місце приділялось дотепам на адресу інших військових з'єднань, переважно з уявними їх відхиленнями від вимог військових статутів. Багато жартів і дотепів сипалось на адресу окремих солдатів за їхні побутові, мовні та інші, дійсні чи уявні, риси.

Так я одного разу став не лише свідком, але й учасником розмови на українські теми, завдяки чому мав нагоду познайомитись і зблизитись з інтелігентним солдатом на ім'я Г. Б-т, що хоч і мав кавказьке прізвище (він походив з тих кавказців, що колись давно поселились на Полтавщині), але був добрим, щирим, як тоді висловлювались, українцем. З ним я пізніше, коли мав потребу й змогу, й одводив душу.

Дуже часто солдатські розмови кружляли навколо оцінки своїх начальників з погляду їхнього ставлення до рядових солдатів. При цьому найбільше „попадало” найменшому начальникові — ефрейторові. Це тому, що, поперше, глузування над ним було найбезпечніше, по-друге, ефрейторське звання часто давалось взірцевим сол-

датам, що не пройшли учбової команди, або й просто підлабузникам...

Як і всюди, так особливо у війську, старші начальники високо цінять молодших за їхню ретельність у виконанні службових обов'язків та вимогливість щодо своїх підлеглих. За це чоловікові з однією „личкою” (нашивкою) на погоні — єфрейторів, приклеювались найїдкіші **епітети**. Про єфрейторів солдати складали цілі оповідання гумористичного й сатиричного характеру. От, наприклад, одно з таких оповідань: старшина побачив на доріжці у дворі касарні купку людського калу. Він хоче виявити творця тієї споруди, винуватця антисанітарного й антимистецького акту, наслідком якого постала ця споруда. І він міркує: хто ж міг це зробити? Рядовий солдат побоїться, підстаршина — посоромиться... Отже, винен... єфрейтор...

Велику увагу солдати приділяли листуванню з рідними й друзями, а особливо з дівчатами; благо-солдатські листи не потребували поштової оплати. Часто навіть той, що до військової служби не мав „дама серця”, набував її через листування. До цього заохочувала дівчат так звана громадська опінія, зокрема вихователі-вихованок підлеглих їм учбових закладів. Таке бажання солдатів — натуральне: одноманітне, сіре життя, сувора дисципліна і постійний, не менш суворий тон мови численних начальників, передчуття приреченості в ту добу страшної, кривавої війни, — все це викликало потребу розради, душевного заспокоєння для солдата. І він двічі переживав щасливі хвилини: коли писав до „неї” — доброго янгола хоронителя, і — коли читав „її” листи... Отже, не треба, якщо так, дивуватись французьким солдатам, що з високим піднесенням колись ішли в бій і перемали ворога під командою Дівчини з Орлеану... Мабуть враховуючи цей психологічний момент сучасні армії мають у своєму складі певні кадри жінок.

Коли наш полк стояв під Москвою (біля залізничної станції Обіраловки), то одного разу нас „водили” навіть до славнозвісної Третьяковської мистецької галерії.

Часом військовий духовий оркестр гримів на майдані біля наших будиночків, перетворених на касарні. Не раз там можна було почути й „малоросійського” гопака. І солдат мав змогу не лише слухати музику, але й потанцювати, у відповідних танцях виконуючи ролю жінки. Це давало деяку психічну розрядку.

Військовий напрямок і дух відбивався й на характері неорганізованих і дуже рідко організованих солдатських розваг. Одного разу наша рота попала до полкового імпровізованого театру. Програма імпрези складалась з набору переважно дотепних та веселих оповідань, а то й просто анекдотів та загадок; співано пісні і вже обов'язково були танці. Я пригадую, як один з „артистів” (звичайно солдат) прочитав чудовий опис не менш чудової української ночі: „Тиха украинская ночь”. Гарно прочитавши цю річ він каже: „А тепер я прочитаю цей уривок так, як би його прочитав дячок. І він почав, розтягаючи окремі слова: „Тиха-а-а украинская н-о-о-о-чь, про-зрачно не-е-е-б-о-о-о... И ти-и-ихо-о-о ти-и-ихо-о все-о-о кру-го-о-ом...” Це викликало загальний дружній сміх. А далі читець каже: „А тепер я спробую прочитати опис української ночі так, як би його прочитав наш брат — військовик”. І він почав: „Тиха украинская НОЧЬ! (роблячи, на взірєць військової команди, наголос на останньому складі останнього слова фрази), прозрачно не...БО! Своей дремоты превозмочь не хочет воз-ДУХ! И тихо, тихо все кру...ГОМ!” І за останнім вигуком він, як і належить по-військовому, проворно повернувся на 180 ступнів і під грім оплесків та гомеричний сміх залі, покрокував зі сцени.

Виступає співець з такою піснею:

Однажды собиралася компания в кабаце
И каждый разговаривал на своем языке:
А турок по-турецкому: „Ала! ала! ала!”
А немец по-немецкому: „А я! а я! а я!”
А русский, как сильнее всех-да турку тумака,
А немец, как хитрее всех — удрал из кабака...

* * *

Ось вимуштрували чергову роту. Вона приймає присягу (приречення) служити вірою і правдою, дістає назву маршової роти і її спрямовують на фронт.

Восени 1915 р. я виїжджав з міста Курська своїх земляків і колег, що з ними пройшов прискорену шеститижневу підготовку. Перед вимаршом роту зводили до кіно-театру (тодішньою мовою — синематограф). Велике театральне приміщення було наповнене солдатами, одягненими в нове зимове — „окопне” — убрання, отже — всі вони належали до маршових рот (також інших частин нашої залоги). Солдатам було показано фільм під назвою „Страшен сон, да милостив Бог”. Зміст фільму відповідав своєму заголовку й призначенню. Матері солдата приснився сон, ніби її єдиного сина було забито на фронті. Змучена мати-страдниця — ледве жива. Аж ось — стук у двері і на порозі з’являється її син в одязі старшини з перев’язаною рукою: його було лише легко поранено в бою, а за бойові заслуги йому було надано рангу старшини. І тепер мати бачить у своїй хаті свого, у сні вже похованого, сина в чудовій старшинській уніформі з блискучими погонами на плечах...

Отак „готові тілом і духом” маршові роти рушали на північний фронт, який стояв тоді у Прибалтиці в обороні напрямку до столиці імперії — Санкт-Петербургу, що його німецьку назву тоді з ненависти до всього німецького було змінено на старослов’янську — Петроград.

* * *

Улітку 1916 р. наш полк з якихось невідомих нам міркувань було знову переведено, на цей раз — до м. Коротояку на Вороніжчині. Там я попав восени того року до складу маршової роти у званні молодшого підстаршини, в ролі ройового (четверта частина чоти). Нас, що їхали виконувати найпочесніший обов’язок оборони вітчизни, везли, звичайно, в „телячих” вагонах і тримали в телячих умовах, а на додаток до всього цього — ще й беззбройних, але під збройною охороною старих солдатів та підстаршин — фронтовиків: так армія забезпечувала себе від досить поширеного тоді дезертирства...

Від Москви наш ешелъон було спрямовано на м. Ригу і цим маршрутом ми довгенько й їхали. Аж ось виявилось, що десь поблизу від м. Риги німці почали обстрілювати з гармат залізницю і ешелъон, щоб дістатись до місця свого призначення, мусів змінити напрямок руху. Йдемо через саму столицю і за два-три дні прибуваємо до м. Риги. Темної ночі на станції вивантажуємось і в повному бойовому спорядженні, що до нього вже тут додали нам важкі металічні „щити” — броню з відтулиною посередині для рушниці, починаєм марш на південь в напрямку бойових позицій. Вночі проходимо десятків два кілометрів з кількома короткими перепочинками — „привалами” і на ранок, втомлені походом та знесилені безсонням, падаємо сонні, мов мертві, серед зрідженого лісу... на фронті...

Просипаюсь від звуків якогось стукання: мені це нагадало, як у селі, особливо навесні, коли в повітрі буває у нас так „чутко”, було здалеку чути стукання теслярських сокир на будівництвах. Але скоро усвідомлюю, що сюди нас кинуте не для будування і ті, що з одного й з другого боку шанців „стукають”, також не будують...

Нашу роту приєднано до резервового куреня, що розташувався за п'ять-шість кілометрів від першої лінії шанців. Мене було призначено на курінного писаря. Мав я потрапити до Музичної Команди, але підстаршину не можна використовувати так нераціонально. Тоді я щиро пошкодував, що ношу на плечах „лички”.

Великих боїв на фронті не було. Вороги, заглибившись у бліндажі та шанці, сиділи мовчки один проти одного, мов ті звірюки, вискаливши зуби у безсилій люті: один відбивався на західньому фронті, тримаючи тут лише охоронні, але озброєні до зубів, військові частини, а другий — захланний — не мав чим стріляти... Навчені досвідом своїх імперіялістичних попередників, большевики, констатувавши устами свого вождя — Сталіна, що російський імперіялізм було бито, між іншим, також і за воєнну відсталість, — тепер не без успіху ліквідують воєнні дірки в будові всесоюзної тюрми народів...

В наслідку ніби ділового, чи ніби забавкового щойно згаданого „стукання”, бойові роти щоденно вимагали від нашого резервового куреня поповнення людьми... Серед тих, що вибували з першої лінії фронту, було немало й таких, що з метою „законного” залишення фронту, самі себе ранили чи в інший спосіб завдавали собі фізичних дефектів.

Одного разу я пішов на передову лінію фронту, аж до наших шанців, щоб побачити „справжній фронт”. В той час солдати саме обідали. Звиклі до бойових обставин та, мабуть, і зневірившись у вартості життя, солдати поводити себе надто необережно, зчиняючи гамір та торохняву своїми „котелками”. Але ворог, що сидів у своїх шанцях на віддалі якої сотні метрів, був насторожений і, чи то був збентежений гамором і рухом у ворожому стані, чи то бажаючи дати знати про своє існування, зачав посилати один за одним артилерійські набої в саму гущу тих, що необережно зчинили шум. Біля мене падає солдат з розпореним черевом, а з його шлунка вивалюється скривавлена каша, яку він щойно їв...

Але то були квіточки, а ягідки — впереді. Однієї ночі — раптова тривога. Суворі й схвильовані голоси вигуквали: „Гази! Гази! Гази!!!...”

До нашого куреня гази не досягли. А вдень ми поховали в одній братській могилі кілька сот вояків із страдницько-покривленими обличчями...

Отак „висококультурна” Німеччина, відставши у своєму імперіяльному розвитку від деяких інших держав, потоптавши умови Гагського договору, що дозволяв на війні вживати лише певні роди так званої конвенційної зброї, здійснювала в XX-му сторіччі свою заповітну мрію про „Дранг нах Остен”¹³⁾, так вона йшла на схід, шукаючи собі „Лебенсraum”¹⁴⁾ і так віддавали своє молоде життя мільйони людей...

¹³⁾ Натиск на схід.

¹⁴⁾ Життєвий простір.

Але... у „русского царя-батюшки” людей вистачало: він зміг не лише виставити 15-тимільйонову армію на своїх фронтах, але спромігся ще й відіслати так званий експедиційний корпус на допомогу союзній Франції.

Н. Воронович — один з високих старшин царської гвардії — у своїх спогадах пише: „Наші генштабісти побивали на папері супостатів численністю гарматного м'яса, вважаючи, що 16-тикуріннева російська дивізія, яка вдвічі і втричі поступалась перед 12-тикурінневою німецькою кількістю своїх гармат і кулеметів, може легко подолати ворога, бо має на чотири тисячі більше багнетів”...

Віктор Гюго писав: „Існує свого роду ерархія лих: над королями, що гноблять народ, стоїть війна, над війською — чума, над чумою — голод, над усім цим — дурість людська”...

І, якщо іще недавно солдат розцінював війну, як свого роду кару небесну, чи як свою нещасливу долю, а інший навіть визнавав потребу й доцільність цієї боротьби, освяченої духовенством у молебнях з хрестами й корогами, то тепер він почав глибоко й тяжко задумуватись над усім цим. Він бачив неймовірну жорстокість і безоглядність війни, в якій царі ні перед чим не зупиняються, розглядають людей, справді як гарматне м'ясо і не бачив в ім'я чого все це робиться.

Так у свідомості солдатської маси поволі назрівала й накопичувалась злоба й ненависть до правителів народів, до царя й його вірних слуг. І він плекав надію за все це помститись...

Російські історики й мемуаристи-антибольшевики, шукаючи причини жовтневої так званої революції, бачать їх здебільшого в абстрактній „непередбачливості й безвідповідальності” правлячої групи імперії (Мельгунов), але ніколи не завдають собі труда подумати, що власне основною причиною большевицького прориву була сам факт існування великої Російської імперії, створеної, як свідчить її історія, шляхом загарбання чужих земель і пізнішої охорони її від „вдячних” аборигенів... Не малу роль в житті імперій відіграють також мотиви престиже-

вого характеру. Це все мало місце в історії Російської імперії, що й призвело її також і до участі в тій війні, яка закінчилась большевицьким пануванням.

Але тим історикам та мемуаристам, що цього не хочуть знати, не треба й дивуватись: бо, що, справді, можна вимагати від них, коли от, наприклад, відома лібералка А. Тиркова-Вільямс так оцінює царський, наскільки жорстокий, настільки й гнилий, режим: „Ми запевняли себе й інших, — пише вона, — що ми задихаємось у тисках самодержавства. Насправді ж в нас грала „вольность“, ми були вільні тілом і духом”...

* * *

Одного дня, десь у листопаді (1916 р.) мене було викликано до штабу полку. То була ініціатива мого колишнього командира маршової роти прапорщика Кальницького родом з м. Катеринослава, що тепер мав службу в штабі полку. Мене відряджують на вишкіл до школи прапорщиків у м. Гатчино, що біля Петрограду. Звичайно з такої перспективи я міг лише радіти, бо вона давала мені право і змогу пробути поза фронтом щонайменше пів року (чотири місяці — в школі та пізніше — пару місяців — у запільних частинах). Я одержую документи про відрядження і, в додаток, словесне розпорядження — бути в штабі дивізії для належного оформлення справи ще того самого дня. Була вже вечірня пора, коли я рушив лісово-багнистою дорогою в напрямку штабу дивізії, що стояла за яких 15-18 кілометрів від штабу полку. Скоро насунулась темна ніч. На численних лісових дорогах — ніякого руху і я швидко втрачаю орієнтацію. Чим довше я блукав — тим більше, здається, заплутувався і довелось уже думати не про дальшу мандрівку, а про те, де б і як би прокоротати довгу осінню ніч, тим більше, що й погода не віщувала нічого доброго.

Аж ось я побачив десь серед лісу — блимає вогник. Щоб він часом не згас або я його не загубив, я, зосередивши на ньому всю свою увагу, натикаючись на дерева та спотикаючись об пеньки, гілля та повалені дерева, швидкою ходою попрямував на той спасенний вогник.

За кілька хвилин я опинився біля хатини, як пізніше виявилось, лісового сторожа. Надвірний ланцюговий пес скоро дав знати господарям про несподіваного ними „гостя”. Господар і господиня закликали мене до хати, щоб довідатись про причину моєї пізньої візити. Але мої співбесідники не розуміють російської мови, а я — їхньої — латиської. Проте якось із допомогою жестів, мені пощастило з’ясувати їм напямок моєї подорожі і вони, зрозумівши, що моя нічна мандрівка туди неможлива, запропонували мені переночувати в їхній чистій і теплій хатині, попереду почастивавши мене вечерею.

Зобачивши на їхньому пухкому ліжку кудлатого хатнього песика, я... позаздрив цій тварині... Люб’язні господарі приготували мені, не гіршу за свою постіль, що в ній я за все своє солдатське життя вперше так солодко спав і добре відпочив. Я лише побоювався залишити в постелі, неодмінних на фронті, „внутрішніх ворогів”... Вранці мої добрі господарі, давши мені поснідати та ще й вручивши на дорогу бутерброда, провели мене на велику військову дорогу і я, щиро подякувавши їм за гостинність та дружню послугу, за пару годин легко дістався до штабу дивізії.

Але тут мене чекало розчарування: група відряджуваних до школи, до якої включено було й мене, відбула до Гатчино ще напередодні ввечорі, цебто тоді, коли я блукав у нічний лісовий темряві.

Та минув приблизно місяць часу і мене було відряджено до школи прапорщиків у м. Пскові (Російська армія готувала старшинські кадри для кампанії 1917 року!).

* * *

У школі прапорщиків нашвидку вишколювались юнаки, з метою поповнення старшинського складу, що його в величезній кількості втратила російська армія в бойових акціях попередніх років.

Перші враження від чогось, чи від когось, кажуть — найсильніші і найтриваліші. І справді, я не можу забути першого враження, що його я мав від зустрічі зі своїми майбутніми колегами-юнаками, а пізніше — старшинами.

Дожидаючи прибуття до школи всіх майбутніх вихованців командування школи не провадило з новоприбулими жодною праці. Нудьгуючи кілька днів од безділля майбутні панове старшини, хто як умів, розважались. Були тут у першу чергу, звичайно, анекдоти. Ці веселі, хоч часто й сумні своїми висновками, оповідання, часто кружляли навколо імени найбільшого російського поета — Пушкіна; при чому зміст їх здебільшого був такий, що, почувши ці анекдоти, поет-патріот навряд чи визнав би оповідачів за своїх земляків: так багато в змісті і формі тих оповідань було „нецензурного”...

Не менше попадало в оповіданнях цих кандидатів на звання старшин, і в анекдотах, і в наспівуваних „частушках”, духовенству різних конгрегацій. Вуха в’янули від тих пісеньок та оповіданнячок...

* * *

Вишкіл у школі прапорщиків був мало чим відмінний від попередніх, що їх я вже пройшов, а в дечому — навіть слабший. Та сама гімнастика, ті самі муштра та вправи зі зброєю, ті самі маневрування в невідповідних умовах, та сама „зубрьожка” статутів. Не дивно, що вихованці школи нелегально наспівували давню, ще з кадетських корпусів та військових шкіл довоєнного часу, пісеньку, де, між іншим, є й такі слова:

Учить уставы не трудитесь —
Ведь это ересь, господа!...

На відміну від програми учбової команди в школі прапорщиків детальніше викладались топографія, фортифікація та військова тактика.

Дисципліна ще суворіша, ніж у звичайних військових частинах і, як і в цих останніх, не позбавлена елементів безглуздя. В задумі її було плекання страху молодших перед старшими, неухважність та навіть бездушність щодо підлеглих. Наприклад, мене одного разу було покарано стоянням „под ружьем” на чотири години за таку провину: видані мені чоботи не були припасовані до ніг, вони намуляли мені ноги до нестерпного болю і я на

марші, скільки не намагався терпіти — все ж таки почав прихрамувати. Це відразу помітив у стрункій колоні молодший старшина чоти, що, до речі, здобув старшинську рангу, як колишній фельдфебель-служака. Спочатку він покарав мене на дві години, а далі, коли я намагався довести йому безпідставність його рішення, він додав мені ще дві години. А в чоботях тих я страждав... аж до революції, що, до речі, зняла з мене і ще кілька годин стояння „под ружьем”, дані мені за подібні до згаданої „провини”.

Лише в звертанні до нас, юнаків, у школі прапорщиків вживалось „ви”, замість звичайного в царській армії „ти”, що в устах підстаршин звучало чомусь особливо брутально й образливо. Може це тому, що я до військової служби знав трошки інший світ та краще відношення до себе.

Як і в регулярних військових частинах — у школі прапорщиків були в ходу пісні. Вони були значно відмінні від звичайних солдатських. Замість примітивних: „Дружно, ребята”, „Сербия, Бельгия”, чи вульгарної „Дуньки”, ми співали „Бородино”, „Было дело под Полтавой” та не менш патріотичну пісню з тематики недавньої російсько-японської війни — „Плещут холодные волны”. А вже зовсім і специфічно властивим для тієї війни, було виконання нами в поході сербської пісні (в російському перекладі) такого високопатріотичного й бойового змісту:

Кто свою отчизну любит
И кто серб душой —
Тот с мечем в руках спешит
На открытый бой.
На бой, кровавый бой.

Але певна частина нашого пісенного репертуару і тут складалась з мелодійних „малороссийских” пісень. Не знаю, чи то з браку відповідних московських пісень, чи з сантименту до своїх недавніх рот, де ці пісні було співано, чи може з симпатії до уявної для величезної біль-

шости юнаків соняшно-вишневої, екзотичної України, в умовах холодної й непривітної московської півночі, наші чудові пісні з великим бажанням і піднесенням співали не лише українці, але й росіяни й білоруси, грузини й вірмени, литовці й латиші, естонці й поляки та представники інших національностей, що були серед юнаків великої школи прапорщиків.

IV.

ДНІ НАДІЙ І БОРОТЬБИ

Яка краса відродження країни!

О. Олесь.

У неспокійні часи сліпі йдуть
за божевільними.

Вільям Шекспір.

Увечорі, 2-го березня (н. календар), було призначено дві чоти юнаків по 50-60 людей кожна ніби для охорони залізничної станції. В те число попав і я. Вже той факт, що до того часу нас, юнаків, що мали прискореним порядком упродовж чотирьох місяців, пройти старшинський курс, ніколи не призначали для виконання обов'язків залогової служби, інтригував і насторожував. Ми пояснювали цю незвичайну в житті школи подію потребою охорони залізничного вокзалу, бо міг же хтось із високопоставлених державних діячів їхати з Петрограду до ставки Верховного Командування, що, як ми знали, перебуває в м. Мінську, або зі ставки до столиці, а, оскільки м. Псков лежить на єдиній найкоротшій залізниці між цими двома пунктами, то його не минеш.

Та скоро цю версію ми мусіли відкинути, бо побачили, що нас призначено не для охорони транзитного по-

тяга: ми стояли на охороні станції і численних „составів” потягів на його шляхах впродовж цілої ночі.

А вранці, замість належного згідно з статутом залогової служби, відпочинку, нам, разом з цілою школою в складі до тисячі юнаків, наказано одягти парадну уніформу і вишикуватись на майдані для зустрічі якихось високопоставлених осіб.

Коли ми стояли вже готові до зустрічі нам було сказано, щоб на привітання гостя ми відповідали: „Здравия желаем, господин министр!”

Це було щось справді незвичайне.

У школі навантажені службовими обов'язками, ми не мали фізичної змоги читати газет, та це й не було заняттям царської армії, а тим більше військової школи. Лише в руках старшин я частенько бачив газету „Русский инвалид”, що в ній вони цікавились в першу чергу „производствами”, цебто підвищеннями в рангах та наданням нагород. Але тепер, очікуючи міністра, мені пригадався один випадок ще з часу перебування на фронті, що його спричинила газета. 1916 рік був періодом позиційної війни, коли вже сильно відчувалась загальна втома і нехіль до затишної, несподівано тяжкої й кривавої війни. Користуючись зі шанцевого безділля чимало старшин і навіть солдатів (старшини звичайно „убивали час” за картами) тяглося до книжки, газети. В періодичній пресі вояки хотіли вичитати відповідь на тяжке питання: коли ж, нарешті, настане кінець нікому непотрібній війні?

Крім читання солдати щоразу частіше шушукались на теми Державної Думи, що безславно помирала, про причини поразок російської армії, про справи царського двору... Недосвідчений читач політичної літератури, одного разу, побачивши в петроградській газеті „Новое время” великі білі плями серед тексту передової статті, я наївно запитав свого ротного командира, що б то могли означати ті плями? Жвавий командир швидко, по-військовому, жартуючи відповів мені: „То значить, що від якогось часу Росією править не Романов, а Распутін”...

Знаючи ціну московським царям із Шевченкового „Кобзаря”, я з неприхованою радістю подякував своєму командирові за його одверте пояснення. І, коли потім я зосередився на самоті, в моїй голові почали роїтися думка за думкою... А десь у середині грудня пройшла по шанцах чутка, що Распутіна забито. Я цій події не надавав великого значення, зате наші шанцеві „політики” пов’язували з нею багато надій.

І от тепер завіса дещо відслонюється. Перед вишикуваними юнаками на чолі з начальником школи і з участю всіх старшин, з’явилась огрядна постать у цивільному убранні. То був Гучков — пізніший перший військовий міністер вільної Росії. У своєму слові, зверненому до нас, він сказав: ви — інтелігентні представники російського народу, мовляв, знаєте, що останнім часом брудні й злочинні діла царського двору досягли свого апогею. В цей трагічний для батьківщини час ми, вибранці народу, не могли більше довіряти цареві Миколі з його ближчим оточенням і тому, з доручення Комітету Державної Думи, я й мої колеги цієї ночі в поїзді на вокзалі цього історичного російського міста домоглись від царя підписання акту зречення його від престолу. Отже, поздоровляю вас з революцією! Бажаю вам стати добрими старшинами вільної Росії!

Слова Гучкова, як то й належить у війську, були покриті гучним і бадьорим російським: „Ур-р-р а!”

Того самого дня від старших віком та більш поінформованих юнаків довідуємось, що цар зрікся престолу на користь свого брата Михайла. Отже, якщо Гучков про це умовчав, то, очевидно, вважав, що Михайло в цей час не прийме на себе царських обов’язків. Підставою для цього було те, що його знали, як людину поступових поглядів, а урядовий Петроград наповнений реакційними силами, з якими новому цареві довелося би мати справу в першу чергу. А це — річ нелегка, особливо в умовах війни. Таким чином монархії в Росії прийшов кінець, що, очевидно, й дало можливість Гучкову говорити про революцію.

Поза тим революція в школі майже не відчувалась. Лише окремі юнаки, як можна було помітити, стали жвавішими й говіркішими. Найчастіше вживаними їх словами були: свобода, установчі збори, парламент, партії, автономія і т. п. Не пригадую, але чи не першим був, уже досить літній, як на мій тодішній вік, юнак-росіянин, що заговорив зі мною на політичні теми і найбільше кружляв навколо слова автономія. Він знав мене раніш, як прихильника українського співу, що, очевидно, й спричинило його бажання заговорити саме зі мною на українські теми.

Але що міг сказати я цьому, як пізніше виявилось, старому членові російської партії соціалістів-революціонерів? Я міг подати йому всю українську проблематику лише в обсязі книжечок Бориса Грінченка: „Якої нам треба школи?“, „На безпросветном пути“, брошури Мальцева „Україна в державному бюджеті Росії“ та деяких інших популярних книжечок, що їх я прочитував колись, як член Гуртка Українознавства. Коли ж у пізніших розмовах я натякнув йому про Шевченкову „свою хату“, то, як і треба було сподіватися, почув від нього такого роду міркування, що, коли б, мовляв, усі, раніш поневолені царським абсолютизмом, народи зараз почали дбати лише про будівання „своїх хат“, то тоді б „хати“ всіх їх були б зруйновані страшним німецьким ворогом.

Що міг я, безвусий „політик“ відповісти цьому старому вишколеному політикові, з твердо усталеною всеросійською ідеологією?

Проте, на позиції „автономії“ я почав не без успіху приєднувати юнаків українців. Багатьом з них треба було у довгих розмовах спочатку доводити, що вони — українці, а не малороси й не хакли. . . Отак у наслідку біганини у вільний час мені пощастило нарешті з цілої школи „знайти“ з півсотні українців, цебто людей, що люблять українські пісні, а деякі навіть стоять на становищі якоїсь невиразної автономії.

Одного разу в хронікарській замітці якоїсь російської газети читаємо, що Українська Центральна Рада скликає в Києві Всеукраїнський Військовий З'їзд. Ми мали закін-

чувати школу першого травня, після чого нам належало право на двохтижневу відпустку. Користуючись з цієї щасливої нагоди наша українська група вирішила надіслати й своїх делегатів на цей З'їзд. Було обрано мене та ще двох таких самих безвусих, як і я, прапорщиків. Будь-яких наказів-доручень, як також і писаних уповноважень на право участі в З'їзді через елементарну необізнаність з формальностями, ми собі не виготовили. Та й поворот наш до школи, а отже й звіти про участь у з'їзді, відпадали.

З трьох названих делегатів на З'їзді був один я, хоч це мені й перешкодило здійснити мою давню мрію — побувати на могилі Тараса Шевченка в Каневі; один з моїх компаньйонів вважав за краще в ті дні поплавати на Дніпрі, а другий — волів краще побачити своє барвисте Поділля, тим більше, що то був кращий місяць української весни.

* * *

18 травня в одному з кращих приміщень Києва — в будинку Української Центральної Ради (колишній Педагогічний Музей) на Володимирській вулиці розпочався Історичний Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд. Але хіба то був „справжній” З'їзд? Хіба можна було тоді спокійно говорити на якісь ділові теми, як би то належало діловому зібранню? То ж були дні воскресіння, як здавалось, на віки похованого народу... То був Великдень, коли люди могли лише радіти, всім і все прощати. Такий святочний настрій панував на З'їзді. Така радісна атмосфера сповнювала його...

Чи можна було тоді говорити про „свою хату” так, як то належить говорити політичним зборам, коли в праві на неї вам ніхто не відмовляє, треба тільки діждатись часу, щоб увесь народ устами своїх посланців сказав про це на Установчих Зборах, що були довгожданною мрією передових людей всієї імперії?.. Чи можна було заперечувати цьому? Якщо можна, то заперечення треба було, очевидно, обґрунтувати не лише словесними аргументами...

Молода й нечисленна українська інтелігенція, що в той час насила здебільшого „золоті” погони російської армії, впродовж короткого періоду — від революції 1905-го до війни 1914-го року — плекала любов до вільної України та взагалі абстрактної волі. Найменше при тому приділялось уваги тому, що знайдуться й вороги того її ідеалу, а їм треба буде вміти, як казали наші історичні козаки, дати одкоша. . .

Знаменитий англійський державний муж Дізраелі говорив: „Таємниця успіху — в незмінності мети”. Але в умовах царського абсолютистичного режиму, що душив будьякі наші національні прояви, що ізолював інтелігенцію від народу, — хіба можна було тую мету бодай сформулювати? Тому довелось національну справу починати з політичної абетки.

У президії З’їзду, поруч з сивобородим Грушевським, напіввійськовиком (у „френчі”) Петлюрою та елегантним цивільним „європейцем” Винниченком, сидить поручник Міхновський. Позаду президії на жовто-блакитному прапорі розгорнутому на стіні написано: „В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля”.

Серед учасників З’їзду звертали на себе увагу переважно молодий їх вік та низькі військові ранги. Сумно було констатувати, що нащадків колись войовничих запорожців деспотична Москва обезголовила. Але разом з тим заспокоєння вносило те, що саме молодь, якій належить майбутнє, ті перші — хоробрі, зібрались тут обговорювати справи творення свого національного війська, що має стати на охороні національної свободи.

Ось своєю розмірною октавою промовляє Міхновський. Слова його про самостійну Україну делегати покривають бурею овацій. Бо й справді: кому з них не зрозуміло, що найкраща мачуха ніколи не замінить рідної матері? . . . Але оваціями З’їзд реагував не лише на виступи самостійника Міхновського. „Не-самостійників” делегати вітали також не з меншим ентузіазмом, бо, по-перше, і вони мали за свою мету зробити українців господарями своєї землі, а, по-друге, і сам Міхновський не ставив проб-

леми самостійності України, як цілком актуальної для негайної її реалізації. Це можна ствердити спогадами полк. В. Кедровського (див. газ. „Український Голос”, Вінніпег, Канада), що в них він пише: „Так само один з членів „Клюбу гетьмана Полуботка” поручник Микола Міхновський, що був вибраний на першому Військовому З’їзді членом Генерального Комітету (Військових Справ — І.П.) в скорому часі по З’їзді вийшов з Комітету і подався на Румунський фронт. Там став працювати, як військовий прокуратор. В другому складі Генерального Комітету його не було”. Отже Міхновський, очевидно, дивився на світ значно тверезішими очима, аніж дехто з його нинішніх послідовників дивиться сьогодні на ті дні; він, очевидно, усвідомлював, що добре мати свою державу, але... але свідомий і активний національний елемент перебуває в 15-тимільйоновій всеросійській армії, а вся Україна наповнена всеросійським духом, обплутана, мов та муха павутинням московської адміністрації, або тими малоросами, що тягнуться до „общего котелка”... Хто розірве те павутиння? Хто відрве „верноподданных малороссов” від всеросійського корита?.. Делегати З’їзду — то ентузіясти нового поступового українства, а за ними?.. За ними — сіра етнографічна маса, що їй властиво йти або за найсильнішим або за найбрехливішим...

Тому делегати З’їзду, принаймні в провідній своїй частині, усвідомлювали, що українці, поруч з іншими народами імперії, щоб їхній відроджений військовий і загально-національний рух не було зовнішніми і внутрішніми силами задушено в самому зародку, мусять бути на фронті. І тому вони повертаються до своїх шансів та касарень продовжувати активну муравлину роботу, щоб надолужити прогаяне впродовж „коротенького” періоду нашої історії... від 1654 року, або щонайменше від 1709 року..., щоб бути готовими до майбутніх подій.

* * *

З Першого Всеукраїнського Військового З’їзду в мій пам’яті зберігся такий цікавий і повчальний епізод: на трибуну виходить полковник, як і належить військовико-

ві такої ранги, людина солідного віку, і звертаючись до тисячної аудиторії, говорить російською мовою: він просить прощення у неї за те, що не може промовляти рідною йому українською мовою, якою його в дитинстві вчила матуся, але яку він забув, десятиліттями перебуваючи на службі за межами України. „Прошу вірити мені, каже промовець, що я, хоч і забув свою рідну мову, але зберіг українське серце і тому наважуюсь просити Вас прийняти мене до своєї родини, як свого рідного національного брата”...

Не треба говорити, з яким ентузіазмом сприйняла аудиторія цей виступ!.. Моя пам'ять, на жаль, не зберегла імени цього цікавого чоловіка, але я не маю сумніву в тому, що він пізніше був на службі в нашій національній армії, де й спокутував свій невилітний гріх — службу імперії — мачусі України.

Московські імперські уряди й особливо нинішній — комуністичний, систематично винищували й винищують нашу національну еліту, русифікують наш народ примусовими й „добровільними” висилками за межі рідного краю, насаджують на Україні московського елементу і т.п. Але... ми можемо сказати словами пісні: „Не тішся, враже!”... Політика русифікації може давати несподівані для її насаджувачів наслідки... Іван Багряний — наш поет-революціонер, не даремно писав: „Тютюнник з Сибіру прийде!”...

* * *

По закінченні відпустки я з'явився до штабу північного фронту, що стояв у м. Дорпаті (Юр'єві) в Естонії, де дістаю призначення до 282-го пішого запасного полку, розташованого біля залізничної станції Анцен на дорозі Псков-Петроград. Окремі сотні полку містились тут у більшого розміру селянських садибах, що було можливо, бо в полку тоді залишались майже виключно самі кадровики, а поповнення, в зв'язку з революційними подіями, не прибувало.

Місцеве естонське населення трималось виразно ізолювано від нас — „защитничков”. Наприклад, я, мешка-

ючи пару місяців у домі пастора, незважаючи на моє виразне бажання, не удостоївся за весь час навіть побачити його. Кілька разів мені доводилось бути на молодечих вечірках, але я почував себе там ізольованим. Замість зближення зо мною молодь, що складалась переважно з дівчат, серед яких було чимало гімназисток та курсисток, співала, відому мабуть у всьому світі, пісню-баляду про утоплену дівчину, що через очеретяну дудочку розповідала рибалці про свою трагічну долю, — долю дівчини, покривдженої розбещеним чи необачним юнаком... Так малий естонський народець охороняв своїх дівчат від московських „героїв”... Як відомо українські дівчата бороняться від них Шевченковою „Катериною”, бо таки боронитися треба, лише може час змінити методи... Читач, напевно, знає пісеньку московських зайд про свої „геройські” діла на Кавказі з таким приспівом:

Плачьте, красавицы горных аулов,
Стройте поминки по нас, —
Вслед за последнею меткою пулею
Ми покидаем Кавказ...
Слава нам! Слава нам!
Слава нам! Смерть врагам!..

Лише після дальшого мого знайомства з симпатичною естонською молоддю та після з’ясування їй моєї „російськості” я здобув повне довір’я з її боку і мав чимало справжніх друзів. Щоб одвести удари від панівного в „інтернаціоналістичному” Советському Союзі російського народу, большевицька влада надсилає на роботу також і до Естонії українських робітників — ніби там нема своїх...

* * *

У той час (літо 1917 р.) Українська Центральна Рада домоглась від російського головного командування часткового дозволу на відокремлення українських вояків в окремі від інших національностей військові групи (сотні і навіть більші з’єднання).

Наслідком досить енергійних заходів мені пощастило зорганізувати сотню з числа українців — солдатів і підстаршин, що їх було виділено з різних сотень і одержати

призначення на командира цієї сотні. З досить численного складу старшин полку я „знайшов” кількох українців, а з них — лише одного одноступця, незважаючи на те, що я весь час був серед людей, будучи членом Полкової Ради тощо. В моїй роботі мені чимало допоміг, обраний на Полковій Раді командир полку капітан Поліщук. То був українець, старий кадровий старшина російської армії, настільки зрусифікований, що лише іноді, і то з великим напруженням, вставляв кілька українських слів у російську мову, що нею він говорив.

Нам щодалі виразніше ставало видно, що підгнила імперія починає валитися під ударами тяжкої й затяжної війни та революційних розрухів. Наставала доба, здавалось, повного визволення з московських кайданів і кожна свідома українська одиниця тяглась на південь, до своєї батьківщини, щоб узяти участь в організації своєї національної держави.

* * *

Як було сказано вище, дисципліна в царській армії була не лише сувора, але часто й просто безглузда. В бойових обставинах вона дещо пом'якшувалась з огляду на можливість відплати з боку покритившеного. Загальний напружений стан використала внутрішня ворожа пропаганда: поза спиною урядових чинників появилася знаменитий „Наказ ч. 1”, ніби підписаний Радою Солдатських Депутатів, в якому вносились „поправки” до статуту дисциплінарної служби. Ці „поправки” йшли так далеко, що рядові вояки фактично стали відчувати себе у всьому і всюди рівними зі своїми начальниками. Цей „знаменитий” наказ поклав основу для знищення армії, що швидкими темпами почала розкладатись не лише як бойова сила, але й як організована маса, якою не спроможні були керувати й самі революційні діячі...

Розкладові армії, а слідом за цим — і всього державного життя, сприяла діяльність Леніна та його, хоч і нечисленної тоді, партії. Ленін скоро по прибутті з еміграції (3. IV. 1917 р.) почав видавати газету під знаменною назвою „Окопная правда” з явним противоєнним настав-

ленням. Треба віддати належне більшовикам, що розуміли моральний і психологічний стан солдатської маси і вміли використати антивоєнну пропаганду в своїх партійних цілях. В тій, як також і інших своїх газетах та на численних тодішніх масових мітингах, вони проголошували такі гасла: „Перетворити війну імперіялістичну на війну громадянську!”, „Грабуй награване!”, „Бий буржуїв!” і т. п., одчоразово обіцяючи земний рай під прапором комунізму.

Кожна більш-менш письменна людина без труднощів могла усвідомлювати наслідки такої пропаганди, тільки не усвідомлював цього тимчасовий російський уряд... А наслідки прийти не забарились, бо вчені міністри тимчасового уряду, мабуть, забули слова одного з видатних діячів французької революції: „Не може бути свободи для ворогів свободи”...

Керенський у своєму необмеженому лібералізмі кликав вояків до сповнення патріотичного й революційного обов'язку на полі бою, ліквідуючи несправедливості, що їх завдавав їм царський режим. Тим часом, поза Керенським, солдатська маса починала усвідомлювати, що, мабуть, першою й найбільшою несправедливістю є сама війна і носії її ідеї. А видимими і найближчими її носіями... були старшини. В тій атмосфері почались акти індивідуального терору проти старшин.

Російські революціонери-борці проти царського абсолютизму, йдучи на сибірську каторгу „по пыльным дорогам” імперії, брязкаючи кайданами, співали:

Ах, сбейте оковы и дайте мне волю —
Я научу вас свободу любить...

Лютнева революція „збила ланцюги” неволі царського абсолютизму, але революціонери не спромоглись навчити звільнених люботи свободу. Більше того: виявилось, що самі революціонери мали про свободу лише абстрактне уявлення. Коли ж вони на практиці зустрілися з проблемами будування гаряче оспівуваної ними свободи, то опинились у таборі вільних чи невільних глибокопателів її.

* * *

Російська еміграційна мемуаристика повна тверджень ніби большевицький рух у Росії 1917 р. підтримувала Німеччина, що була зацікавлена в розкладі війська й господарства, чому в великій мірі могло сприяти большевицьке „поглиблення революції”. Не відкидаючи такої можливості, все ж таки мусимо визнати, що в доведенні російської лютневої революції до розбійницького большевизму винен у першу чергу тимчасовий російський уряд, що виявив у ті вирішальні для держави дні дивне нерозуміння ситуації і можливих наслідків її та показав свою повну безпорадність.

Цей уряд повинен був буквально на другий день після зречення царя від престолу вжити заходів до негайного замирення з Німеччиною та Австро-Угорщиною, як би то не прикро було щодо своїх союзників, бо провадження зовнішньої війни, при наявності війни всередині країни, немислиме. Навіть не кажучи про безборонну большевицьку пропаганду, солдат не міг не знати страшних мільйонових жертв війни, що неминуче тягнуть за собою мільйони сиріт, вдів, руйнацію його злиденної господарки і т. п. Все це при безперспективності щодо закінчення війни, з наближенням уже четвертої зими, не могло обіцяти добрих наслідків.

Але цього не здібні були зрозуміти тодішні правителі Росії. Вони хотіли вивести її з війни з честю, не зраджуючи своїх союзників та, очевидно, й не забуваючи також і інтересів імперії, і тому стояли за „війну до переможного кінця”. І хоч пізніше почали говорити про „мир без анексій і контрибуцій”, то реальних заходів до замирення не вживали.

Другою великою перепоною перед приходом большевизму до влади мало б бути негайне скликання Установчих Зборів — цієї конституанти, що дала б країні представницький уряд, якого століттями самодержавна Росія не мала, а про який мріяли передові верстви суспільства. Це могло б внести деяке заспокоєння в народню масу, в свідомості якої інтелігенція тоді ще не втратила певного авторитету.

Вже нема чого говорити про заспокоєння бодай мінімальних потреб численних народів тієї многонаціональної держави, що голосно заявили про свої вимоги на Все-російському З'їзді Народів, який була скликала в Києві Українська Центральна Рада.

На все це тимчасовий російський уряд не був здібний тому його не важко було повалити малій купці узурпаторів з большевицької партії.

Варто при цьому зазначити, що в тодішній, вільній від царської поліції Росії, мало не загальною щодо можливості большевицької так званої революції, була думка: „вони, хоч і захоплять владу, не втримаються довго...” Про цю обивательську „філософію”, повинні були б пам'ятати всі ті, хто в наші дні намагається нормалізувати свої взаємини з большевицькою державою...

* * *

Праця нашої Ради, як і взагалі військових українізаторів, не була легкою. Ми в своїй роботі зустрічали зсілякі перешкоди з боку російських, як військових так і цивільних, інституцій та осіб. І це тоді, коли всеросійська армія швидкими темпами анархізувалась, а „націоналізовані” військові частини, такі як от латиські, українські та інші, в той час ще зберігали військову дисципліну.

Нам, „надхнення” в нашій роботі надавав також сам російський уряд, що „зволив” на домагання УЦРади дати Україні куценьке самоврядування і то лише переважно для зони історичної гетьманщини, залишаючи основні промислові райони, заселені українцями, в необмеженому володінні російського уряду.

Та й де ж би йому було давати якісь права українцям, коли їхній державний попередник граф Вітте всього лише десяток літ тому так формулював завдання російської політики, наприклад, щодо сусідньої Персії: „Головна наша політика мусіла полягати в приязному протегуванні над Персією і так само, як інші провінції півдня Кавказу з'єдналися з Росією, у близькій будучині і північна частина Персії повинна поволі стати провінціями

Російської держави”...¹⁵⁾ Вже нема чого говорити про відомі всьому світу факти далеко не теоретичних зазіхань російського імперіялізму на Корею, Манджурію та Дарданелли; щодо останніх, то захоплення їх входило в програму тієї війни.

* * *

Крім урядових установ та проурядово наставленої частини російського громадянства, в своїй українізаторській роботі ми щоразу частіше мали справу з представниками тоді ще не-урядової большевицької партії на тлі боротьби за „душу” вояка українця. Ця боротьба з кожним днем утруднювалась. Воно й не дивно: большевики обіцяли негайний мир, землю, фабрики й заводи, а ми?.. Ми кликали до війська, хоч і ближче від дому, у себе, на Україні.

В цій справі нам мимоволі допоміг реакційний російський генерал Корнілов, що задумав було в серпні місяці зробити переворот проти тимчасового уряду. Використовуючи цей факт, ми вказували, як українцям, так і офіційним представникам та большевицьким агітаторам, що така армія, яку організовує Українська Центральна Рада, конче потрібна, хоча б з огляду на можливість появи контр-революційних корнілових. Проте, крім частини українських вояків, ми здебільшого не знаходили зрозуміння нашого поступовання і тому доводилось діяти, як тоді говорили, „революційним шляхом”. Ми використовували найрізноманітніші можливості, щоб відправляти вояків українців на Україну.

За порадою та вказівками Генерального Секретаріату Військових Справ, що їх я дістав під час Першого Всеукраїнського Військового З'їзду у Києві, я пов'язався з петроградськими військовими й цивільними українцями. Там тоді було зорганізовано Українську Військову Раду Петроградської Військової Округи, що її членом був також і я, як делегат українців свого полку. На конференціях Ради ми обговорювали й вирішували актуальні пи-

¹⁵⁾ Граф С. Ю. Вітте „Воспоминания”, ч. II.

тання українського військового руху. Завдяки заходам нашої Ради чимало українців-вояків було перепроваджено на службу на Україні.

Одного разу у відділі хроніки однієї петроградської газети я натрапляю на замітку, в якій говорилось, що в Києві формується Курінь Рятуння України. Цю замітку я показав своєму командирові полку капітанові Поліщукові і на моє прохання я одержав відрядження на службу до Києва, як писалось у мойому документі: „... в распоряжение командира батальона спасения Украины в г. Киеве”. При тій нагоді командир полку просив мене подбати, щоб і він згодом попав на службу до рідного йому Кам'янця на Поділлі. На цей шлях його старого російського старшину, штовхав національний чи територіяльний сантимент не в чистому, так би мовити, вигляді: в той час під впливом „найреволюційнішої” большевицької пропаганди в Петрограді солдати починали вирізувати „погони” на живих плечах старшин... Тому деякі старшини починали поважно думати про закінчення своєї військової кар'єри. Будучи пізніше на службі в нашій армії в Києві я дав пораду цьому чоловікові, як знайти шлях на Україну, але ні в війську, ані взагалі на Україні, мені, на жаль, так і не довелось побачити цього доброзичливого чоловіка.

Прибувши у серпні місяці до Києва я не знайшов там Куреня Рятуння України, до якого я мав спрямування. В Генеральному Секретаріаті Військових Справ мені сказали, що того Куреня військова російська влада не дозволила формувати.

Хтось з „еміграційних революціонерів” може сказати: „Отже, українські національні й військові провідники не спромоглись діяти всупереч цій владі. А тому: ганьба їм!”...

А от тодішній командувач Київської Військової Округи полк. К. Оберучев, що напевно ж має більше даних говорити на цю тему, у своїх спогадах п. н. „В дни революции” пише так: „Я одержав виразні директиви, цілком, правда згідні з моєю власною думкою”. А думка його

була така: „Я був противником українізації, вважаючи її за несвоечасну”. Він тільки тут не додав, що в той час він мав змогу чинити збройний спротив українізації. Це пізніше й ствердилось фактом збройного нападу добірної російської частини — кірасирів — на ешелъон Богданівського полку, що, до речі, прямував на всеросійський фронт...

Не знайшовши Куреня Рятуння України, я пішов до першого Українського Запасного Полку, що містився в військових касарнях на Львівській вулиці.

Полк у той час мав яких сім-вісім тисяч старшин та козаків. Виконував він охоронну службу в місті і разом з тим починав уже ...мітингувати... Отже, мені довелося уже з першого дня служби в своїй рідній армії мати справу з большевицьким „духом” солдатської маси і в тому — й солдатів, яких українізатори ще не так давно спрямовували на Україну з далекої російської півночі та сходу імперії в надії, що ці вояки будуть потрібні й корисні своїй батьківщині...

* * *

У вересні місяці старшини нашого полку зорганізували своє свято-відкриття, традиційного в кожній військовій частині російської армії, старшинського зібрання. Свято відбувалось в одному з гарних домів на Бібіковському (тепер — Шевченківському) бульварі в районі Шулявки. На свято були запрошені троє, що їх імена тоді не сходили з уст кожного українця: проф. Михайло Грушевський — голова Української Центральної Ради, Володимир Винниченко — голова Генерального Секретаріату УЦРади та Симон Петлюра — Генеральний Секретар Військових Справ. Прибули тільки двоє перших. Симон Петлюра, не маючи змоги бути присутнім на тій урочистості, просив пробачення усіх зібраних привітав з відродженням нашого національного війська.

В зібранні-святі взяли участь всі старшини полку (звичайно, крім обов'язкових у війську-чергових). Присутніх було понад півсотні осіб. На жаль фотографію з цього свята пізніше в скрутних обставинах під большевика-

ми я змушений був знищити. Серед старшин було лише двоє штаб-офіцерів, що їх імен моя пам'ять, на жаль, не зберегла; при тому один з них мав погони ясно-сірого, а не „золотого” кольору (що свідчило про приналежність його до медичного персоналу), хоч у наших військових частинах, здається без відповідного наказу, такого кольору погони „входили в моду” муштрових старшин, очевидно зі зрозумілого бажання відрізнятись від старшин російської армії, що її частини тоді ще стояли в самому Києві.

Промовляв на святі беззаперечний авторитет — проф. М. Грушевський, а слідом за ним — Винниченко. Обидва вони говорили про потребу мати свою армію. Цю потребу умотивовувалось особливо тим, що фронт рушився і в країні починалась анархія, а нею в першу чергу скористаються большевики. Учасники зборів-свята сприймали виступи своїх визнаних національних провідників з повною увагою й ентузіазмом, який підносився під впливом національного гимну, що його виконував невеликий (десять півтора осіб), але добре зіграний духовий оркестр нашого полку.

Після офіційної, так би мовити, частини свята ми засипали наших високих достойних гостей запитаннями, що кружляли навколо питання боротьби з анархією, яка насувається на Україну з заходу — з боку дезорганізованого імперського фронту та з півночі, де большевики вже робили спроби захопити в свої руки владу і де акти насильства з боку деморалізованої солдатні проти старшин щоразу частішали.

Наші гості, так само, як і про національну армію, згідно відповідали, що Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат пильно стежать та вивчають ситуацію, щоб на основі фактів і тенденцій розвитку внутрішніх політичних подій вживати належних заходів. І то не були лише „слова”, бо, як відомо, не минуло багато часу, як УЦРада підписала мирний договір з державами четверної згоди і війська Німеччини та Австро-Угорщини з украпленими до них частинами нашої національної армії

виганяли з української землі московсько-большевицьких напасників.

Заклик сторонньої мілітарної сили в умовах загальної дезорганізації та в обличчі большевицької загрози з півночі — був єдиним реальним заходом у тій ситуації. А провина в тому, що німецько-австрійські союзники перетворились на загарбників, лежить не на Українській Центральній Раді, а на цих союзниках.

* * *

Час від дня зречення царя від престолу до кінця року був для мене суцільним великоднем. Це тим більше, що я мав тоді за собою ледве повних два десятки років життя та щасливою долею перебував у самому серці моєї батьківщини — у чудовому Києві, де тоді творився зародок нашої державности. Яка радість! І... які ілюзії...

Я не знав тоді, де себе подіти: підо мною, здається, горіла земля... Я був учасником паради, коли обнародувався III-тій Універсал Української Центральної Ради. Ця урочистість, як і подібні їй, відбувалась на Софійській площі біля пам'ятника Богданові Хмельницькому, на якому ще залишався старий напис: „Богдану Хмельницькому — единая неделимая Россия”... Я був присутнім на згаданому вже, справді історичному, З'їзді Народів Росії, Делегатами того З'їзду були представники народів Кавказу, Прибалтики, Середньої Азії тощо. Вони дякували представникам Центральної Ради за ініціативу й труди, зв'язані зі скликанням того З'їзду, що мав би обмірковувати й намітити шляхи співжиття тих народів на майбутнє. Не втративши надій на можливість співпраці з російською демократією в цілях збереження здобутків революції, делегати З'їзду стали на становищі творення самостійних національних держав, об'єднаних у федерацію, що її мислилось реалізувати через Всеросійські Установчі Збори. „Установчі Збори” (неодмінно з великих літер!) — то були не лише пара слів; в устах і в свідомості політичного діяча — противника царського російського абсолютизму — то була свого роду магічна формула, що мала б розв'язувати найскладніші політичні проблеми того часу,

зокрема — проблеми народів поневолених російським імперіялізмом. Не знати, чи пощастило б (і в якій мірі) реалізувати ті надії. Насильницьке захоплення влади більшовиками перешкодило зробити спробу організації співжиття народів на справжніх, а не сфальшованих, як то є тепер у так званому Союзі, федеративних началах. Це — один із злочинів більшовизму, якого не простить йому історія культурного людства!

Я не пропускав жодного з численних тоді Всеукраїнських З'їздів: військових, селянських, різного роду професійних. Я бував на пленарних засіданнях Центральної Ради, на які доступ, принаймні військовикам, був цілком вільний; зокрема я був присутнім в день прийняття земельного закону, що касував право чужих для нас національно й ворожих політично поміщиків на їхні маєтки, а вже заодно — позбавляв права власності на землю також і дещо дрібніших господарів. А як же інакше?... Бо он у Москві більшовики вже сказали, що кожна навіть найдрібніша власність на засоби виробництва, породжує капіталізм та навіть імперіялізм і колоніялізм: так тоді залякували сірих рядових людей пророки райського життя на землі — більшовики; ті самі більшовики, що, діставшись до влади, побудували капіталізм у незаних до того часу розмірах і нечуваних бюрократичних та експлуататорських формах, розбудували мілітарно свою державу і провадять у відкритій формі і в велетенських масштабах імперіялістичну політику.

Я бігав на виклади до Українського Вільного Університету — першого після довгого нашого національного небуття Університету! Я слухав цікавий виклад професора на тему „Слово о полку Ігоревім”. Прекрасний виклад! Вдячна тема! Але як же воно було далеке від реальних потреб дня! Оті великі десятки молодих та завзятих людей-слухачів до краю потрібні були в ті дні як пропагатори й організатори нового життя, нових його форм і змісту!

А одного разу з тієї самої катедри я слухав лекцію соціал-демократа, що в ній він викладав основи ідеології й програми української соціал-демократії. І це теж

треба було слухати, бо то ж — один з проявів нашого національного життя і духа.

Я брав участь в аматорському драматичному гуртку (десь на Шулявці). А як же інакше? Театр зберіг нам і популяризував нашу рідну мову в найтяжчі часи нашого національного життя; він зберігав і популяризував наші хороші національні звичаї і добрим словом висміював злі; він ілюстрував героїчну добу нашої історії, як також — і нашу національну трагедію. За це ми приходили до нього з пошаною й подякою, а він давав нам змогу виладовувати нашу молодечу енергію.

Наш драматичний гурток, що складався з учнівської молоді, дрібних службовців та фабричних робітників, встиг поставити лише одну невеличку п'єску-містерію (здається й назва п'єски була така сама). Чогось іншого з п'єс після трьох років війни і заборони українського друкованого слова та при неймовірно збільшеному попиті на українську літературу тепер, не можна було купити в тодішніх українських книгарнях навіть у самому Києві.

П'єску ту ми поставили в народньому домі. Вгорі над завісою в тому домі ще з царських часів зберігався великий плякат такого змісту, взятого з Некрасова: „Сейте разумное, доброе, вечное — спасибо сердечное скажет вам русский народ”...

В ті дні, здається, навіть рядовій українській людині наше національне воскресіння здавалось річчю натуральною й закономірною. Зовсім не дивно було тоді прочитати в газетах новинку про те, що, наприклад, у Білій Церкві на Київщині жидівське населення відкриває за свій рахунок приватну гімназію з українською викладавою мовою.

Так народжувалось, чи вірніше — відроджувалось українське національне життя. Наш романіст і драматург Володимир Винниченко, незважаючи на свою занятість у „політиці”, будучи в розквіті своїх творчих сил, випускав один за другим свої твори. І хоч ті твори своєю ідейною вартістю були далеко нерівноцінними — вони чита-

лись з однаковим захопленням. Така безмежна любов прокидалась до всього рідного!..

Чарували тоді своїм поетичним словом Олесь, Григорій Чупринка. Саме тоді Олесь написав вірша „За Україну”, а композитор Стеценко поклав його на ноти. Я був на концерті, коли славна артистка Стадник уперше виконала цю бадьоро-радісну річ.

А вже незрівняний наш народній театр під орудою (як тоді висловлювались) Миколи Садовського абсолютно полонив увесь Київ: „Запорожець за Дунаєм”, „Сава Чалий”, „Гетьман Дорошенко”, „Степовий гість” та інші чудові й патріотичні п'єси в не менш чудовому й піднесеному виконанні, притягали на Велику Васильківську великі тисячі людей.

* * *

Наказом по полку мене було призначено спочатку на помічника, а пізніше — на начальника Команди для охорони Києво-Печерської Лаври. Я з неприхованою радістю прийняв це призначення відповідального вартового нашої найбільшої святині і найбільшого історичного пам'ятника. (Тепер лише з сумом доводиться чути, що матеріальні скарби Лаври нинішні господарі використовують в своїх далеко нехристиянських цілях). Команда складалась з 20-30 підстаршин та козаків. На чолі її стояв поручник Шульга (родом з Чернігівщини). То був чоловік літ тридцяти, енергійний, відданий український патріот, з народніх учителів, що глибоко усвідомлював свої службові обов'язки і вмів їх належно виконувати. Ото з ним мені й судилось робити перші кроки на українській службі.

Обов'язком нашої Команди було не допускати розграбування матеріальних і історичних цінностей та будь-якого ушкодження, як церковно-релігійних річей, так і численних церковних та монастирських будівель тощо. Немало турбот завдавала нам охорона печер з їх численними лябіринтами. На той час большевицька антирелігійна пропаганда серед населення, а в першу чергу — серед війська, вже в великій мірі встигла зробити своє розкладове діло. Вояки столичної залоги, а особливо дезертири,

що покидали фронт і по дорозі на схід зупинялись у Києві та оглядали визначні місця нашої чудової столиці, буваючи в печерах, вимагали від нас показати їм мощі святих, щоб очевидно, переконатись в їх існуванні, а, може, й у їх святості...

Треба було мати немало уміння, терпцю й такту, щоб відбивати досить часті атаки таких любителів-„дослідників"... На щастя серед екскурсантів завжди знаходились зрівноважені люди і часто їхнє слово в таких випадках було вирішальним. Тому численні щоденні екскурсії, що складались переважно з „людей у сірому", не залишали по собі слідів руйни, чи навіть будь-яких дрібних ушкоджень. Навпаки, багато екскурсантів купували собі у ченця, що сидів при вході до печер, свічки і з ними, в супроводі також ченця, а часом і вартового козака нашої команди, спокійно проходили всі печери-лябіринти. Лише зрідка можна було бачити, як свербляча рука якогось екскурсанта намагалась помацати мощі, що, як відомо, всюди в музеях забороняється. Тим більше це правило торкалось лаврських печер.

* * *

З обов'язку служби я мав мешкання на території Лаври. До моєї „келії" часто заходили мої колеги-однополчани, а також приятелі з цивільних. Отак зі мною познайомились два досить інтелігентні ченці, що їх імен, на жаль, моя пам'ять не зберегла. То були люди, що кожен з них мав за собою літ сорок життя. Вони так цікавились світським життям, зокрема справами українського національного відродження, що під час розмов з ними на ці теми я бачив, як їхні очі горіли, мов у тих юнаків. Вони з жадобою перечитували літературу (на жаль переважно брошуркову), що тоді була на убогому нашому книжковому ринку і наповнювала мої валізки. На превеликий жаль я не знаю дальшої долі цих цікавих людей. Хочеться думати й вірити, що вони, вільно чи невольно, залишили свої келії і пішли на службу українському народові як пастирі відродженої нашої національної церкви.

Не знаю, як і чому, може саме тому, що я проживав у монастирі, до моєї „келії” унадився один старшина (штабс-капітан). То була вже досить літня, інтелігентна і мила в поведженні людина. Він, очевидно, мав за своїми плечима немалий вантаж горя і тому, можливо, в моїй особі і при тому в специфічній обстановці монастирської келії шукав співучасника своїх тяжких дум чи принаймні уважного співбесідника. На його жаль я не міг бути ні одним, ані другим. Зате я охоче офірував йому свій час, щоб уважно його вислухувати. Це я робив, може, в першу чергу тому, що говорив він добре літературною нашою мовою, що тоді траплялось не надто часто, говорив красно, просто захоплююче, чого він досягав своєю безмежною щирістю, що проглядала в його блискучих очах, і, здається, виривалась з усієї його істоти.

Він говорив про безсмертність людини, про перевтілення її, про періодичність людського життя. В його мові найчастіше було чути такі слова, як Тібет, Рабіндранат Тагор, толстовське „непротівлення злу”, а також і такі галузі науки, як хемія тощо. Щоб ілюструвати думку про перевтілення людини він продеклямував вірша, якого я тоді записав з його слів і який закінчується словами:

Итак, в амины и амиды,
Сульфокислоты, альдегиды
И множество других соединений
По точной схеме разложений
Мой труп „безсмертный” превратится
И в газах в почве растворится...
И лягу розой полевой
На грудь красавицы молодой...

Мій співбесідник був справжній тогочасний „інтелігентик”, з яких складається безмірно вдячний матеріал для варварів ХХ-го століття — комуністів-большевиків, що саме тоді, коли мій співбесідник „проповідував” „непротівлення злу”, готувались накинати своє ярмо на півтори сотні мільйонів людей, які щойно здобули свободу і... не знали, що з нею робити... Я міг лише легенько навертати могого співбесідника з потойбічного світу на на-

шу грішну землю; по суті ж я не міг майже нічого сказати, бо мова йшла на філософські теми, а я не мав для того ні відповідних знань, ані спеціального зацікавлення.

Треба сказати, що в той час, особливо до війни, в усій Росії, включаючи, звичайно, й Україну, гримів голос такого велетня думки, як Лев Толстой: „Треба звільнитись від того, що індійці називають „сансара”, від тої „суєти життя”, що найбільше заважає людям зрозуміти мету їхнього існування — і тоді настане рай і люди любитимуть один одного”, — так писав цей філософ, що, як часто й належить багатьом філософам, своїми думками літав десь понад хмарами... І хоч Толстой не був загально визнаним авторитетом у багатьох питаннях філософії, то такі й подібні настрої, зокрема антимілітаристичні, були досить поширені в передових колах інтелігенції.

Не інакше, як під впливом такої духової атмосфери, в чудовому збірничку ліричних патріотичних українських творів, у декляматорі „Розвага”, в дні розквіту авторитету Л. Толстого, було надруковано віршика під назвою „Козачий кістяк”. У ньому поет закликає боротися за краще майбутнє народу не зброєю, а лише добрим словом, ідеєю. Свого вірша поет закінчував такими словами:

...Як стануть до лави такі вояки,

То більш порятують, аніж козаки...

І тільки в наші дні, коли людство на практиці випробувало деспотичні режими у большевицькій, нацистській та фашистській формах, — саркастичний старий Бернард Шов з приводу убивства національного й релігійного провідника Індії — Магатми Ганді, — що його філософія дуже споріднена з філософією Толстого, міг сказати: „Смерть Магатми Ганді свідчить про те, як небезпечно бути добрим”...

* * *

Здавалось би, що поза службовими обов'язками та всіма згаданими об'єктами зацікавлень, мені не залишалось часу ні для чого іншого. Та не так воно було: молодість знаходить час і можливість також і для суто юнацьких справ... А було то зі мною таке: в час війни при

Лаврі був військовий шпиталь, а серед сестер жалібниць у ньому працювала Оля Брик. Було то (незважаючи на „таке” прізвище...) неземне створіння; в кожному разі мені тоді так здавалось... Незадовго перед тим вона проміняла уніформу гімназистки, щоб прислужитись своїми слабими силами ще слабішим — пораним та хворим воякам. Але шпитальна обстановка при найшляхетніших пориваннях, не могла, очевидно, заповняти її молодій душі. І тому, мабуть, наші бажання частенько збігались і ми з нею опинялись біля самих підвалин річкових круч та прислухались до тихенького хлюпання Дніпра...

Для нас обох, що вдвох разом не мали й сорока літ, то була осіння весна, з короткими (чомусь...) вечорами... А іноді ми були свідками, як за лівобережною низиною над небосхилом починало ясніти... Оля дорожила своєю дівочістю, що я, зі свого боку, високо цінив. І коли, прощаючись з нею (не думалось, звичайно, що — на віки) і побачивши на її очах кришталеві росинки, я з сумом, але однаразово — й з гордістю за своє „джентлменство”, подякував їй за щасливі хвилини над Дніпром...

Такі ще тримались тоді добрі звичаї, що їх скоро по тому почали брутально ламати ті, хто прийшов ніби з завданням будувати кращий світ... Згадаймо хоча б видатну комуністку Коллонтай, яка не лише в своїх писаннях, але й на практиці здійснювала принципи так званого вільного кохання, що хоч і не були декретовані її партією, але рикошетом наробили великої шкоди в побуті й моралі також і нашому народові.

Крім цих приємних спогадів у моїй свідомості лишилось почуття виконаного перед тим дівчам обов'язку: в перші дні наших зустрічей Оля ледве наважувалась вставляти в російську мову одно-друге українське слово, а під кінець наших зустрічей сестричка говорила вже досить вправно українською мовою, мовою своїх батьків. Не моя це виключно заслуга в цій справі — тоді вся атмосфера була наповнена духом дерусифікації (хоч, звичайно, не обійшлося тут і без моїх книжечок та палких,

переконливих слів). Оля знала українську мову, але... соромилась нею говорити, бо то ж — мова простонародня... Так трактувалось поняття про нашу мову в чужих для нас школах „на нашій не своїй землі”, на таке задвір'я московська неволя відкинула мову народу, що навчив елементарній письменності й самого невдячного „старшого брата”...

* * *

Ще з перших днів перебування в полку я пригадую, як важко, а то й просто неможливо було провести бодай одно — чи двохгодинну військову муштру з козаками, без чого вояк швидко перетворюється на „шляпу”, вибагливого цивіліста, для якого військова дисципліна не існує. А без дисципліни — не може бути армії... Пам'ятаю один з численних мітингів, що ними заповнювались тоді робочі дні армії: у дворі касарні якийсь старшина, як було видно з його мови — добрий український патріот і не гірший народолюбець, прикладав неймовірні зусилля, щоб своїми аргументами та красномовством і щирістю довести козакам потребу дисципліни та змалювати перспективи вільного життя у вільній Українській державі. Його промову тисячі присутніх супроводжували громом оплесків та вигуків „Слава!”, „Ура!” З імпровізованої трибуни неймовірно збуджені козаки виносили промовця на руках.

Але ось на ту саму трибуну сходять рядовий вояк (а, бувало, й якийсь цивільний) і враження від першого промовця затьмарюється. Натовп явно спантеличений, бо перший промовець, хоч і „добре і правильно говорив”, але закликав до послуху, терпіння, витримки, закликав до служби батьківщині, — тим часом, як інші промовці закликали кінчати війну та йти додому... Ці промовці знали, що на місце тих, які підуть додому, прийдуть з півночі ті, що будуть встановлювати свій „порядок” на нашій землі... І проте ці останні промовці мали величезний успіх...

...та неоднаково мені,
Як Україну злії люди

Присплять, лукавії, і в огні
Її окраденую збудять...
Ох, неоднаково мені!...

Так геніяльно за мало не цілу сотню літ передбачав ситуацію 1917 року наш поет-пророк. Понад двохсотлітній період з дня нещасливого бою під Полтавою зробив своє негативне діло: кілька поколінь синів вільнолюбного народу зійшло в могилу, закуте в московські кайдани; від „славних прадідів” часто народжувались „правнуки погані”; люди не знали, „чиї вони сини, яких батьків, ким, за що закуті”... У тодішній нашій художній літературі цей стан характеризував блискучий стиліст Володимир Винниченко такими словами: „Чудний наш народ, і сильний, і сумний... Мав героїв, і ніхто не знає... Усе життя любив волю і все життя жив рабом... Утворив багатство пісні і сам її не знає”...

* * *

А тим часом з півночі, мов та чорна хмара, сунула на нашу молоду республіку „інтернаціоналістична” московська червона гвардія, закликаючи ці маси на „последний и решительный бой”, що після нього вже ніколи не буде ненависних війн, бід і нещасть, а буде утворено... рай на землі...

„Земля і воля — селянам, фабрики — робітникам!” — вигукували на кожному кроці большевицькі агітатори. І як можна було встояти проти цих принад? Як можна було не піти за порадою тих агітаторів?..

„Це ж про нас люди дбають. Це ж нам буде належати вся земля”, — міркував селянин. Він, бідолашний, не знав, що замість землі, комуністи накинуть йому на шию колгоспне ярмо...

„Це ж нам, робітникам, будуть належати фабрики й заводи”, — говорив робітник, а інший сховався за трибуну і починав те саме твердити.

„Хай живе міжнародня пролетарська революція! Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, — ще голосніше вигукували большевицькі агітатори.

„Це ж справді наші вожді кличуть нас за собою”, — говорив робітник, уявляючи собі, як він завтра стане господарем фабрики, і ще дужче запалювався „революційним” вогнем. Він не передбачав, що настане час, коли за кількахвилинне спізнання до праці на фабриці йому доведеться сидіти в советській тюрмі або платити грошеву кару, чи відбувати примусову працю.

„Це ж про нас, пролетарів, говорять товариші-комуністи”, — міркував селянин, не знаючи, що за марксо-большевицькою теорією селяни — не пролетарі, а дрібна буржуазія, і тому як класа, мають бути знищені нарівні з великими власниками багатств. Лише тимчасово комуністи заграють з біднішими та середніми селянами, до закріплення за собою влади.

„Вся влада радам робітничих, селянських і солдатських депутатів!”, — чулося на численних міських мітингах і на сільських сходах, великими літерами друкувалось на сторінках масово поширюваних часописів, брошур, листівок.

Ці гасла принадували маси, мов вогонь метеликів і, як тепер знаємо, з такими самими наслідками... Навіть багатьом, здавалось би тверезим, людям, ця агітація не давала можливості спокійно реагувати на ці принади, що спонукали їх... жити ілюзіями... А що ж говорити про рядову людину, що в її неясній свідомості з'являлась фата моргана — мариво вселюдського щастя й добробуту; коли, до того ж, більшовики почали висовувати її на чолі подій, стверджуючи це словами „пролетарського гімну: „...кто был ничем — тот станет всем”?... Хоч в авангарді комуністичних поплентачів з робітничої й селянської маси опинялось часто те, що спливає нагору під час поводи...

І цьому, очевидно, не треба дивуватись, бо, як показала дальша історія, масовий німець, якого цілий світ вважав за вірець не лише трудівника, але й людини, під впливом гітлерових обіцянок, очманів і пішов на його злочини...

Чи ж була в силі протистояти цій большевицькій агітаційній зливі наша агітація за „свою хату” „свою правду”?... Хто міг розшифрувати демагогію ворожих агітаторів, що безсоромно твердили, ніби Українська Центральна Рада — то буржуазна організація? Хто міг довести протилежне — що вона демократична, цебто народня, бо обрана українськими трудовими масами, а що Генеральний Секретаріат — це зародок уряду української демократичної держави і що назва його не свідчить про те, ніби він складається з генералів, які секретничають між собою, таємно від народу, роблять антинародне діло?..

А так твердили большевицькі безсоромні агітатори! І ця агітація мала величезний успіх...

Що в таких умовах могли зробити ми, старшини, що вже фактично втратили владу над рядовими вояками? І що могли зробити українські політичні й громадські організації, що в особі їх представників були об'єднані в Українській Центральній Раді?

І проте, в цілях об'єктивності, треба сказати, що в спокійних обставинах (не на великому мітингу), українські маси 1917 р. виразно продемонстрували симпатії до справи національно-державного відродження. Доказом цього є факти виборів до Всеросійських, а пізніше — до Всеукраїнських Установчих Зборів. До Всеросійських Зборів українське населення вибрало понад 80% делегатів з числа членів українських політичних партій, які пару місяців пізніше голосували в Українській Центральній Раді за цілковите відокремлення України від Росії. Те саме ствердили й вибори делегатів до Українських Установчих Зборів. На жаль, через воєнну агресію большевиків, а пізніше — через гетьмансько-німецький путч, Українські Установчі Збори не були скликані.

Крім большевицьких агітаторів ми мали тоді проти себе таких „родичів”, про яких Тарас Шевченко писав: „Як наш батько горів, то їхній батько руки грів”...

Починали тоді появлятися також і в війську такі люди, що мітинги розглядали не лише, як видовища, до

яких тягнуться маси в дні революційних зрушень, але й такі, що й самі намагались стати акторами в тих подіях...

* * *

Фаталізм, властивий російській душі, диктував росіянам тактику сидіння й виглядання того, що принесе їм доля. Цим скористались большевики для захоплення влади в столицях Московщини. Інших події гнали на барикади, щоб виконати світову місію визволення, однаково — народів чи пролетаріату. Цим не маємо на думці вибілювати й своїх земляків, що на них кількавікова історія наложила тавро всеросійськості, не виключаючи й місяністичних рис.

Так було ранньої осені 1917 року, напередодні большевицького бунту, що йому вони дали голосну назву — „Великая Октябрьская Революция”...

Наше полкове командування в боротьбі з крикунами-„орателями” вживало єдино можливих у тих умовах заходів: давало відпустки додому — термінові й безтермінові — таким розкладовим елементам. Одначе кількість крикунів від того не зменшувалась — мінялись тільки особи... Було заборонено мітинги у дворі касарні, хоч виконання цього наказу в умовах необмеженої свободи, що її дарував війську ще Всеросійський Главковерх Саша Керенський (за що його так ласкаво й величали) було річчю нелегкою.

Касарня в ті дні не жила ізольованим життям: охочі помітингувати легко знаходили таку можливість на майданах, у парках, а то — й просто на вулицях міста. І хоч большевики в той час ще не мали мілітарної сили, то в ділянці політичної пропаганди й агітації вони виявили нечувані до того часу силу й динамізм. Цей динамізм, сполучений з радикалізмом у справі відношення до війни (негайний мир за всяку ціну) та в ділянках політичній, соціально-економічній тощо, заїмпонував масам і, якщо не полонив їх ідейно, то в кожному разі знеутралізував їх психологічно й політично. А вже на ґрунті неутралізму большевики могли робити з основною ма-

сою все, що хотіли... В першу чергу вони заходились замість морально розкладеної армії організовувати свою так звану червону гвардію.

Чи могли б наші національні провідники мати успіх у подібних заходах, спрямованих на організацію надійних військових частин — треба мати великий сумнів, бо наш рух не був таким привабливим для нашого рядовика, яким був рух большевицький.

Згідно з традицією царської російської армії старшини мешкали не в касарнях, а на приватних мешканнях. Цю традицію за інерцією почала застосовувати й наша національна армія, незважаючи на бурхливий воєннореволюційний час та його особливі вимоги. Тимто мало хто з нас знав, що робиться в касарнях вечорами. Старшини, що чергували по полку, мали змогу лише констатувати бурхливий зріст большевицько-анархістичних настроїв воцької маси.

Отак „підготовлені” вояки в критичні моменти діяли за принципом: моя хата скраю... : „Хто хоче автономії — нехай воює за неї, а ми підемо додому”... Тому й не треба дивуватись, що в обличчі московсько-большевицької загрози оголосили неутралітет київські полки нашої армії, що названі були славними іменами Шевченка, Дорошенка, Сагайдачного та інші.

В тій ситуації, замість творення та озброєння, доводилось обеззброювати, а то — й цілком розформовувати цілі військові частини.

Тільки такі, з дозволу сказавши „мемуаристи”, як, наприклад, Лев Шанковський та численні його оунівські однопартійці, здібні писати спогади (див., напр., його книжку п. н. „Українська армія в боротьбі за державність”), що їх треба було б називати пасквілями. Цей автор, підрахувавши на пальцях мільйонову армію, що ніби була 1917 р. в розпорядженні Української Центральної Ради і „забувши”, що на Україні тоді відбувались революційні події з усіма їх негативними рисами, наважився писати таке: „Можна жалувати, що цієї **військової** (підкресл. Л. Ш.) сили (річ іде про один Богданівський полк

— І. П.) не було кому скерувати до боротьби за українську державність. Замість гнати ці частини до непотрібних офензив, де вони мали важкі втрати, або тримати їх на фронті тоді, коли становище всередині країни вимагало радше їх присутності в Україні, треба було їх скерувати в Україну і не треба було давати їм наказів до демобілізації (щоб додати кількість неутралістів? ... — І. П.), коли на Україну наступали муравйовські банди”.

Іще в книжці цього автора можна вичитати чимало „премудростей”, що свідчать про цілковиту необізнаність його з предметом свого писання; напр., він твердить, що маршова рота мала тисячу вояків, тоді, коли насправді вона мала їх максимально двісті п’ятдесят ...

За спогадами полк. Р. Сушка¹⁶⁾ йому, що стояв на чолі сотні Січових Стрільців, у кінці січня 1918 р. довелось обеззброювати Наливайківський полк у Броварях (під Києвом) за відмову виступити проти большевиків.

В подібній ситуації гетьман Богдан Хмельницький так казав про наших людей: „Та й що то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ невиключимістю своєю подобиться, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим”...

Чи можемо ми таку сувору оцінку поступовання нашого народу переносити на період революції 1917-20 років? Здається, що ні, бо: після двохсотлітньої московської неволі народ наш вийшов з покаліченою душею; до того ж появились псевдопророки, що проти їхніх проповідей могли встояти лише люди з твердими національними переконаннями, яких не було у наших рядових людей.

Маючи на увазі таких, як щойно названий, мемуаристів, заслужений наш командувач армією ген. М. Омелянович-Павленко в своїх спогадах п. н. „На Україні 1919 р.” не без душевного болю пише: „Особи й колективи переходять, а „діла” залишаються. Помалу на світло денне виходить військова мемуаристика, що підносить заслону над минулою нашою військовою чинністю, як певний про-

¹⁶⁾ Календар „Червоної Калини”, Львів, 1928 р.

тест проти „спогадів” тієї категорії „патріотів”, що знає лише оцінки: „Осанна!” та „Розпни Його!” Бандитизм, погромщики в долині, нездари на горі — під цим наголовком можна зібрати більшість оповідань, зачерпнених або з переказів, або з творів наших ворогів, які чомусь вважаються вірогіднішими, ніж слово свого бойового старшини”...

Характеризуючи ступінь готовності наших рядових людей до активної збройної боротьби за свою державність, сл. п. Симон Петлюра, що на його долю випало очолювати ту боротьбу, пізніше писав: „Всі З'їзди українські (1917 р. — І.П.), в тому числі й військові, були для мене **показчиком не сили** (реальної і організованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було мільйонним масам в собі усвідомити”. (Підкр. — в оригіналі — І.П. Див. „Лист Головного Отамана Симона Петлюри до одного з його генералів”, журн. „На слідах” ч. 1, 1955 р. Лос Анджелос).

Щодо політичних провідників, то для них у той час нашим ідеалом була автономія України в межах Росії. На вищий політичний щабель — самостійности — підштовхнула їх лише большевицька т. зв. революція. За словами одного з діячів того часу — М. Ковалевського (див. його спогади п. н. „При джерелах боротьби”) С. Єфремов заперестував, зачувши в проєкті тексту третього Універсалу слова: „Від нині Україна стає самостійною державою українського народу...” (хоч і в союзі з Росією!...). До того, на думку Єфремова, ми не були готові. А Єфремов же був тим, кого не безпідставно називали „сумлінням українського народу”... Отже, справді, як писав Віктор Гюґо: „Те, що було, ускладнює те, що має статися”...

Тут конче потрібно з'ясувати питання, що саме розумілось під терміном „автономія”. Це питання у статті п. н. „Якої ми хочемо автономії і федерації” Грушевський формулював так: „... українська територія має бути зорганізована на основах широкого демократичного (не ценового) громадського самопорядкування, від самого споду („дрібні земські одиниці”) аж до верху — до україн-

ського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи-економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрій братимуть участь представники України пропорційно до її людности й людности всієї російської республіки”.

* * *

Досліджуючи причини приходу большевиків до влади в Росії і характер їхньої „революції”, кореспондент лондонського „Таймс”-у Р. Вілтон, що в дні тієї війни й революції проживав у Росії, вбачав їх у психології російського народу. Він у своїй книзі „Останні дні Романових”, характеризуючи росіян, писав: „Гостинні, охочі добре попоїсти й випити, вони мали натуру, багату на протиріччя, настільки здібну спалахувати добродійствами, наскільки й погрузати в пороках; натуру товариську й позбавлену рівноваги, містичну й ультра-демократичну в сполучі з пристрасстю до абстрактних дискусій, схильну до надмірности, але здібну підкорятися нав’язаній владі норманського князя, татарського хана, а пізніше — жидівського большевика”...

Приймаючи цю досить влучну характеристику російського народу з боку англійця, мусимо пам’ятати, що автор під російським народом, згідно з віковою традицією, має на увазі (треба думати) не лише москалів, але, що найменше, й решту „російських” слов’ян, отже — й українців. І в цьому, об’єктивно кажучи, доля правди є, хоч пальма першости при цьому по справедливості належить власне москалям (маю на увазі в першу чергу російського півінтелігента), як імперсько вихованому народові, що на нього в основному й сперлись організатори й провідники большевицької т. зв. революції.

Може не тільки політикам, але й психологам варто було б подумати над цією рисою росіян. Але нам здається, що вона, в основному, є похідною від історичних,

політичних, соціально-економічних, як також і культурних відносин, що віками існували в цій великій євразійській імперії.

Що, з цього погляду, характерне для дореволюційної Росії?

Політичне безправ'я в абсолютистичній монархії, що твердо застосовувала тактику" тащить и не пущать"; соціальні, економічні, а тому — й культурні контрасти: існування політично й економічно упривілейованої касты-дворянства, поруч із соціально й економічно упослідженою народною масою та інтелігентними виходцями з неї; національний гніт, що його твердою рукою застосовувала й утримувала царська бюрократія щодо численних так званих іногородців імперії, реалізуючи принцип: „обрусить и оправославить”...

Навіть безперечні російські патріоти минулого й нинішнього століття різко негативно ставились до Російської імперії. От, наприклад, видатний письменник-сатирик Салтиков-Шедрин так характеризував її: „Чудище обло, озорно, стозовно и лайй” (потвора величезна, бешкетна, сторота й гавкаюча”...). Популярний письменник А. Купрін, порівнюючи Росію з Фінляндією, що, доречі, була в складі Росії на правах сателіта, писав так: „Фінляндія дійсно демократична. Демократична... тому, що її діти являють собою один цілісний, здоровий роботящий народ, а не так, як у Росії, — кілька клас, що з них вища носить на собі найвитонченіший цвіт європейської культури, а нижча — перебуває на становищі печерної людини”...

Такий видатний російський політичний діяч, як Герцен, писав про імперіялістичні держави, не лише не виключаючи Росії, але в першу чергу маючи на увазі саме її: „Ми не знаємо нічого більш недоладного, як ті китоподібні держави, що їм важко рухатись від росту”...

А інший видатний діяч М. Бакунін у своїй „Сповіді”, звертаючись до царя Миколи 1-го, писав: „Яка користь для Росії в її завойованнях? Буде вона щасливіша, багатша?” І, даючи заперечливу відповідь, робив такий висно-

вок: „...все закінчиться тим, що зненавиджена всіма, вона зненавидить сама себе і не знайде у своїх насильницьких підбоях нічого іншого, крім мук власного рабства”...

* * *

З розкладу армії, спричиненого нещасливою війною та безборонною большевицькою пропагандою, було зрозуміло, що вся велика держава котиться в обійми політичної й економічної анархії, якої центрами були Петроград і Москва. Було ясно, що в цілях порятунку здобутків революції, треба спиратись на сили недавно поневолених народів, що тепер, здобувши можливість організувати своє національне життя, з молодого й свіжою енергією заходжувались боронитися проти большевицьких ворогів спільної для всіх свободи.

Тим часом російська демократія, що раніш пропагувала свободу поневоленим народам, тепер, зайнявши місця царських бюрократів, усіма способами чинила спротив внутрішнім заходам цих народів, зокрема організації національного війська, посилаючись на Всеросійські Установчі Збори, хоч можливість скликання їх ставала щоразу то більш проблематичною. Така постава російської демократії та пізніший прихід большевиків до влади в Росії з явною тенденцією зберегти єдність імперії, що оголосили війну автономній частині Росії-Україні — уже в грудні 1917 р., переповнили чашу терпіння українських політичних провідників.

Тоді то Грушевський опублікував свою знамениту програмову статтю п. н. „Кінець московської орієнтації”. В ній він писав: „Перше, що я вважаю пережитим і віджитим..., це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною нашого громадянства. Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства, те, що було страчене в примусовості цього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями „спіль-

ного революційного фронту” українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю цих гасел і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об’єдинителями, нездібними чогонебудь навчитися від революції, це сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв’язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх небудь очах зв’язувати українця з московським громадянством спеціально”.

І далі Грушевський так конкретизував свою думку: „Я вважаю таке визволення від „песього обов’язку” супроти Московщини незвичайно важним і цінним... Я скажу різко, але справжніми словами: це духове холопство, холопство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом”...

Так незадовго прийшло до IV-го Універсалу Української Центральної Ради.

* * *

Я частенько з Лаври приїздив до полку в службових справах, а також з метою поінформуватись про біжучі військові й політичні новини і щоразу все виразніше констатував зростання анархії у війську (в своєму полку та в інших частинах київської залози). Те саме, очевидно, творилось тоді й на периферії України. Тим, очевидно, й було викликано наказ Генерального Секретаріату Військових Справ про зміцнення військових частин в інших містах, і в першу чергу — на сході України та про відрядження туди командного складу. І коли мені в кінці грудня в штабі полку запропонували вибрати місце і військову частину, я спинився на Харкові.

Ще за пару днів до від'їзду на схід я побував на станції, щоб обізнатися з умовами поїздки, а особливо посадки, що в той час мала значення самої поїздки. . . Там я побачив щось неймовірне: залізничні колії заповнені потягами, спрямованими на схід; потяги (переважно товарів) завантажені „безплатними” пасажирами, вагони обліплені з усіх боків тими самими людьми в сірих шинелях; повно їх також на дахах вагонів та навіть на дуже небезпечних місцях зчеплень вагонів. Але пасажири цих потягів не зважають на незручності й небезпеку їзди: вони раді, що покинули зненавиджений ними „фронт”, де залишили могили своїх товаришів недолі, які віддали своє життя за „веру, царя и отечество”, а багато — вже й за „свободную Россию”.

. . . Коли в Харкові я підійшов до касарні „свого” полку, що на Старо-Московській вул., — там на воротах уже висів червоний прапор, що його большевики незаконно присвоїли, укравши в революціонерів. . . Україна починала захлинатись у кривавому морі большевицької диктатури. . . Поворот назад, до Києва, для мене був неможливий, бо так звані „заградительные отряды” большевиків були виставлені далеко на захід від міста — на залізничній станції Люботин.

* * *

. . . Харків — у пазурах большевицької ЧеКа. Зупинятися в ньому, навіть на короткий час, ризиковано або й просто неможливо: не-місцеві, та навіть місцеві, люди, на думку політичних господарів міста — підозрілі люди; всі вони мусять зареєструватись в Особливому Відділі (Військова ЧеКа). Щоб не потрапити в зуби чекістам та користуючись тим, що большевицька влада на периферії, зокрема — по селах, не була тоді ще зорганізована, я рушив до своєї рідної слободи.

Там тоді ще було сяке-таке життя і навіть можна було провадити якусь культурно-освітню роботу. Слобода була наповнена молоддю, зокрема недавно демобілізованими з армії солдатами й старшинами. Війна закінчена. Революція на сході України — також закінчена. . . Люди,

фізично й психічно виснажені, шукають відпочинку. Втома викликає потребу в сильних почуваннях і люди, в ті, за словами революційної пісні, „великі дні”, починають учитись... варити самогон... Молодь шукає розваг, на щастя тоді ще розваг культурних. Наслідком усього того я опиняюсь у ролі голови товариства „Просвіта”, що, як і інші того роду товариства, фактично обмежувались у своїй роботі улаштуванням театральних вистав. Відповідні „артистичні сили” були, а за глядачами також не могло бути зупинки, бо, як і завжди і всюди, в такі часи люди потребували хліба й видовищ...

Репертуар нашого, як і кожного аматорського гуртка, залежав тоді в основному від книжкового ринку. Як і мрією кожного аматорського гуртка нашою мрією було поставити безсмертного „Запорожця”. Але на це ми не спромоглися, бо для такої п’єси потрібні були дорогі запорозько-козацькі убрання. Зате у нас вистачило снаги й уміння, поруч з іншими, переважно побутовими, поставити гарну патріотичну п’єсу Бориса Грінченка „Степовий гість”. Ця постановка вперше після революції дала нам нагоду зрозуміти, що в своїй слободі ми перебуваємо „на нашій, не своїй землі”... бо на другий день після цієї постановки уповноважений ЧеКа на нашу волость викликав виконавця ролі „степового гостя” — Якимом і сувором попередив, щоб гурток більше не ставив, а він, виконавець, більше не брав участі в таких контр-революційних „петлюрівських” п’єсах...

Так уперше, на диво делікатно, було заборонено до вистави п’єсу, що належить до кращої частини нашого театального репертуару, п’єсу, що її дозволялось виставляти навіть за часів царських утисків проти всього українського.

„Просвіта” дала кілька концертів, що до їх репертуару входили революційні, а також національно-патріотичні пісні. Крім обов’язкового „Інтернаціоналу” ми дозволяли собі часом наспівувати й „Ще не вмерла Україна”, але вже тільки... за кулісами...

Наші концерти чарували й збуджували публіку такими піснями, як от „Вічний революціонер”, „Закувала та сива зозуля”, „Сусідка” та численними козацькими й народніми піснями. І вечорами слобода наповнювалась почутими зі сцени мелодіями: то співали парубки й дівчата. Керували співочим гуртком вихованці Вовчанської учительської семінарії. Серед нас був, тоді рядовий наш член „Прогресу”, добрий співак — пізніший заслужений артист республіки І. М. Шведів (помер на еміграції, в Аргентині), якого вивів у люди теж наш земляк і теж заслужений артист республіки Кипоренко-Даманський.

Інший читач, напевно, поспішить з докором запитати автора цих рядків: як то в ті рішальні дні нашої боротьби за національну свободу така запальна, розбурхана революцією та патріотичною пропагандою, молодь могла обмежуватись театральщиною?

Здається, що на цей справедливий докір можна було б коротко відповісти так: по-перше, навколо себе ми бачили людей заворожених большевицькими візіями прекрасного майбутнього для всіх людей земної кулі в бездержавному суспільстві (хоч це в скорому часі було замінено на конкретну політику російської імперії); по-друге, ми бачили ще більше людей дивно байдужих до „політики”, хоча від неї залежить їхня майбутність. Отже, мабуть не безпідставно Віктор Гюго сказав: „Спочатку приходить освіта, а потім свобода”...

Наші просвітяни — то безвусі молодики, а місцева московська, або малоросійська, інтелігенція в кращому разі виглядала... чия візьме гору... Ми, молоді, недосвідчені й національно та організаційно невишколені, очевидно, потребували належного ідейного, а передо всім — організаційного, керівництва, що його в той час не було де шукати. Близький університетський Харків, де, хоч і в невеликій кількості, такі люди знайшлися б, був тепер стероризований кривавою большевицькою ЧеКою.

Як „Просвіта” в цілому, так і ніхто з кількох десятків її членів, не передплачували жодного пресового органу — комуністичного, чи попентацького, що їх тоді ще дозво-

ляли большевицькі хитруни. Книгозбірня „Просвіти”, крім театральних п'єс, мала лише кілька брошурок загально-культурного та національно-освідомного характеру та кілька книжечок з красного письменства.

Все це давало нам підстави розглядати тодішні події, як невблаганну большевицьку стихію, порятунком від якої для України могла бути тільки значна стороння сила, непричетна безпосередньо до подій, що відбувались на території ще недавно, здавалось би, могутньої імперії...

* * *

Слобода наша не мала будь-яких промислових підприємств чи поміщицьких маєтків, що підлягали б у той час націоналізації. Лише ліквідація, чи „обкροювання” кількох заможніших господарств, наявність большевицького уповноваженого в справах „викачування” сільсько-господарських продуктів, що відчувалось багатьома господарствами та гостра недостача предметів широкого вжитку, давали знати, що ми живемо в незвичайний період. Поза цим слобода наша являла спокійну оазу серед розбурханого революційного океану. Чи треба в такому разі дивуватись, що появу загону гайдамаків у слободі навесні 1918 року ми сприйняли, як грім з чистого неба?..

Я припинив двох героїв-гайдамаків, що в своєрідних „черкесах” та в шапках з червоними шликами, імпозантно сидячи в своїх сідлах, летіли на баских конях вулицею слободи. Я запитав їх, чи вони сами прибули сюди, аж на схід України, чи з ними є ще хтось.

„А як же?” — відповіли вони, — з нами німецьке військо”.

„А влада чия, яка?”

„Влада Української Центральної Ради! А як же?” — впевнено й з наголосом відповідали вони.

І думалось, хоч і не зовсім вірилось, що буде скликано Українські Установчі Збори, які покладуть край непевності, чому недавно перешкодила большевицька навала.

Загін залишив слободу і її життя поплигло, як і раніш. Не стало тільки надокучливого продкомісара, жор-

стокого уповноваженого ЧеКа та цензури над нашою театральною діяльністю.

Але не минуло багато часу, як цензура прийшла, чи повернулась, тепер тільки не з Москви, а з Києва, зі столиці гетьмана Павла Скоропадського...

„Просвіту” ми зобов’язані були зареєструвати в харківській судовій установі, де нам попереду так обкраяли статут, що фактично ми нічого не мали права робити без дозволу місцевого начальника поліції, т. зв. державної варти.

Одного разу цей пан, що зайняв становище уповноваженого ЧеКа, закликав до себе всіх колишніх старшин української й російської армій. Нас набралось більше десятка осіб. Начальник Української Державної Варти, що мило говорив з нами російською мовою, з далеко не милою інтонацією, попередив нас, щоб ми сиділи тихо й мирно, „чтобы не навлечь на себя неприятностей”... Отак московський зайда з числа тих, які впродовж пари сторічч перед тим жили потом і кров’ю українського народу — тепер іменем „гетьмана всієї України” наказує українцям сидіти тихо і нічого не робити без його дозволу, бо він тут господар..., очевидно, на підставі права давности...

Такі були „квіточки” „ясновельможного”... А незабаром наспіли й „ягідки”. Селяни про щось шепочуть між собою, оглядаючись на всі боки. Чути окремі слова: „Б’ють!...” „Полосують!...” „Мордують!...”; при тому згадується назву сусіднього села. Виявляється, що каральний загін, у складі пари десятків озброєних білогвардійських головорізів, надісланий від Харківського повітового старости, нагаями та шомполами „виганяв” зі свідомости селян „революційний дух”, обтираючи від крові названі знаряддя об шпориш при дорозі... При тому в селян було відібрано не лише панське майно, але було забрано багато й їхнього трудового добра.

„Це до добра не доведе”, — можна було почути не лише від „зацікавлених”, але також і від неутральних.

Чуємо: німецько-гетьманські верховоди посадили за

тюремні ґрати наших визначних національних провідників, а серед них — у першу чергу творця документу про нашу державну незалежність — IV-го Універсалу — Володимира Винниченка, а далі — найпопулярнішого в народі й особливо серед вояків — Симона Петлюру.

Територією України прокочуються з заходу на схід потяги з військовим майном та вояками: то „гетьман всієї України” везе допомогу зародкові московської білогвардійщини, так званій Добровольчій Армії, що згодом спрямує ту зброю і силу проти Української Держави. . .

Так скоропадщина готувала на Україні ґрунт для большевизму. . . , що незабаром прийде, і тепер уже не тільки іззовні, але й зсередини. . .

І в цей час навіть близький від нас Харків мовчить. А там же були старші, досвідчені українські провідники. Отже, маємо загальне замішання, загальне приголомшення. І все це відбувається під тиском союзницького німецького. . . військового чобота. . .

Що мали робити ми, що з болем у серці все це спостерігали?

Ми були приголомшені дикунськими розправами над селянами. Ми були до глибини душі обурені тим, що ці езекуції провадились іменем Української Держави. Ми починали розуміти, що українським патріотам і всьому українському народові скоро доведеться тяжко розплачуватись за цю „монаршу милість” „гетьмана” Скоропадського, розплачуватись своєю державністю, персональною свободою, а багатьом — і власним життям. . . Але ми змушені були вичікувати слушного часу.

Прихильники та оборонці „гетьмана” Скоропадського прихід його до влади над Україною пояснюють волею народу, інші — натиском з боку німецького та австрійського урядів, що з ними мілітарну умову уклала Українська Центральна Рада. Тим часом біографічні дані Скоропадського, факти з його „державницької” діяльності не залишають жодного сумніву в тому, що він був узурпатором волі народу, ставлеником національно й соціально чужих українському народові елементів, що діяли за під-

тримкою німецької влади, зацікавленої в якнайкращому виконанні берестейського договору, чому, на їхню думку, могла б перешкоджати запроєктована Центральною Радою радикальна земельна реформа.

Німці, можливо, мали підстави бути незадоволеними Центральною Радою, що не з її провини не могла досконало виконувати умов договору, — а проте вони залишались лояльними щодо самої Української держави. Тим часом Скоропадський своєю „знаменитою” грамотою, що про неї скажемо далі, „анулював” і Українську Народню Республіку, і свою „Українську Державу”...

Прихильники Скоропадського та їхні симпатичні піддають думку ніби Скоропадський був українським патріотом. Але навіть поверхова аналіза його гетьманування говорить про щось інше. Якщо навіть не говорити про згадану „грамоту”, то й тоді досить лише його признання, що він прийшов до українства лише після того, як своїм зреченням від престолу цар Микола II-й звільнив його від присяги служити російському „царю и отечеству”. Без того він, очевидно ж, служив би Російській імперії до самої своєї смерті. Вже нема чого говорити, що український патріот не міг би дозволити на українській території, що є під його верховною охороною, і за українські гроші формувати московські білогвардійські загони, що, як і треба було сподіватись, пізніше виступлять проти Української держави.

Наступник гетьмана Івана Мазепи — Пилип Орлик, враховуючи помилки свого попередника, що полягали в його ізоляції від народньої маси та навіть від своїх найближчих співробітників — військових, — уже в перші дні свого гетьманування виробив державну конституцію, що передбачала, зокрема, „ближчу співпрацю з військом” (Б. Д. Крупницький „Гетьман Пилип Орлик, його життя і доля”). Павло Скоропадський не скористався з його науки!..

У своїх „Причинках до української революції” полк. Євген Коновалець висловлює думку ніби Українська Центральна Рада мала змогу відвернути гетьманський бунт проти неї.

Аж не віриться, щоб так міг писати військовик, яким був тоді Коновалець і політик, яким він став скоро по тому. Аджеж німецького та австро-угорського війська прибуло тоді на Україну кілька сот тисяч, а Центральна Рада мала його лише окремі невеличкі загони. Як політик він не міг не розуміти, що не з особливих симпатій до Центральної Ради німці її розігнали скоро по своєму приході на Україну. Отже, залишається тільки одно пояснення, чому Коновалець так писав: це не бажання знати рідну історію для глибокого розуміння діла, за яке брався і для науки майбутнім поколінням, а лише єдине голе бажання очорнити своїх політичних противників. Як відомо, Коновалець свого часу щиро співпрацював з Українською Центральною Радою і противником її став значно пізніше, а саме тоді, коли прийшов до помилкового висновку — ніби тільки під ОУНівським прапором можна перемогти всіх ворогів України. . .

* * *

Користуючись мирною обстановкою, я вирішую їхати до Харкова продовжувати навчання, щоб поповнити свої знання, брак яких я відчув на практиці життя. В серпні місяці я вступаю до Середньої Кооперативної Школи ім. Головачанського. Цей учбовий заклад вартий того, щоб про нього сказати бодай кілька слів. Школу цю організували кооперативні організації — Союзбанк та ПОЮР. Остання назва в розшифровці означає: Союз Потребительских Обществ Юга России. Назва, як бачить читач, не надто приємна для українського вуха. . . Так само не може припадати до душі й той факт, що чоловік, на честь якого організовано цю школу, хоч і був ідейним кооператором, але, як ми знали, був російським патріотом, хоч походив з українського роду.

Та. . . часом доводиться й таке терпіти, якщо маєш шанси поправити його або використати. . .

Програма школи обіймала в основному цикл предметів старших клас середньої загальноосвітньої школи, з великим додатком соціально-економічних та спеціальних кооперативних предметів. Щодо учбового плану й методи-

ки учбово-виховної роботи, то вони були спроектовані досить оригінально й доцільно, зважаючи на склад слухачів. Ми, слухачі, були дорослими людьми, що поверталися з фронтів війни. Враховуючи це, заняття наші були вечірні, що давало нам змогу вдень підробляти на хліб насущний. Учбовий плян одводив нам, крім святочних днів, ще й четверги для вечорів самодіяльності. У ці вечори ми не мали звичайних лекцій, а провадили організовані бесіди, дискусії, слухали, а переважно самі читали, реферати на різні культурно-освітні, громадсько-політичні й фахові-кооперативні теми, улаштовували вечірки, присвячені визначним історичним, культурним і громадським подіям та діячам. Так ми не лише теоретично, але й практично готували себе до громадської й кооперативної діяльності.

* * *

Але зі школою мені скоро довелося розстатися. На початку листопада (1918 р.) в Німеччині прийшла революція. Тому 14 листопада ген. Павло Скоропадський, втративши підтримку німецьких багнетів, видав свою жалюгідну грамоту, що в ній закликав українців боротися за відновлення „великої Росії”, в якій Україна залишалася би... московською колонією... Ця думка була у грамоті виразно сформульована такими словами: „На інших принципах, федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави”. „Йї (цебто Україні — І.П.) першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії”. „...я кличу всіх, кому дорога її України — І.П.) майбутність, тісно пов’язана з будучиною і щастям всієї Росії, з’єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії”. (Д. Дорошенко „Історія України”, т. II, ст. 415).

Ця грамота, що касувала державну самостійність України, проголошену Українською Центральною Радою, викликала хвилю обурення й ненависти до особи генерала Скоропадського. Український Національний Союз, що складався з представництв українських патріотичних ор-

ганізацій та окремих національних діячів і що провадив тоді напівлегально українські справи, вирішив негайно розпочати повстання проти режиму Скоропадського, обравши для цього Директорію Української Народньої Республіки. Головний осередок повстанських військ, що складався в основному з Українських Січових Стрільців, був тоді у м. Білій Церкві. Уже 14 грудня (1918 р.) осадний корпус Є. Коновальця зайняв Київ.

В ті дні Директорія УНР звернулась до вояків-українців з закликом організувати на місцях свої національні військові частини і йти на поміч. На цей заклик у Харкові уже вкінці листопада 1918 р. почав організуватись Слобідський Кіш у складі полків: Харківського, Охтирського, Богодухівського й Сумського. Я й деякі мої колеги вступили до Харківського полку, що мав свої касарні на Москалівці.

На чолі коша став Іван Іванович Кобза — інженер з фаху, відомий до того в Харкові український національний діяч (загинув у застінках ГПУ по повероті з еміграції в 20-х роках). Основними кадровиками полку напочатку були добровільці-старшини й козаки; серед останніх переважали студенти й середньошкільники. Пізніше було оголошено в кількох повітах Харківщини мобілізацію і до нашого полку прибували тисячі людей, що з них переважна більшість мала попередній військовий вишкіл; отже, ці люди вже встигли вкусити від дерева большевицької пропаганди. . . Мобілізованим видавалось військовий одяг і взуття і багато з них скоро по тому. . . тихенько зникало. . .

В цей самий час мало було помітно, щоб командування полку й коша вживало заходів до встановлення обов'язкової у війську дисципліни; також не робилось потрібних роз'яснень призовникам про їх обов'язок вояків і громадян, не провадилось муштри, що сприяє піднесенню дисципліни; і т.д. Чим це пояснити з певністю сказати не можу. Здається, що в проводі полку не вистачало „справжніх” військовиків, які знають, що то є військо і як треба поводитись з масами мобілізованих. В патріотизмі ота-

мана Кобзи не могло бути жодного сумніву, але йому бракувало добрих помічників-старшин, що на них, разом з такими самими підстаршинами, тримається дисципліна й сила армії.

В революційні часи, крім добрих командирів, військо потребує ще й політичних керівників для виховної та внутрішньо-розвідчої роботи. Це зробили в своїй армії більшовики, створивши інститут політичних комісарів, а чого не було в нашій армії. З мемуарів наших військових і політичних провідників того часу довідуємось, що це питання ставилось для обговорення на засіданнях Директорії, але було вирішувано негативно. Аж пізніше — влітку 1919 р., як відомо, було зорганізовано інспектуру під проводом полк. В. Кедровського.

Полк виконував у Харкові залогову службу. Очевидно з причин ненадійності мобілізованих нам, старшинам, доводилось виконувати обов'язки рядових козаків. Мені особисто довелось вартувати біля штаб-квартири Командувача Військ Лівобережної України от. Болбочана. При такій ситуації не можна дивуватись, що на час нашого відходу з Харкова — вкінці грудня 1918 р., в полку залишилась тільки незначна частина людей і то переважно старшини.

Правда, треба відзначити, що вже тоді почала свою руйніницьку роботу в нашій армії епідемія тифу. Через неї під час відходу з Харкова залишилось чимало козаків у військовому клінічному містечку.

Як провадилась і чи взагалі провадилась боротьба з дезертирством сказати не можу. Посередньою відповіддю на це питання може бути, думаю, такий факт: одного разу от. Кобза, зібравши старшин та козаків-студентів, звернувся до нас у такій справі: він має прохання цивільної влади Харківщини напийтати серед нас людей, здібних і охочих зайняти пости військових та цивільних керівників повітів та волостей. З цього можна бачити, що на периферії було негаразд з організацією нової влади, без якої ні мобілізаційні заходи, ні постачання армії, ні боротьба з дезертирством, — неможливі.

Як пригадую, з доброї сотні присутніх, знайшлась ледве пара людей, що відгукнулись на той заклик. Не бракувало нам свідомости обов'язку, чи бажання піти на ту відповідальну й конче потрібну роботу. Ні! Бракувало нам організаційно-адміністративного досвіду, або, вірніше, величезна більшість з нас його зовсім не мала. Такою „окраденою”, як пророчно передбачав Шевченко, „збудила” Україну національно - визвольна революція... В такому стані залишила Україну злочинна московсько-німецька „гетьманщина”!..

Не треба дивуватись, що нам доводилось думати про добір керівних людей навіть для цивільної роботи: були то бурхливі часи революції, все доводилось робити на руїнах старого, знищеного, і до того ж — робити швидко й рішуче, але — й уміло, щоб не викликати незадоволення з боку ще недавно тероризованої й тому роздратованої людности.

От. Болбочана обвинувачують за його надто драстичні заходи, щодо цивільного населення, зокрема — щодо робітничих та селянських з'їздів, які він подекуди забороняв, що, мовляв, і спричинило швидку втрату нами Лівобережжя. Проте до оцінки поступовання командувача нашої Лівобережної Армії треба підходити суґубо обережно: він повинен був знати й передбачати наміри організаторів тих з'їздів, як також і настрої їх учасників, що нелегко давалось в умовах революційної розбурханости мас, особливо після „діяльности” гетьманських каральних загонів. Отже, треба розглядати кожний зокрема вчинок Болбочана, враховуючи при тому, як внутрішню, так і зовнішню військову й політичну ситуацію. Але чи мав таку можливість от. Болбочан?

* * *

Як було сказано разом з військовими добровольцями — старшинами й козаками, до нашого полку на заклик Директорії УНР і особисто Симона Петлюри прийшли цілком необізнані з військовою справою студенти й середньошкільники. То був зворушливий факт тих незабутніх днів! Їх набралась досить велика група і з них було

зорганізовано окрему студентську сотню. Ці юнаки вивчали військове мистецтво, і передусім — мистецтво володіння зброєю, від нас, буквально на ходу, бо війна явно насувалась на нас з півночі.

Студенти, які палали вогнем бажання боротьби, свій обов'язок служити батьківщині розуміли надто буквально: з рушницею в руках і в рядах, серед рядових вояків, іти в бій. Це тоді, коли всюди для молодих, патріотично настроєних, інтелігентних людей, було необмежене поле іншої, ще більш відповідальної роботи.

* * *

Чому ж, крім згаданих причин, мало місце таке масове дезертирство мобілізованих? Ми, молоді старшини, пояснювали це так: большевицька пропаганда з її принагідними обіцянками на той час досягла найглухіших куточків країни; вона паралізувала волю рядової української людини до боротьби за „свою хату” — державу. Мобілізований селянин говорив, якщо не голосно, то сам до себе: „Большевики „скидають” царських міністрів, панів-поміщиків, капіталістів та інших „буржуїв” з їхніх місць, а „мене з мужика не скинуть”...

Тим більший вплив мала такого роду пропаганда і діяльність большевиків, що ось недалеко, за Білгородом, ті большевики вже стукають в українське вікно...

Але наша трагедія, може, не стільки в большевицькій безпардонній пропаганді; українському народові судила історія нести відповідальність взагалі за діла своїх окупантів: як було сказано Тимчасовий Уряд революційної Росії провадив політику продовження війни, тим часом, як большевицька партія, що безоглядно прямувала до захоплення влади, при першій змозі ту війну припинила, навіть за рахунок тимчасової втрати значних частин території кол. російської імперії. Цим вона здобула прихильність з боку широких народніх мас, що в найбільшій мірі відчували на собі тягар тієї війни.

Втомлених і розлючених війною мас не могло не принаджувати також і большевицьке, явно демагогічне, гасло про ліквідацію будьяких держав, що саме їх існуван-

ня породжує війни. Читач може собі уявити, як рядова українська людина тоді могла сприймати гасло самостійності України. . .

Злочинно-кривава „гетьманщина” на практиці показала, на що трудовий народ може розраховувати в українській самостійній державі. . . , бо ж: генералові Скоропадському гетьманську булаву вручили німці, а німців запросила на Україну Українська Центральна Рада, що оголосила тую самостійну Україну. . . Такі козири в большевицькі руки дала „гетьманщина”. Пригадаймо собі: в той час, коли в Росії большевизм готував військово-політичний кулак для походу на Україну по хліб та „чорне золото” Донбасу, — в українських селах гетьмансько-біломосковські каральні загони нагаями, — за виразом гетьманського ідеолога В. Липинського „задовольняли соціальні хотіння” селян. . . Тепер ці селяни мали нагоду віддячити „самостійній Україні”. . . І вони дякували. . . дезертирством або й ще гірше. . . А ще ж не минуло й року з того часу, коли військові, селянські, робітничі та інші з’їзди декларували свою відданість і підтримку урядові самостійної Української Народньої Республіки. . .

Революційні події на території України, що відбувались часто в жорстоких формах і викликана тими подіями господарча руїна, що різко відбилась на добробуті населення і подібні наслідки неминучих революційних потрясень, могли породжувати в народі зрозуміле бажання мати на чолі держави особу патріотичну, розумну, справедливу, добру і т. п., якою, в уяві „сірих людей”, мала б бути особа монарха. На жаль український претендент на престол — генерал Павло Скоропадський, вийшов на історичну арену з великим запізненням, — з суб’єктивних, чи об’єктивних причин, не показав себе таким „справжнім” монархом. . . А його грамота про федерацію України з Росією в той час була абсолютно недоречною й шкідливою, бо не тоді і не з тими людьми могли українці говорити на тему федерації. . .

Враховуючи це наші національні провідники мусіли більшу увагу звертати на ділянку соціально-економічну —

ближчу і більш зрозумілу для масової людини. Тим часом режим скоропадщини йшов урозріз з цього роду політикою.

Обиватель респектує владу, що вміє встановлювати й утримувати порядок, який дає йому змогу спокійно жити й працювати. На жаль наша влада не мала такої сили і таких можливостей. Нашим провідникам бракувало тоді багато дечого, щоб тягти покладений на них історією тягар. Зокрема бракувало людей, а з них у немалій мірі — політичних та військових „підстаршин”, що їх, згідно з твердженням філософа-автора книги „Повстання мас” — Ортеги, у нашу добу маси обдаровують своїм довір’ям...

* * *

Незважаючи на те, що в Німеччині вибухла революція німецькі війська на Україні не здеморалізувались, в кожному разі не втратили здібности до самооборони. І тому німецьке командування могло ледве сформовані наші військові частини вислати з Харкова за 30-40 кілометрів на захід від нього. Це було вкінці листопада. Наш полк розташувався в селі Високопіллі (Хмільова) Валківського повіту. Цей організаційний і моральний удар, розуміється пошкодив нам у наших військово-організаційних заходах; але спротив йому був неможливий.

Не знаю, яку заслону проти большевиків на півночі від Харкова мало наше командування Лівобережжя. Доводилось лише чути, що десь на півдорозі між Харковом та Білгородом, на якійсь залізничній станції відбулась сутичка між нашими частинами та большевицькими авангардними загонами. То було приблизно в половині грудня за старим календарем (1918 р.), а вже в 20-их числах грудня наш полк покинув Харків. На різдвяних святах ми були в Полтаві. Ї ми швидко покинули після невеличкого бою з большевиками (мабуть місцевими, бо могли тоді бути й такі) за саму залізничну станцію. Далі, за короткий час потягами ми прибули до Кременчука (чомусь не до Києва, куди ми мали б прибути згідно з наказом Головного Командування, як про це ходили серед нас чутки).

Чому так раптово було здано Харків, цей економічний і стратегічний центр Лівобережної України? Це питання цілком законно ставлять наші, на жаль нечисленні, історики визвольної боротьби. Аналізуючи факти і свої спостереження з тих днів, мимоволі напрошується відповідь, що наше Командування Лівобережжя поспішало на захід і саме в напрямку Одеси, а не Києва тому, що в Одесі в той час перебувала альянтська військова місія. От до неї, а не до свого Головного Командування, нас і було спрямовувано...

Може не даремно Клемансо, що на його плечах в значній мірі трималась боротьба Франції проти Німеччини в 1914—1918 роках, сказав: „Війна занадто поважна справа, щоб її довіряти генералам”...

Парадоксально? Але, мабуть, правильно, особливо для умов революційної доби...

І проте треба сказати: для мене та, думаю, й для моїх колег-старшин, було ясно, що без сторонньої, і при тому значної, допомоги наша боротьба не мала шансів на успіх. І тому, думалось, що, оскільки комунізм-большевизм — явище не льокальне, то небезпеку його зрозуміють західні народи і підуть назустріч борцям проти нього. На жаль так не сталося: прем'єр-міністр Франції, що перебував в ореолі слави переможця, боявся відновлення Німеччини і тому бажав зберегти велику Російську державу як можливу союзницю Франції в майбутньому; це він, головно, не дозволив дати поміч Українській Народній Республіці і не хотів признати її існування.

Та — це „політика”, це теперішні думки. А тоді ми, вояки, в обличчі страшної большевицької стихії, що сунула з півночі на дезорганізований зародок нашої держави, на неорганізовані маси, розглядали нашу боротьбу, хоч і як трагічний, але й як неминучий етап у тяжкій дорозі до національної свободи. Бо, як пізніше сказав про це св. п. Симон Петлюра, на плечі якого спав головний тягар боротьби й відповідальності за неї: „Кров, пролита за батьківщину, не засихає”...

* * *

Січень 1919 р. Ми — в Кременчуці. Тут ми мали можливість оглянутись, як то кажуть, на всі боки. Довідуємось: Винниченко вийшов з Директорії і взагалі відійшов від державної роботи. Як знаємо тепер, він тоді домагався переходу Української Народньої Республіки на „радянську” плятформу... Отже, у творця IV-го Універсалу не вистачило політичної витримки! Так блискучий письменник показав себе далеко не блискучим політиком. Здається взагалі сполучення поезії з політикою рідко дає щасливі наслідки, бо поетам властиво літати понад хмарами своїх мрій, тим часом як політика — річ суто земна... Історія знає небагатьох поетів, а серед них — геніяльного Гете, що в ньому щасливо сполучались таланти поета і політика.

Довідуємось також, що Грушевський відійшов від державної роботи, ставши осторонь від Директорії й уряду УНРеспубліки.

Отже, щось там недобре, в тому Києві... Це пригноблює.

У Кременчуці довідуємось також, що такі генерали царської служби, як Брусілов, Слащов та інші пішли на большевицьку службу... Коли Фавстові Мефістофель запропонував найліпші земні блага за те, щоб він продав свою душу, доктор Фавст рішуче відкинув ту пропозицію... Не так діяли брусілови, слащови та інші: вони, мабуть, ішли за англійською, не завжди доцільною, приказкою: „Має рацію, чи ні, але то моя країна”... Може за таке поступовання тепер англійська імперія тяжко розплачується...

Ген. Греків, що з доручення Директорії УНР вліті 1919 р. провадив переговори з французами в Одесі, свідчить: „В часі переговорів прийшов відомий чорносотенний діяч Державної Думи Пурішкевич з домаганням підпорядкувати наше військо „Верховному Правителю”, цебто ген. Колчакові. І коли почув, що Україна твердо стоїть на плятформі самостійности, заявив: „Якщо Україна хоче бути самостійною, то в такому разі для нас кращі большевики, аніж самостійна Україна”...

У Кременчуці ж таки довідуємось: на Дону реакція скріплюється, підсилюючи свою т. зв. Добровольчу Армію. І хоч ця армія має на меті боротьбу також і проти большевизму — вона не з меншою люттю готова ліквідувати також і національно-визвольні рухи недавно ще підвладних Росії народів, і передусім — український рух.

Франція й Англія, хоч і неспіливо, пішли на допомогу гнобителям українського народу — московським білогвардійцям. Тоді пригадалися слова знаменитої французької „Деклярації прав Людини й Громадянина” з 1789 р., на якій учились передові люди цілого світу, як побудувати людське життя найкраще, найсправедливіше: „Народ французький, переконаний в тому, що забуття й нехтування натуральних прав Людини є натуральними причинами нещастя світу, ухвалив проголосити ці священні й невід’ємні права в урочистій декларації”...

Тоді хотілось запитати нащадків творців цієї декларації: Очевидно ж з цієї декларації витікають „натуральні” права не лише окремих людей, але й права цілих народів? ...

* * *

Просуваючись слідами большевиків російські білі імперіялісти на чолі з ген. Денікіном, одним з перших своїх „державних” актів зліквідували на Україні українську школу... Вони йшли з піснею:

Смело мы в бой пойдем
За Русь святую
И как один прельем
Кровь молодую...

Малпуючи білих московських загарбників червоні російські імперіялісти співали:

Смело мы в бой пойдем
За власть советов
И как один прольем
Кровь мы за это...

Але й ті, що йшли „за Русь святую“, і ті, що „за власть советов“, з однаковим озвірінням зривали зі стін і топтали ногами портрети „петлюровського поета“ Тараса Шевченка..., хапали просто на вулицях кожного, хто заговорить українською мовою, бо одні й другі боролись за єдину й неподільну Росію, лише одні — за білу, а другі — за червону, тим часом як український народ боровся за право бути самому господарем на своїй землі.

* * *

Впродовж мало не цілого літа 1918 р. большевики були відрізані від українського хліба і це давалось їм взнаки, особливо в таких містах як от Петроград та Москва. У Кременчуці я зайшов до театру і чую зі сцени таку халтурну малоросійщину:

Ой, подайте Христа ради,
Бо я був у Петрограді...
Ой, як були цар з царицею —
Їли хліб ми із пшеницею...

І далі в тому самому дусі. І це діється на території Української держави, що провадить війну з Московщиною!..

Большевицькі комісари, з допомогою місцевих своїх прихвостнів, немилосердно „викачували“ з українських селян так звану „продразверстку“. Поруч із комісарами на Україну з Росії посунули маси „мішочників“. То були переважно жінки. Вони просили хліба, бо їхній хліб у них забрали комісари ще попереднього року. І хоч видали їм зерно на посів, то вони не використали його за призначенням; „Ми комиссаров поднадули: зернышко поели, а сами, как видите, пошли к вам, на Украину“ — казали вони.

„А де ж ваші чоловіки?“ — питали їх наші селяни.

„А мужья наши пошли хохлов бить“... — відповідали прохачі.

І тоді Україна запалала вогнем повстань. Люди починали приходити до голови по розум. Та було, мабуть, вже пізно: большевики на той час уже встигли досить добре zorganizувати свій апарат диктатури, а також і свою чер-

вону армію і місцеві поодинокі повстання для них уже були не дуже страшні. Тим більше, що у наших завзятців — повстанських отаманів численних повстанських загонів часто не вистачало розуміння потреби єдиної організації, єдності дії. Діяли вони здебільшого в межах свого села, а, найбільше — в межах свого повіту...

Все це творило ґрунт для потреби порозуміння з державами Антанти. Надій на допомогу нам з її боку ми не вважали цілком безпідставними, бо думалось, що західні демократичні держави усвідомлять загальну небезпеку большевизму, якому енергійно протиставиться наша молода республіка. Але аж тепер, по кількох десятиліттях, довідуємось, це у березні того (1919) року французька преса опублікувала таку вістку:

„27 березня в Парижі відбулась нарада з участю Франції — маршал Фош і прем'єр міністер Клемансо, США — президент Вільсон, Англії — Ллойд Джорж та Італії — міністер Орландо. Маршал Фош зробив доповідь про сучасний стан. Він говорив про небезпеку большевизму і вимагав від союзників зорганізувати 75-ти тисячну армію, щоб спинити просування (большевиків), а в разі потреби — й ліквідувати большевизм. На пропозицію президента Вільсона були запрошені на нараду американський генерал Блісс та начальник штабу англійської армії ген. Вільсон. Ген. Блісс висловився найрішучіше проти пропозиції маршала Фоша, заявивши, що ніякі кордони й військові заходи не можуть бути вжиті для подавлення революції, понятої силою духа. На його думку потрібні заходи перевиховання народу, а не військо й гармати. Президент Вільсон з вдячністю приєднався до думки свого генерала. Пропозицію маршала Фоша було відкинуто”. Так, за словами Герберта Швопа, що репрезентував на нараді американську пресу, „Ідея ліквідації большевизму союзними арміями вмерла”.

Мабуть таких людей мав на увазі М. А. Алданов, коли у своїй книзі „Начало конца” писав: „Існує особлива порода найшляхетніших людей, через яких гинуть держави і стаються найбільші історичні катастрофи”... А хтось в

аналогічній ситуації сказав так: „Ніхто не здібний на таку дурість як розумні люди”...

І цьому не доводиться дивуватись, бо тоді в Версалі було поховано не тільки українську справу, але й справу загальної боротьби проти злочинного большевизму. Помилки свої західні держави починають, хоч і несміливо, усвідомлювати аж тепер. Але большевизм буде вчити бути сміливішими...

* * *

Наш кіш, що в ньому на той час залишилися мало не виключно самі старшини та студенти, було приєднано до Запорізького корпусу і ми брали участь у сутичках з большевиками, переважно на лінії залізниці Знам'янка-Цвіткове. Навесні ми мали за свої вихідні бази залізничні станції Вапнярку та Христинівку. Під охороною бронепотягів та кінноти ми часом робили „вилазки”, а то й посувались далеко на схід від цих пунктів, хоча здебільшого доводилось відбивати дикі наскоки большевицької орди. Вирішного змагу на фронті не було.

На півдні, в Одесі, стояв десант Антанти, що мав призначення, принаймні морально, скріпити... не борців за людські права і волю України та інших не-російських народів, а, навпаки — оборонців великої Російської тюрми народів — денікінців...; на заході (в Галичині), сформований у Франції корпус генерала Галера, розпочав рішучу акцію проти Української Галицької Армії (УГА); на південному заході спокійно спостерігала нашу боротьбу Румунія, заздрісно оберігаючи недавно захоплений нею шмат української землі...

Але, як і можна було сподіватись, прийшов час і полякам та румунам за політичну близькозорість, захланність та недоброзичливість до наших національних прагнень, до нас, як передового антибольшевицького загону, — довелось розплачуватись своїми землями, життям своїх патріотів і своєю національною свободою...

Не виграли нічого і ті російські патріоти, що пішли на службу до большевиків, бо, хоч ці останні навіть поширили межі імперії з центром у Москві, але... то, все

таки — держава не російська, а якесь різнонародне кучило, від якого може мати задоволення хіба лише той, кого можна зачарувати розмірами... Бо сам російський народ у тій імперії перебуває на становищі раба безконтрольної партії, що за її „діла” культурному народові відповідати, м'яко кажучи, соромно...

Вже нема чого говорити про російських білогвардійців з-під стягу Денікіна-Врангеля, що своєю політикою намагались повернути колесо історії назад: їхні імена історія буде згадувати хіба тільки як політичних іхтіозаврів...

* * *

Знесилювана нерівною боротьбою на три фронти, поборювана нестачею зброї й амуніції, десяткована хворобами, не дістаючи допомоги навіть від такої гуманітарної організації як Міжнародний Червоний Хрест, — Армія Української Республіки змушена була віддавати своєму ворогові село за селом, місто за містом.

З тяжким болем у серці йшли похмуро наші козаки назустріч трагедії рідного краю і рідного народу...

Темний вечір. Накипає дощ. Наш полк одержує наказ покинути село. Вулиці села заповнюються людьми, кіннями, гарматами, возами... Там пораються біля загрузлої в рові гармати, там шикується піхота, там, розбризкуючи на всі боки болото, лопотить загін кінної розвідки, що принесла повідомлення про наближення ворога...

Стримані голоси... Сувора в півголоса команда і ми рушаємо. Останні сотні піхоти виходять під охороною загону кінноти, а позаду них, тут і там, чуються постріли... То стріляли ті, хто виглядав кращої долі з півночі..., з тієї півночі, з якої не раз у нашій історії приходив на Україну ворог, що приносив з собою руїну, неволю і кров...

І от тут, поруч з організаційною працею, на допомогу нашим нечисленним, мало досвідченим та неналежно керованим агітаторам і пропагандистам, приходять ..., „наша дума, наша пісня”...

Наша сотня одержала завдання стати на охороні села Верхнячки з цукроварнею біля м. Умані. Ми вмаршували в село з бойовими козацькими піснями. Незважаючи на

темний весняний вечір нас супроводжували юрби селянських підлітків, що в такт нашій ході крокували за нами, голосно підспівуючи:

Гей, там, на горі Січ іде,
Гей, малиновий стяг несе...

Слідом за цими хлопчиками звідусіль повисипала старша молодь. І поки ми розташувались на ночівлю та розставили сторожу, — просторий двір цукроварні, залитий світлом електрики, заповнився парубками та дівчатами, що прийшли подивитись на „українських козаків-петлюрівців” та послухати наших пісень.

Вони просили нас заспівати. Але нас не треба було просити. І скоро наші козаки опинились у колі сільської молоді. А співати в нас було кому: наша сотня складалась у великій частині зі студентів та середньошкільників, що багато з них і свідомість національну здобули завдяки нашій правдивій, незрівняно чудовій пісні і завдяки чому тепер опинилися тут, на цьому своєрідному мітингу. Багато з нас розумілось на техніці співу, мали для того голосові дані і вже, звичайно, кожний глибоко розумів зміст пісень і через те вкладав у спів усю свою юнацьку душу...

Без диригента, але ладно, по-вояцькому бадьоро, ми почали з улюбленої тоді в нашому війську козацької пісні:

Гей, гук, мати, гук, де козаки йдуть
І веселая та доріженька, куди вони йдуть...

І пісня, мов наелектризувала слухачів. Усі з напруженою увагою слухали її бойові й сумні переливи. В селі до того часу, напевно, не чули цієї пісні й такого співу.

По цій пісні один з козаків оповістив:

„А тепер ми заспіваємо пісню, з якої видно, за що ми воюємо...” І хор почав дружно, даючи особливе місце басам:

Ми — гайдамаки, всі ми однакі,
Всі ми ненавидим пута і ярмо, —
Йшли діди на муки, підуть і правнуки, —
Ми за народ життя своє дамо!..

Після цієї, так би мовити, програмової, пісні і, наче у відповідь на терор, що його провадила ЧеКа по тім боці фронту, залунало суворе:

Шалійте, шалійте, скажені кати,
Годуйте шпівонів, будуйте тюрми, —
Сто тисяч до бою поборників стане —
Пірвем, пірвем, пірвем всі кайдани!..

Після цього ми заспівали поширену тоді в нашому війську народну пісню:

А вже років з двісті, як козак в неволі,
Понад Дніпром ходить, викликає долю:
Гей, гей, вийди, доле, із води —
Визволь мене, серденько, із біди!..

А доля відповідає голосами солістів:

Не вийду, козаче, не вийду, соколе,
Ой, рада б я вийти, так сама в неволі.
Гей, гей, у неволі у ярмі:
Під московським караулом у тюрмі...

Після цього:

Ревуть, стогнуть гори - хвилі...

Тут до нас приєдналися і наші слухачі. І чудовий весняний вечір наповнився сумними звуками цієї, всюди на Україні поширеної, пісні.

Так налаштувався між нами й нашими слухачами духовий контакт. А, щоб дати слухачам зрозуміти, чому ж то „плачуть, тужать козаченьки в неволі” і як то сталось так, що кати шаліють, знущаючи над нашими людьми, ми заспівали сумну, але напрочуд мелодійну:

Світе тихий, краю милий, моя Україно,
За що ж тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?
Чи ти рано, до схід сонця Богу не молилась?..
...Молилася... О, Богдане, нерозумний сину,
Подивись тепер на матір, на свою Вкраїну!..

Тут наш „коментатор” конференсьє звернувся до присутніх, що з напруженою увагою слухали кожний звук пісні, кожне її слово:

Чи ви знаєте, про якого Богдана говорить у цьому вірші-пісні Т. Шевченко? Це про Богдана Хмельницького, що уклав Переяславську угоду з Москвою. За те Шевченко називає його „нерозумним”. Хмельницький, правда, домовився з московським царем Олексієм тільки про військовий союз проти тодішньої сильної Польщі, але Україна мала бути вільною державою. А що зробила з нею Москва? Вона перетворила нас, українців, у своїх рабів, а Україну — в свою колонію, з якої забирає скарби, а ми залишаємось у злиднях і темряві. Кращі сини нашого народу мусять іти на службу московському „отечеству”, а молоді люди — до московського війська, служити на користь свого ворога і таким чином кувати для себе ще міцніші кайдани...

Тепер ми бачили, що офіційну, так би мовити, частину вечора-мітингу можна закінчити. І ми перейшли на пісні, призначені для задоволення жіночої частини наших „зборів”. Ми заспівали дуже тоді поширену серед козаків пісню „Тиха Кубань”, далі — „Іхав козак за Дунай”, „Тихо, тихо Дунай воду несе”, „Кохайтесь чорнобриві”, „Стоїть гора високая” та інші.

Але ось почулись хлоп’ячі голоси:

„Зозулю!” Заспівайте „Зозулю”!

І ми почали нашу, ніким, здається, ще не перевершену „Зозулю”.

„Слава!” „Слава козакам!” „Слава Україні!” — залунало в тихому вечірньому повітрі.

На закінчення нашого імпровізованого мітингу ми заспівали наш національний гімн „Ще не вмерла Україна”.

Під час виконання національного гімну козаки, що були з рушницями, приставили їх до ноги і стояли струнко, а ті, що не мали рушниць — стояли струнко, тримаючи руку „під козирьок”. Парубки поскидали свої „картузи” і, наслідуючи козаків, намагались стояти також струнко.

Наближалася ніч. Парубки й дівчата почали дякувати нам за співи й розходитись. І довго ще чути було в селі, як-то в одному, то в другому місці, вони пробували заспівати тих пісень, яких тількищо почули.

Тим часом серед двору цукроварні гомоніли купки людей, серед яких чимало було в „картузах” та піджаках. А на ранок... „Засвистали козаченьки...” І наша сотня вирушила з Верхнячки, поповнившись новими козаками, що мандрували потім з нами і Басарабією, і Буковиною, і Галичиною і разом з нами та галицькими Січовими Стрільцями брали у большевиків нашу столицю — Київ.

* * *

Блукаючи густо заселеною Правобережною Україною, де поруч з широкими лятифундіями польки графині Браніцької та інших, на кожному кроці зустрічаємо бідних, обдертих селян-бідняків та панських наймитів. Одного разу я попадаю на відпочинок до хати на краю села. У хаті, крім великої купи голопузої дівтори, здається, нічого нема. У брудній колісці лежить дитина, прикрита лахміттям. Дитина плаче, розривається, а мати (українська мати!...) заспокоює її ...„русским матом...” Чи не жах?!.. Такі наслідки царсько-поміщицької політики на Україні!...

У тих хатах, де господарі не мали навіть для себе хліба, вони нас, вояків, при потребі частували коржами, спеченими... з гарбуза... Українські люди не втратили рис справжньої християнської доброти. На жаль вони здібні стосувати ці риси до всіх, без розбору. Це невміння відрізняти ворога від друга й спричинюється до нашої затьняної національної неволі.

Заходимо до одного двору. Ласкава господиня частує нас грушами зі свого саду, приказуючи при тому: „Беріть, беріть: може й моему синові отак хтось дасть поласувати”...

Ми запитуємо нашу добродійку, де її син, але бідолашна мати не вміла сказати, де її син, бо вона „не знає, хто й за що воює..”

* * *

У походах, що відбувались тоді переважно побіля залізничних шляхів, я зблизився з пізнішим співробітником урядової большевицької газети на Україні „Вісті ВУЦВКу”¹⁷⁾ і автором пізніших цікавих репортажів з подорожей по Україні Павлом Свашенком. То був до революції член однієї з українських політичних партій. За національно-революційну діяльність його було виключено ще з середньої школи і вислано за межі України. Царські жандарми не встигли зліквідувати цього чоловіка; докінчили цю жандармську місію їхні большевицькі наступники.

Одного разу, навесні 1919 р., Свашенко пропонує мені приєднатися до нього: йому командування групи, що стояла тоді на ст. Вапнярці і в якій радикальну політичну лінію провадив отаман Волох, доручило підібрати кількох старшин і козаків, згодних увійти до складу делегації парламентарів для ведення переговорів з большевицьким командуванням про перемир'я. Тоді большевицька пропаганда оперувала, крім інших, ще й таким гаслом: „Хай живе Українська Самостійна Советська Соціалістична Республіка!”...

Я рішуче відмовився від тієї „чести”, а Свашенко пішов з делегацією. Пізніше в Харкові він розповідав мені про свою місію таке: наших парламентарів большевики прийняли не як приписано міжнародними законами, а як ворожих посланців, надісланих з ворожою метою. Довелось думати не про виконання дорученої місії, а тільки про фізичне врятування себе...

Пізніше цей чоловік зробив мені неоціненну в умовах большевизму послугу, про що буде сказано далі.

Вапнярська група, під натиском большевиків рушає на південь у напрямку Роздільної-Одеси. Чому на голій південь, а не на північ, до ст. Жмеринки, для з'єднання з головними нашими частинами, що оперували на центральному фронті? Чи не бажанням зустрітися, а може й спо-

¹⁷⁾ Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, що ніби мав відігравати роль президії парламенту советської України.

лучитися, з десантом Антанти в Одесі треба це пояснювати? Там у той час представники нашого уряду й військового командування провадили, як і треба було сподіватися, безуспішні розмови...

Але до Одеси наша група не пробралась. Ми опинились під м. Тирасполем і в чистий четвер, 17 квітня, давши останній бій більшовикам, перейшли Дністер.

Побоюючись большевицької навали, що йшла на захід під гаслом: „Даешь Берлин и Вену!“, румуни передчасно зірвали залізничний міст на Дністрі і тому кілька ешелонів з військовим майном ми змушені були перед мостом підпалити, щоб вони не попали в руки ворога. Пішки ми перейшли Дністер тимчасовим дерев'яним мостом. На мосту румуни нас обеззброювали, відбираючи навіть у старшин їхню персональну зброю.

Так цілу нашу Південну Групу румуни обібрали до ниточки, для того, щоб за 25 років пізніше усе наше добро передати большевицьким завойовникам...

Пересікши з півдня до півночі мало не всю виноградну Басарабію та зелену Буковину, ми в містечку Заліщики висідали в Галичині з голими руками..., однаке з тим, щоб, переорганізувавшись, рушити походом проти все тих самих більшовиків.

Тепер наш Слобідський полк було переіменовано на 24 полк ім. гетьмана Петра Сагайдачного. На командира полку було призначено, як тоді нам було відомо, колишнього штабс-капітана російської армії, Дмитра Жупінаса.

В ці дні під натиском Польщі, Українська Галицька Армія змушена була залишати територію своєї вужчої батьківщини; вона переходила Збруч з гаслом: „Шлях до Львова веде через Київ“. На тлі загального безладдя в країні, де вже третій рік відбувались революційні події, вигляд струнких колон цього здисциплінованого війська справляв просто чарівне враження. Українські патріоти Галичини, що були щасливіші за своїх східних братів, бо мали бодай дуже обмежені національні права, тепер зодягнені в жовнірські шинелі, бадьоро крокували в напрям-

ку нашої спільної столиці — Києва, їхні ладні бойові пісні підносили на душі навіть найбільш засмучених.

В той час на Наддніпрянщині була така ситуація. Ті, що прийшли з півночі на Україну з гаслом: „Грабууй паграбоване!” уміли лише грабувати й руйнувати. І вони руйнували. Руйнували матеріальні цінності, але не минали й культурних та моральних. Будувати ж новий світ вони мали на увазі потім, коли зруйнують старий. І довели країну до цілковитої господарчої руїни, чим викликали голод, холод, злидні, масові пошесті, викликали з нутра людини раніш прихованого звіря...

Тому й не дивно, що той, хто не мирився з большевицьким „поглибленням революції”, чия свідомість не сприймана їхніх „діл”, той ставав у лави повстанців. На цьому тлі, крім уже згаданих раніше причин, почали творитись партизанські загони, що зі зброєю в руках виступали проти большевицької „комунії” та її представників. Українські протибольшевицькі повстанці так само, як і уряд УНРеспубліки, боролись за права й свободу народу, проти насильства, що його зазнавав народ упродовж цілих віків. Але уряд УНР, відтиснутий далеко в західній куток національної території, не мав можливості координувати дій окремих повстанських загонів, що в остаточному наслідку знесилювало рух спротиву й не давало позитивного ефекту боротьби.

Проте партизанський рух, руйнуючи вороже заплілля, ослаблював ворожий фронт. Не зменшуючи значення повстанського руху того часу треба відзначити чимало негативних сторінок того явища, викликаного революційними подіями. Часто повстанські отамани не підпорядковувались командуванню регулярної армії УНР бо, очевидно, не всі знали, що уміння підпорядковуватись — то одна з прикмет державницької мудрости... Не згадуючи анархіста (чи, мабуть, вірніше — просто бандита) Нестора Махна, нема чого говорити про таких отаманів, як от Григор'їв, що хитався між українською демократичною державністю й диктаторським большевизмом. На повстанцях, очевидно, лежить основна провина за жидівські погроми,

що їх непоінформовані або й несовісні люди з табору ворогів нашої державности приписують регулярній Армії УНР на чолі з Петлюрою. Проте треба врахувати умови, в яких мусіли діяти повстанчі загони і сама регулярна армія. Ці умови, як правило, вимагали реквізицій харчових продуктів, одягу, взуття і військові з'єднання змушені були вдаватись до „незаконних” вчинків. Але... Чи можна вимагати законопослушности від тих, хто лише бореться за встановлення законів?.. Адже ж дотогочасні закони на Україні були не-українські!.. А щодо українців — здебільшого ворожі...

Все це творило психологічне тло, зокрема, для анти-жидівських ексцесів. Але питанню українсько-жидівських взаємин буде приділено увагу в дальшому нашому викладі.

* * *

Подем, що його очищали від большевиків українські повстанці, на жаль, користались у першу чергу біло-московські реакціонери, що на своїх багнетах змученому народові, замість спокою й добробуту, несли страхіття розплати за дійсні або уявні провини, чи й просто нерозважні вчинки. Вони почали наступ з матеріально-технічною допомогою Антанти зі своєї кримської бази і спрямовували його не лише проти большевиків, але й проти нашої молододі й слабосилої республіки.

Денікінські „добровольці” йшли на боротьбу „за Русь святую”, хоч і в ділах їх, і навіть в їх намірах, важко було дошукатись чогось святого. Тим часом здеморалізоване й ніким і нічим не стримуване „христолюбивое воинство” в запіллі в дуже поширених кабаре наспівувало:

Крамбамбули отцов наследство —
Приятное питье у нас...

Але, оскільки батьківської спадщини вони вже здебільшого позбулись, то їм нічого не залишалось, як тільки „турбувати” державну скарбницю. Другим джерелом живлення цих українських „визволителів” 1919 р. була служба в каральних загонах, що мали за завдання „водворять” поміщиків у їхні родові маєтки та карати винних

і невинних за їх розграбування. В цьому вони були подібні до учасників каральних загонів недоброї слави „гетьмана” Скоропадського. Оскільки йде річ про споріднені режими, то, натурально, серед них у той час могли бути й ті самі особи...

* * *

Об'єднані армії — Наддніпрянська й Наддністрянська — швидкими темпами почали посуватися на схід і за короткий час — 31 серпня — вступили в Київ. Але... там ми лише переночували і на другий день, відійшли на захід — аж до м. Василькова...

Як відомо армії Наддніпрянська й УГА, маючи спільну мету і спільні завдання в боротьбі за спільну справу, разом з тим не мали спільного Головного Командування. Галицьким частинам припав обов'язок охороняти мости на Дніпрі, маючи на увазі наявність поблизу — на Лівобережжі — денікінців. Зайнявши Київ спільними силами, частини УГА, що стояли на охороні мостів, перепустили через них денікінців, що останнім дало можливість швидко просунутись до центру міста. Як пізніше стало відомо Головні Командування обох армій діяли без належного контакту між собою. З мемуарної літератури знаємо, що Головне Командування Наддніпрянської Армії видало наказ: при зустрічі з денікінцями уникати збройних сутичок, але не відомо, чи Головне Командування УГА давало в цій справі будь-які накази охоронцям київських мостів.

З-під Києва наш полк мусів маршувати пішки на правий фланг армії в район вузлової ст. Вапнярки, де разом з іншими частинами південного фронту, мав творити заслону проти денікінців, що, захоплені одеським десантом антанти, рушили походом проти нашої армії.

Одного дня довідуємось: Головне Командування УГА сепаратно уклало з денікінцями угоду про перемир'я... Це, разом з іншими причинами, потягло за собою недоброї слави Варшавський договір.

Так було закінчено короткий період боротьби соборним фронтом.

* * *

Тим часом осінь почала вступати в свої права: почались дощі, холоди, бездоріжжя, а ми — роздягнені, роззуті, маємо кожний ледве по одній обоймі патронів... У розмоклій чорноземлі ноги загрузають так, що замість нормальних чотирьох-пяти кілометрів ми здібні були проходити не більше пари кілометрів на годину. А проти себе ми маємо козацькі білогвардійські частини на добрих конях, зодягнені в англійські шинелі. В такій ситуації ми могли тільки відбиватись, але не могли й думати про наступ, що згідно з військовою тактикою, є найкращим способом оборони.

У невеличкому селі Моївці, здається Шаргородського повіту, розташованім у вузькій долині наш полк зупинився на відпочинок. Зогляду на безперервний стик з ворогом полк виставив заставу на південному краю села. Мені випало бути начальником тієї застави. Ледве є встиг розставити козаків на пости, як на овиді, дорогою, що підіймалася з села на південь, я побачив ворожий загін кінноти. Надіславши зв'язкового до штабу полку з повідомленням та закликавши до уваги козаків застави, я став вичікувати наближення ворожого загону та розпорядження штабу. Загін рухався повільно, обережно, але за яких 10-15 хвилин уже був на віддалі досягу рушничної кулі. Тоді, вказавши приціл, я скомандував один за одним салви. Ворожий загін розсіявся й припинив рух уперед. Повільно минають напружені хвилини і ось ми чуємо рушничні постріли з боків та з протилежного (високого) краю села: то стріляли наші, що вже зайняли позиції за селом. Вони почали інтенсивний обстріл ворожої кінноти і їхні кулі летіли понад нашими головами.

Не дочекавшись розпорядження зі штабу полку я зняв заставу і скомандував обережно поодинокі пробиратись до позицій свого полку. Поки козаки моєї застави влились у полкову розстрільню, ворожі кіннотчики були вже всередині села і просувались у напрямку наших позицій за селом. Багатьох з них ми „зсадили з коней” і проте якась їх частина, ховаючись за будівлями та високими тинами, наблизилась до нашої розстрільні на таке

віддалення, що ми могли виразно чути українською мовою:

„Хлопці, не стріляйте! Не стріляйте: це — свої!”

Але ми, знаючи московський вираз: „свои, что ко-
ровушку свели”, продовжували обстрілювати напасників.
Та ось з обох флангів чуємо здалеку дике московське:
„Ур-р-р-а-а!”; а далі бачимо, як сказано скачуть просто
на нас ворожі верхівці. Треба було негайно загнути флан-
ги і почати обстрілювати наших напасників, але липкий
грунт зраного поля й несподіваність та швидкість флан-
гового нападу, перешкодили повністю це проробити. І то-
му за кілька хвилин кілька десятків людей змушені були
скласти свою зброю ворогові.

Цей, останній для мене, бій з московськими білогвар-
дійцями, відбувся перед полуднем. Нас, полонених, виши-
кували в два ряди, повели в село й розмістили в школі.
Брюхаючи селом бачимо біля воріт одного двору двох во-
рожих вояків, що від хмільного ледве стояли на ногах.
Один з них, зводячи рушницю перед собою, гістично кри-
чав: „За аднаво стреляю десятерых!”... І... пальнув. У пер-
шому ряду впав мені під ноги симпатичний сотник Н.,
за цивільною професією народній учитель; другий, що
стояв з тим диким „стрільцем”, вибив рушницю з його
рук. Пізніше ми дізнались, що нас узяв у полон Лабін-
ський козачий полк (зі Ставропольщини), що складався
переважно з українців... Така трагічна доля розшмато-
ваного чужими українського народу!...

Тепер ми могли побачити й місцевих людей, що під
час нашої сутички з білогвардійцями ховались від куль
по льохах, а по закінченні бою почали вилазити на світ
Божий.

Увечорі під прикриттям темряви наші козаки, що їх-
ні дома були поблизу, повтікали з-під варти й, очевидно,
пробивались до своїх домівок, а може кому з них пощас-
тило, сівши, звичайно на чужого, коня, дістатись і до сво-
го полку.

Другого дня нас під вартою вивели з села і погнали
грузькими дорогами та без відпочинку кудись у невідо-

ме. Ішли ми цілий день. Десь зупинили нас на ночівлю, а далі-знову гнали, мов скот, не даючи відпочити й опам'ятатись. І все це — без жодної їжі, що її не дозволяли нам ні випросити у людей, ані купити. І ми, проходячи лісками, з жадобою накидались на грушки та кислички, а то й на (звичайно сирі!)... гриби... , щоб задовольнити голод. Пили воду з калюж, що стояли по дорогах...

По якомусь часі нашої мандрівки ми опинились у чепурненькому місті над Дністром: то був Могилів Подільський.

Розмістили нас у якійсь будівлі, як нам казали, комендантурі міста і...знову почали морити голодом, а тепер — ще й спрагою, що особливо відчувалась. Тільки на третій день нашого сидіння у „руського белого” коменданта нам почали давати воду, але давали її в такій кількості, що ніяк не могла задовольнити наших спраглих організмів. Увесь час перебування нашого в тій неволі нас випитували, чи є серед нас старшини (з огляду на большевицькі жорстокості ми здебільшого не мали зовнішніх військових ознак). Нам і погрожували, і обіцяли хліб, одяг, взуття, і... „золоті” погони, але ми тримались і ніхто не зрадив таємниці кількох з нас, — навіть ті двоє, що їх ми на шостий день „сидіння” уже бачили на прогулянці в „золотих” погонах.

На п'ятий день нас почали викликати до канцелярії комендантського управління, запитуючи лише ім'я, прізвище, військову рангу та місце постійного мешкання. А на восьмий день нам вручили подорожні документи і по два фунти житнього „солдатського” („вареного”) хліба. Скоро ми його відчули: дехто з наших товаришів по нещастю, з'ївши свої пайки після десятиденного голодування, тяжко захворів...

В мойому документі, що його видав комендант м. Могилева Подільського, було написано: „Харьковскому Уездному Воинскому Начальнику. При сем препровождается в ваше распоряжение рядовой (ім'я рек)”. Цей документ пізніше робив мені добру прислугу перед большевиць-

кою ЧеКою, бо він свідчив, що я не належав до категорії „золотопогонної сволочи”, що вся, яка не пішла на співпрацю з більшовиками, фізично винищувалась. Правда, треба було ще доводити чекістам, чому я, харків'янин, був у той час аж над Дністром. Але то вже річ значно простіша.

Ми, троє земляків зі Слобожанщини, рушили з Могилева Подільського залізницею в напрямі Харкова. На тринадцятий день ми були в Кременчуці, а на чотирнадцятий — уже в Харкові. Тринадцять днів на поїзду поїздом від Дністра до Дніпра треба було віддати, як данину часові: були чутки, що тоді повстанці порушували нормальний залізничний рух, але основною причиною такої швидкості потягів був брак вугілля для паротягів. Потяг стояв поки пасажирини принесуть старих чи й добрих запасних шпал або дерева для опалу паротяга. Цим часом користувались ми, голодні поворотці з полону, щоб сходити до ближчих хат на роздобутки харчів.

У дорозі, на ст. Знам'янці, військовий комендант цієї станції, якийсь штаб-капітан, перевіряючи наші персональні документи, зацікавився моїм щоденником. Але він не вчитувався в написане, бо не міг, по-перше, тому, що був гарненько „під чаркою”, а, по-друге, мабуть, тому, що не розумів мови „молодшого брата”, що нею був написаний щоденник. Його привабило моє письмо.

„Брось ж черту свой Харьков! Оставайся здесь, будешь у меня писарем. А из Харькова можешь попасть на фронт”, — казав мені комендант.

Я подякував цього борця за „Русь святую” і, мотивуючи потребою їхати до Харкова на студії, відмовився від його пропозиції, а він за це не повернув мені мого цінного щоденника, з якого він, як писаного езопівською мовою, не міг скористатись.

У Харкові я не поспішав з'являтися до військового начальника. Там я заночував у свого односельчанина й шкільного товариша, добрячого М. П. Наступного дня, 3-го грудня, я був уже в своїй хаті, серед своїх рідних людей. А ще за день-два я вже лежав у тифозній гарячці.

В той час під натиском большевиків білі москалі котились на південь. Денікінці заходили й до нашої хати, запитували: „Почему он не в Добрармии?“, погрожували „застрелить, как собаку“, але, зрештою, дозволили помирати не застріленим... А коли я прийшов до свідомости, то довідався, що в нашій слободі, а особливо в недалекому Харкові, діє всемогутня большевицька ЧеКа. Отже, я знову, і тепер уже надовго, опинився в большевицькому „раю“...

V.

У ПАЗУРЯХ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ТИРАНІВ

Доба тиранів, що приходять зі сфальшованої волі Божої, змінилась добою тиранів, що приходять зі сфальшованої волі народу. Щасливі ті народи, що позбулись перших і спромоглись не допустити до тронів других.

Віктор Гюго.

Найгірші тиранії виходять з „принижених і ображених“.

Г. П. Федотов.

Подолавши тиф, я повертаюсь до своєї колись цікавої школи. Большевицька влада тепер переіменувала її на Кооперативно-Продовольчий Технікум і відповідно до назви змінила програму. Але дух вільнолюбства й демократизму, що власне на його тлі 1917 року школа й народилась, здається вже став традиційним і тому в навчанні нашому й вихованні мало що змінилось: як і перше читались цікаві для мене курси загальної (всесвітньої) історії, історії громадських рухів у Росії, політичної економії, економічної політики, законодавства (загального й спеціального-кооперативного) і т. п. Тракувались усі ці науки з позицій лібералізму, а не большевицького тоталітаризму, адже ж і сама кооперативна ідея зродилась на ґрунті лібералізму.

Наш милий і висококультурний директор школи (колишній директор гімназії) зрусифікований грек Д. Г. Панадіяді, як і перше, цікаво читав курс російської літератури, уміло пов'язуючи свій виклад з історією світової літератури й культури взагалі. І хоч серед його слухачів, мабуть, не було російських патріотів, ми слухали його з задоволенням, беручи з його викладу лише думки, потрібні нам для свого загального розвитку. Це можна твердити з певністю, бо ми на той час уже, як то кажуть, пройшли вогні, й води, і мідяні рури... Незважаючи на те, що Панадіяді у своїх викладах виявляв себе російським патріотом, він знаходив у собі потрібну дозу розуміння до всього українського, а ми платили йому за це своєю толерантністю до нього. Він чув від нас, його слухачів, українську мову в позаофіційний час, а іноді — й на лекціях, і, будучи директором та вихователем, а до того ж — ще й викладачем „русифікаторського” курсу, він ставився до всього того толерантно і навіть більше: напр., з власної ініціативи він зарахував мені залік з історії російської літератури за мій реферат, прочитаний у черговий четвер в день Шевченкових роковин, на тему „Біографія Тараса Шевченка в його власних творах”; він охоче йшов назустріч нашим бажанням щодо українізації й демократизації школи. Але такі люди, як Д. Г. Панадіяді, не потрібні більшовикам і навіть шкідливі для них, і тому їхня ЧеКа, знищила разом з групою кооперативних діячів й цю шляхетну людину.

1920 рік — рік військово-революційного голоду, особливо по містах України. Але наша школа, що була під опікою ще недавно багатих господарчо-фінансових організацій, мала деяку можливість допомагати, в першу чергу лекторам, продуктами харчування. Тимто серед лекторів у нас було кілька професорів університету, що, рятуючись від голоду, робили для нас неоціненні послуги. З цих професорів нас особливо зачаровував своєю ерудицією й красномовністю, ще досить молодий, „аристократ” з зовнішності й поведінки, Олександр Гюнтер, що викладав курс загального законодавства. Він таки ж, очевидно

за додаткову харчову пайку, позапрограмово провадив у нас гурток мистецтва слова, що для нас, майбутніх кооперативних та громадських працівників, було дуже потрібне й корисне.

Що дух лібералізму не вивітрився в школі можна було бачити й з таких прикладів: мене, що зробив річний прогул і до того ж перебував у „контр-революційній армії”, без жодних перепон було поновлено в правах слухача школи, прийнято до моєї, а не до молодшої групи і навіть більше — до мене було прикріплено спеціальних викладачів з деяких дисциплін, щоб я міг догнати своїх товаришів. Ми майже неприховано, поруч з обов’язковим „Інтернаціоналом”, наспівували, крім дозволеного „Заповіту”, ще й такі пісні, як от „Вічний революціонер”, „Не пора”, а то-й „Ще не вмерла Україна”, за які в той час, поза нашою школою, можна було бути немилосердно покараним.

Зате ми цілком вільно, як ніби кооперативний гимн, співали таку мелодійну пісню на слова Григорія Чупринки:

Слава Україні
Любій Вітчизні,
Слава од віку до нині!
Єдність і згода,
Права й свобода —
Доля найкраща народа!
Люд роботящий
Всюди трудящий
Знатиме роки найкращі!
* * *

У школі до того часу не викладалось українознавчих дисциплін. Ми зажадали від педагогічної ради школи введення до програми курсів історії України та історії українського письменства (свою мову мало не всі ми вивчили від своїх матерів та поза школами...). І це наше бажання було задоволено.

Тут я не можу не згадати прецікавого нашого викладача історії української літератури — Гната Мартиновича Хоткевича. Інженер за освітою, а педагог, письменник поет, музика й композитор, громадський діяч і великий

ерудит з ділянки українознавства — на ділі, — Гнат Мартинович, якого дирекція школи запросила на викладача на нашу вимогу, перетворював курс історії української літератури на курс загального українознавства. Кожну свою думку він умів ілюструвати цікавими фактами з культурного життя й історії українського, а також і інших народів. На лекції, присвяченій музиці, він приносив свою улюблену кобзу, що її сам удосконалив, та демонстрував не лише її, але й гру на ній; зокрема він виконував нам свої твори, що з них деякі тоді перебували ще в процесі творчого опрацювання.

Продержавши добрих десяток років старенького інваліда (Гнат Мартинович помітно прихрамував на одну ногу) в своїх концентраках, большевики по другій світовій війні дали йому право вмирати на волі (якщо тих підсоветських громадян, що не сидять по тюрмах та концетраках, можна зараховувати до вільних людей...). Є також відомості, що Гнат Мартинович в часі війни загинув у большевицькому концтаборі, а десяток років пізніше хрущовські „ліберали” реабілітували його: мертвий Хоткевич для них не страшний...

Серед викладачів нашої школи слід згадати К. С. Кононенка. Солідний науковець-економіст і практичний діяч він перед своєю смертю на еміграції залишив видану англійською мовою змістовну працю п.н. „Україна і Росія” (Економічні підвалини української суверенності). Походить він з півдня Курщини, де велика частина українського населення, що навіть за влади таких „інтернаціоналістів”, як большевики, безоглядно денаціоналізується. В своєму житті цей, як не як, не-рядовий чоловік, пройшов просто неймовірну еволюцію: як член російської соціалістичної партії і депутат від неї до Української Центральної Ради, він голосував там проти IV-го Універсалу УЦРади про самостійність України. В Харкові ми бачили його лише в російсько-жидівсько-малоросійському середовищі. В школі ніяких ознак українства він не виказував. Зате на еміграції став одним з теоретиків крайніх українських націоналістів. Коли я в Америці запитав його, як то

могло статись, що російський соціаліст перетворився на свою цілковиту у всіх відношеннях протилежність, К.С. відповів: „Я — революціонер”. „Дуже добре, — зауважив я, — але дозвольте вас запитати, як колишнього свого вчителя: невже революційність полягає в тому, щоб лише стріляти, незалежно від часу, місця й обставин, як це робить партія ОУН(р), під прапором якої ви працюєте? Для цього ж, очевидно, потрібна революційна ідея, революційна концепція, якої ОУН не має? І чому вам не брати прикладу з знаменитого революціонера-емігранта Герцена, що його „Колокол” (пам’ятаєте?) гримів на цілу царсько-поліційну імперію, скликаючи на великий подвиг усіх, у кого була „душа жива”?

На жаль відповідь мені К.С. поніс із собою в свою могилу. . .

* * *

Як і перше в школі практикувались четверги, призначені для учнівської самодіяльності. В один з таких четвергів я мав нагоду, за прикладом і вказівками Гната Мартиновича, прочитати реферат на тему „Життя та праця Бориса Грінченка” в день десятих роковин його смерті. Реферат мав великий успіх, до чого в великій мірі спричинилась оригінальна метода побудови й викладу його. Говорячи про Грінченка, як поета й письменника та національного діяча, я наводив взірці його творів, але не читав їх сам, а їх деклямували або читали заздалегідь підготовлені до того інші учні. Так побудований реферат аудиторія слухала з напруженою увагою й величезним захопленням.

* * *

Цікаво й корисно протікало життя в школі, бо до неї тоді большевики ще як слід не добрались зі своїми реформами. Та зовсім інакше було тоді життя поза школою, де народжувався „новий світ”, де зміцнювалась диктатура большевицької сатрапії.

Кожний, хто прибував до міста хоча б на одну добу, мусів одержати на те дозвіл від згаданого „Особого Отдела” (військова ЧеКа). Ми, учні, мали відстрочку від

військової служби до закінчення школи і це значно полегшувало наше існування, бо проживали ми в місті і дихали його повітрям на законній підставі...

Життя в Харкові було тоді надзвичайно тривожним і небезпечним. Кожний громадянин міста знав і переказував іншим (звичайно пошепки), як на Чайківській вулиці у підвалах великого будинку, що стоїть над глибоким ярмом- проваллям, „пачками” розстрілювали „контр-революціонерів”. Ними були здебільшого військові — старшини, (за тодішньою большевицькою термінологією — „золотопогонная сволочь” ...).

По недавній I-ій світовій війні з кадрових старшин царської армії через величезні людські втрати могли залишитись тоді тільки малі одиниці. Отже, старшини, яких тепер вистрілювала ЧеКа, були здебільшого люди цивільні, що з них чимало прислужилось справі боротьби проти царської тиранії. Тепер вони гинули з рук большевицьких тиранів... Воєнно-революційні трибунали та т. зв. „Тройки” „Особых Отделов” — ЧеКа виносили свої вироки без „непотрібного” розгляду справ і, за взірцем своїх царсько-жандармських попередників, виконували їх „без проволок”. ... Робилось це під загальним керівництвом Фелікса Дзержинського, що його однаково славлять і тодішні і теперішні комуністи, бо він діяв за принципом і безпосередніми вказівками Леніна: „Краще розстріляти десятих невинних, аніж залишити живим одного винного”...

Аналізуючи большевицьку т. зв. революцію Карл Кавтський — цей марксівський „ревізіоніст”, у своїй книжці п. н. „Тероризм і комунізм” пише: „Большевики перемогли своїх соціалістичних противників тим, що вони дикість і лютість „робітничого руху, що лише народжувався (підкр. — К.К.), використали, як рушійну силу своєї революції. Тим, що вони вульгаризували соціалістичний рух, перетворивши справу людства на справу „одних лише робітників”..., перетворивши соціалістичну боротьбу за визволення і піднесення всього людства на вищий ступінь у вибух жорстокости й помсти проти окремих

осіб, виданих на тортури й муки, — большевики не піднесли робітничої кляси на вищий ступінь, а розбестили її.”

Большевики на кожному кроці враховували досвід невдалої, на їхню думку, французької революції 18-го століття і тому додержувались тактики одного з її крайніх діячів — Борегара, — що сказав: „Шлях до добра йде через зло”... Хоч, підсумовуючи революційні події, Наполеон Бонапарт висловився так: „Революції задумуються ідеалістами, здійснюються катами і використовуються пройдисвітами”...

...Тому з високої кручі на Чайківській вулиці з простріленими головами полетів не один чоловік і не тільки тому, що свого часу йому судилось носити „золоті” погони, але й тому, що може мав особистого ворога...

* * *

Здавалось би, що в такому разі кожна нова людина в новому місці, де її не знають, могла почувати себе безпечніше, аніж там, де її знали. Насправді ж було навпаки: кожна нова людина в місті була об'єктом особливої уваги ЧеКа, бо, мовляв, що тебе змусило міняти мешкання саме в той час, коли „революція” може бути в небезпеці... : тоді ще в Криму сидів зі своєю білою армією барон Врангель, а Петлюра з поляками йшов на Київ.

Чи треба казати, як почував себе тоді той, хто в дні революційних свобод виявив себе прихильником української національно-визвольної справи, а може й одвертим самостійником, коли всіх цих людей було охрещено одним ім'ям — „петлюровские бандиты”, що, розуміється, підлягали фізичному знищенню? І тому, якщо тоді десь іще міг жевріти вогник нашого національно-визвольного руху, то лише завдяки фізичній неспроможності, чи недоглядові „карающего меча революции” — ЧеКа.

Вдень голодний і холодний Харків ще якось жив, зате вночі громадяни його не мали права вилазити зі своїх хат і велике місто опинялось цілковито в пазурах тоді ще невеличкої большевицької банди. Звук автових сирен

змушував кожного громадянина міста дрижати за своє фізичне існування.

Авто — чудесне досягнення людської цивілізації. Авто — це швидкість, зручність, гігієна, комфорт. Авто — добрий слуга людини. Коли звуки авт наповняють атмосферу — тоді відчуваєш, що світ рухається, працює, живе. Живе бадьорим, хоч і напруженим, життям. Тоді звуки авт творять чудову симфонію життя, праці, людського поступу. Так сказав би про авто поет. І так воно й є в культурному світі. Але не так було в тодішній РСФСР чи в теперішньому ССРСР. Від вечірніх годин починаючи і сонячним ранком кінчаючи, советський громадянин чуйно прислухався, чи не під'їхало часом до його мешкання авто, чи не почує він його сирени... Ті звуки авта змушують людину притишувати дихання, роздирають душу; вони не підносять, а приголомшують...

Кожний населений пункт знає місце, де здебільшого буває оте чорне авто, що наводить страх на „вільних” громадян „найдемократичнішої” в світі країни. Вже з дня свого народження чекістське авто здобуло вимовну назву — „чорний ворон”, бо цей „птах” заносить людські кістки туди, де їх ніхто й ніколи не розшукає...

І чи авто є слугою ЧеКа, чи ГПУ, чи НКВД, чи МВД, чи КГБ — воно однаково покірне своєму господареві, воно однаково працює: однаково воно возило, возить і буде возити людей на той світ передчасно, щоб вони не трудилися вичікувати своєї природної смерті...

„Чорний ворон” — ненаситний: він пожер багато представників з сотні „своїх” народів, але й того йому було мало. Та знайшлись „добродії” в особі щедрого й християнсько-гуманного Заходу, що по другій світовій війні добавили йому поживи й урізноманітнили його меню...

Але апетит приходить з їжею... і „чорний ворон” роззявляє свою пащу й на віддалені та делікатні об'єкти... Нехай вони лиш будуть готові...

* * *

Як би похмуро не виглядав насаджуваний більшовиками їхній режим диктатури над пролетаріатом, особливо безпосередньо після світлих днів короткотривалої свободи, було ясно, що більшовицька тиранія запанує в усій колишній царській імперії. Підставами для того були такі факти: а) жорстокий терор, що убивав у самому зародку навіть саму думку про організацію активного спротиву проти існуючого стану; б) централізована більшовицька влада, що, згідно з наукою Маркса, діяла в напрямку збереження, зміцнення і навіть поширення великої імперії, а це імпонувало російським патріотам і ми бачили, як недавні вірні царські слуги переходили на службу до нових володарів Росії, зміцнюючи тим самим режим більшовицьких головорізів; в) в свою чергу солодкі більшовицькі обіцянки про національну рівноправність принадажували й духово обеззброювали нестійких та недосвідчених людей, навіть з числа тих, що недавно виховувались в українських революційних гуртках в дусі щирого демократизму й національної толеранції. Важко було тоді такому ідеалістові стриматись, щоб не піти за тодішнім більшовицьким гаслом: „Хай живе Українська Самостійна Соціалістична Советська Республіка!“... І такі люди знайшлись. В гіршому для більшовиків разі вони оголошували політичний неутралітет, чим полегшували їхню роботу.

Так звана військова інтервенція західних країн, що зі своїми десантами стояли на кордонах держави вчорашнього свого союзника, держави, що в ній, мов у домі злодії, банда політичних злодіїв наводять свій „порядок“, — ця інтервенція була подібна до акції пожежників, що прибули на пожежу зі своїми засобами, але бездіяльно спостерігали, як на місці матеріяльного добра, створеного людським потом, палаючий вогонь залишає попіл і запах тліну... Але, що найгірше, ці пожежники не бачили, як у тому вогні згорають людські душі, зненірюючись в існуванні на землі добрих християн, що їхнім обов'язком було б допомогти нещасному в біді...

Проте справедливість вимагає згадати, що ці інтервенти бодай у невеликій мірі допомагали. Але... допомо-

гали рятувати свою імперіялістичну приятельку Російську імперію, зате вони були сліпі й глухі до тих, хто в огні революції намагався визволитися з цупких „обіймів” цієї їхньої приятельки, що тримала в рабстві десятки „молодших братів”. Інтервенти були сліпі й глухі до тих, хто народжувався, щоб жити своїм державним життям. Вони не спромоглися зрозуміти, що ті новонароджені могли б бути найкращими їхніми союзниками і друзями...

Але в той час можна було й так ставити питання: для чого ці „ліберальні” держави мали б підтримувати національно-визвольні рухи народів, поневолених московським імперіялізмом? Хіба для того, щоб показати „поганий приклад” народам, „підопічним” їм самим?.. Адже ж тоді ще існували й процвітали англійська, французька та інші імперії.

Матеріальна й фінансова підтримка цими державами московських білих генералів — Колчака, Денікіна, Врангеля, Юденіча та їм подібних, що йшли з реставраційними ідеями й плянами, брутально топчучи національні й соціальні здобутки революції, — лише підливали олії в вогонь большевицької контр-революції.

Трошки пізніше ці „ліберальні” держави заговорять ще й так: торгувати можна й з канібалами... І коли тепер ці канібали не дають їм змоги сидіти спокійно біля теплого вогнища, то нехай вони за це нарікають самі на себе...

* * *

Але може большевицька „революція” задовольняла тих, чийм іменем вони її творили і творять, може задовольняла робітників-пролетарів?

Ні! Бо робітник бачив організаційну й інтелектуальну неспроможність цих нових господарів відновити, а тим більше — поширити їхніми методами зруйноване господарство. Як люди практичного діла робітники з неприхованим незадоволенням розцінювали той факт, що на місці недавнього господаря-власника тепер звідкілясь поприходили десятки різних уповноважених і кожний з довгезним мандатом на право, якщо не керувати, то контро-

лювати... Крім господаря-директора тепер на підприємстві появились уповноважені компартії, комсомолу, опартієної професійної спілки, часто зі своїм апаратом співробітників, а на більших підприємствах — ще й спецвідділи політичної поліції, уповноважені депутатських груп тощо.

І тому, незважаючи на те, що советська влада давала фабричним робітникам при виборах до так званих рад удесять разів більші права, як їхнім „союзникам” — селянам, вони були явно незадоволені тим режимом. Його підтримували лише одиниці, що готові були використати дрібні привілеї в цій країні рабства.

Вже нема чого говорити про селян — цих господарів, які знають, що земля потребує господаря і які, хоч і раді були забрати панську землю, не бачили з боку нової влади належного уміння поряdkувати її використанням. Тимто можна лише висловити жаль, що фабричний робітник у трагічний період колективізації, цебто ліквідації селянського господарства, а разом з тим часто й фізичної ліквідації самих господарів, не подав свого голосу в обороні свого трудового брата-селянина. А проте і сам робітник під жорстокою партійною диктатурою залишився на становищі безсловесної істоти.

* * *

В цей період до столиці Української Советської Соціалістичної Республіки прибуває з еміграції ще недавно шанований українськими патріотами Володимир Винниченко, що намагається сісти з правого боку московського намісника на Україні — Раковського... Все, що було свідомого й патріотичного серед українського громадянства рішуче засудило цей крок Винниченка. Та скоро й сам він переконався, що... не туди попав...

А як розцінювали тодішнє поступовання Винниченка большевики? Адже ж іще недавно він очолював боротьбу українців проти їхньої влади на Україні, проти їхнього режиму. Ленін, як відомо, розрізняв війни справедливі й несправедливі. Війна поневоленого народу проти свого поневолювача — справедлива, але... тільки то-

ді, коли тим поневолювачем є... не-комуністична держава. Визвольна ж війна поневоленого народу проти держави „переможного пролетаріату” (большевики так писали й пишуть про свою державу) — то війна несправедлива, а тому — й незаконна...

Ще виразніше писав на цю тему Сталін: „Ми за відокремленням Індії, Арабії, Єгипту, Марокко і інших колоній Антанти, бо відокремлення в цім випадку значить визволення цих поневолених країн від імперіялізму, зміцнення позицій революції. Ми проти відокремлення окраїн від Росії, бо відокремлення в цім випадку значить імперіялістичну неволю для окраїн, ослаблення революційної могутності Росії, зміцнення позицій імперіялізму¹⁸⁾).

Винниченко мав щастя, що виїхав вчасно за кордон, де він, бойкотуючи уряд УНР (чи не як буржуазний?..), просидів пару десятиліть невизнаний чужими і забутий своїми.

Так зійшов з політичної арени один з найвидатніших творців новітньої нашої держави, борець за всебічне визволення українського народу. Помстилась над ним історія за те, що він не потрудився вдуматись, кого, віками гноблений український народ, мав в особі московських загарбників; помстилась за те, що він ігнорував факти, які не могли бути невідомими йому...

Так, ще недавно видатний політичний діяч і славний письменник, власними руками викопав собі політичну могилу... Чи не поетичне начало, що жило в його істоті, винне в його політичній смерті?.. Якщо так, то мусимо в його осуді зробити йому велику знижку, бо тим самим він показав, що він — син свого „поетичного” народу...

Але ще більша знижка належить Винниченкові за те, що в 1917-1918 роках він не завагався взяти на себе тягар і відповідальність одного з провідників народу, того народу, що впродовж довгих століть перед тим націо-

¹⁸⁾ И. Сталин „Сборник статей”. Тула, 1920 р.

нально не існував, а тепер мусів братися за виконання тяжкої історичної місії — відбудови своєї національної держави.

* * *

А ось група лівих українських соціялістів, опинившись у жорстоких обіймах централістичного марксо-ленінського режиму, здумала боротись за права „українського пролетаріату і найбіднішого селянства” з українських національних позицій. Вони, ці предтечі югославського Тіта й тітоїзму, наскільки трагічно, настільки й безславно зійшли з політичної сцени, поклавши свої голови на вітар всерозторощуючого большевизму...

Так само трагічно зійшли з історичного кону і ті, що в розпалі революції були володарями душ переважної більшості нашого народу — селянства — партія соціялістів-революціонерів: большевики судили їх, як зрадників українського народу. Це судилище вони спритно й безсоромно використали в своїх партійних цілях. З грубої публікації під назвою „Дело Украинской партии Социалистов-революционеров” я пригадую такий безглуздий „дотеп” так званого громадського обвинувача на тому судовому процесі, відомого пізніше не тільки українцям, Д. Мануїльського: один з підсудних у своєму слові вжив вираз „**поразка**, революції”; безсоромний демагог Мануїльський використав цей вираз так: мовляв у війні з Англією французьким патріотам, як відомо, з’явилась надхненниця — Жанна д’Арк — і французи перемогли свого сильного ворога, а от українським соціалшовіністам, замість Жанни, з’явилась... **Параска**... і тому вони, як бачите, опинились тут, на лаві підсудних...

Так московський холуй українського роду знущався над безборонними жертвами чекістського „правосуддя”!..

* * *

Літом 1920 р. я був у своїй слободі. Група нашої симпатичної молоді, що в більшості складалась зі студентів та середньошкільників, улаштувала вечірку. То були дні улюблених мною зелених свят. Нас було десятків три хлопців та дівчат.

Ми розважались з енергією жвавої й дружньої молоді, не передбачаючи того, що ця вечірка буде для нас останньою в такому гарному товаристві, а для деякого з нас — останньою і в усьому житті... Причиною цього була така подія (якщо не вважати на основне тло, що ним був режим комуністичної партії): один з наших товаришів мав кохану, що до неї „присватувався” його рідний брат. Справа набрала поважного й небезпечного характеру тому, що суперник нашого товариша, недавній фельдфебель царської армії, тепер був військовим комісарем нашої волости. Це викликало ненависть до нього не лише як до того, хто кривдить нашого товариша, але й як до представника ненависного для нас большевицького режиму. Цього комісара за якийсь час до нашої вечірки було відправлено в лоно Авраама... А через те, що тоді під арештом в „кутузці” в приміщенні ВолРевКоМУ сидів недавній волосний комісар С., що міг на допитах в ЧеКа нашкодити нашим хлопцям, то вони тієї ночі умудрилися випустити його на волю.

В зв'язку з цим почалися арешти молоді. Тим часом під двері приватного мешкання уповноваженого ЧеКа було підкинута записку такого змісту, що, мовляв, якщо ти хочеш жити на світі, то звільни заарештованих і припини далші арешти. А замість підпису було написано: „Широка, як степ, вільна, як море — наша Україна”. Розуміється, що така наївна метода боротьби проти терористичної влади, лише додавала завзяття чекістові і, як наслідок усього цього, було заарештовано з десятків наших товаришів, що всі були учасниками вечірки. Заарештовані хлопці (щонайменше — окремі з них) здібні були, здається, гори перевернути і за відповідних обставин та належного керівництва були б дуже корисними людьми. А так вони стали тільки недоцільними жертвами: вони спромоглися лише обеззброїти варту, що везла їх до Харкова і повтікати, наразивши себе на довгі роки, для багатьох незаслуженого, переслідування з боку влади. Один з них, єдиний син і улюбленець батьків, будучи спійманим, на судовій розправі помер від атаки серця, а решта

мусіла довгі роки поневірятись, щоб пізніше потрапити на гачок советської амнії і, зрештою, томитись у советських тюрмах.

Скривджений убитим братом-суперником, щоб, очевидно, віддячити большевикам за всі зроблені йому „добродійства”, під час німецької окупації 1941-43 років став старостою слободи. По відході німців большевики заарештували його і, мабуть, через те, що він був сліпий на одно око, представники „найгуманнішого” в світі режиму викололи йому друге око і аж після довгих мук, остаточно його прикінчили...

Тут варто сказати, що цей, отак трагічно загинулий товариш, хоч пізніше був ідейно разом з нами — своїми товаришами, — свого часу, ще в агрономічній школі серед моря „шевченківців” належав до небагатьох „пушкіністів”. І яка ж іронія: він отак трагічно загинув від рук тих, що сунули на Україну з пушкінської півночі, з пушкінською ідеєю єдиної могутньої Російської імперії, що в процесі свого розвитку й розросту не знає ніяких меж — ні географічних, ні політичних, ані етичних!..

* * *

На цьому сумному внутрішньому й зовнішньому політичному тлі мені нічого не залишалось, як тільки заглибитися в самого себе, подбати про поглиблення своєї освіти, поширити свій світогляд, маючи на увазі кращі можливості в майбутньому. Тому я, одноразово з продовженням навчання в своїй школі, вступаю до омріяного мною університету і, не довго думаючи, вибираю факультет... зовнішніх зносин... Університет в той час було переіменовано на Академію Теоретичних Знань. Відповідно до запроваджуваної большевиками моди скорочувати назви установ та організацій, цей учбовий заклад було названо „Академія Теорзнаний” (а ще коротше — „Академія Терзнаний”). Дотепні студенти замість того вимовляли: „Академія Терзаний”, цебто мук, шматування, що цілком відповідало дійсності. Але бідні студенти, мабуть, і не передбачали, що тодішні наші „терзанія” були ніщо порівняно з прийдешніми.

В Академії „терзали” нас голод, холод, організаційне безладдя і т. п. Ось картина наших умов навчання 1920-21 років. Вечір. У просторій університетській аудиторії, що вже пару років не опалювалась, на катедру сходить, взутий у повстяники і зодягнений у зимове пальто, професор. В руках у нього гасова лампа, він ставить її перед собою на катедру і дрижачим від холоду голосом починає виклад.

Ми, по можливості, зодягнені так само, як і наші професори, приходили на вечірні лекції (бо вдень мусіли дбати про „насушний”) з ліхтариками „летюча миша”, що їх сільські господарі вживають при нічних оглядинах своїх стаєнь... Але й при такому туманному світлі ми бачили і конспектували професорські лекції, бачили, бо хотіли бачити, хотіли знати, хотіли вчитися.

Треба тут підкреслити, що большевики з перших днів свого приходу до влади енергійно дбають про виховання кадрів своєї інтелігенції і це, як бачимо тепер, починає давати позитивні наслідки. Інша річ — ідейне й моральне спрямування того виховання.

Крім завдання виховувати кадри інтелігенції большевики, я мав враження, масово приймали до вищих шкіл та різного роду курсів для дорослих інтелігентну, в масі своїй настроєну не-комуністично, молодь, щоб у той спосіб ізолювати її від рядових людей, і, отже, й не-комуністичних на них впливів. Тоді, в час не остаточно усталених ідеологічно-політичних фронтів усередині країни, це мало велике значення.

В Академії я так був захоплений навчанням, що, здається, не помічав свого оточення, не бачив своїх колег-студентів. Але скоро прийшов час і вони сами дали мені про себе знати. Якось одного разу один із студентів звертається до мене з запитанням, чи я належу до комсомолу. І, коли я дав негативну відповідь, то побачив його здивоване обличчя і почув не менше здивоване запитання, як же я, мовляв, думаю собі в майбутньому працювати в ділянці зовнішніх зносин комуністичної держави, не будучи членом комсомолу сьогодні, і, отже, членом кому-

ністичної партії — завтра?.. Аж після цього я став придивлятися до студентів і побачив, що добрих 90% з них були жиди, цебто, в той принаймні час, представники упривілейованої нації в тій державі, і, чи не всі вони належали, якщо не до компартії, то — до комсомолу. І серед них — чи не я єдиний — позапартійний...

Це все дало мені матеріал для думання і разом з тяжким матеріальним станом змусило мене подумати про перехід до іншої школи. В той час студенти технічних шкіл одержували хлібні пайки та мали свої сякі-такі їдальні, де варилося „суп без пшона і круп"... Тим легше мені було вирішити питання вибору іншої школи, що я мав попередню підготовку з господарчо-технічного фаху. І я зупинив свій вибір на сільсько-господарському інституті.

* * *

Зруйноване наслідком війни і революції та доктринерського або й просто безголового большевицького керівництва господарство країни вимагало негайних заходів до своєї відбудови, інакше саме існування режиму було б поставлене під загрозу. Ще далеко не припинились численні, хоч, на жаль, і нескоординовані, дії проти большевицьких повстанців; ще голодний робітник міста, що його ім'ям комуністична партія прикривала свої діла, одверто буркотів, мовляв, коли ж, нарешті, настане кінець економічним труднощам, що на них посилялись большевики, виправдуючи свою немудру політику; ще селянин, не будучи певним, що його врожай, здобутий тяжкою працею, не буде пограбований продкомісарами, з недовір'ям ставився до нової влади й саботував її розпорядження й вимоги. Перестали диміти заводи й фабрики, тисячі карбованців треба було платити за коробку сірників, що давали „спочатку вогонь — потім огонь"...; мало не перестали гуркотіти залізниці. Економічне життя країни майже цілком завмерло, а слідом за ним зачахло й життя культурне. Активною залишилась одна тільки ЧеКа...

Щоб урятувати свій режим від загибелі Ленін, цей большевицький божок і нещастя цілого людства, що його

му в той час наївний англійський письменник Велс дав романтичне ім'я „кремлівський в'язень", вирішує запровадити т. зв. Нову Економічну Політику (НЕП). Він уже й раніш висловлювався в такому дусі, провадячи боротьбу до того часу з партією соціялістів-революціонерів: „Ми с.-рівську програму візьмемо, казав він, а самих с.-рів знищимо"...

НЕП мав на увазі більш-менш задовольнити індивідуальні вимоги дрібних продуцентів і в першу чергу селянства, для чого продрозкладку було замінено на продподаток — для селян і дано деякі господарчі полегшення для міської людности.

До того часу, в період т. зв. воєнного комунізму, більшовики забирали у селян всі так звані лишки сільсько-господарчих продуктів, залишаючи їм голодні пайки або й нічого не залишаючи; інакше кажучи сільське господарство в той час перебувало в руках продкомісарів. Тепер було встановлено певний, хоч і досить високий, натуральний податок з одиниці земельної площі, що була в користуванні окремого селянина; рештою селянин мав право розпоряджатись за своїм узглядненням. Незважаючи на те, що селянська земля залишалась державною власністю, на досить високі норми податку, а також на „ножиці", цебто високі ціни на продукти промисловости й низькі — на сільсько-господарчі, — величезна голодна країна швидко була нагодована, а влада могла вже думати й про експорт сільсько-господарчих продуктів. На такі „чуда" здібна особиста зацікавленість та ініціатива господаря, принаймні в дрібному господарстві, що ним стало сільсько-господарче виробництво большевицької Росії після ліквідації великого приватного землеволодіння.

Поруч з певною настирливою увагою до відбудови й розвитку великої промисловости, великих сільсько-господарчих об'єктів (радгоспів і, почасти, сільсько-господарчих комун) та державних і „кооперативних" торговельних організацій, більшовики в цей час немало увагу зосередили й на розвитку, як одноосібного дрібного се-

лянського господарства, так і ремісництва та дрібної приватної торгівлі. Діло доходило до того, що іще недавно руйновані заможні господарства, тепер було засуджувано за господарче недбальство, а взірцевих господарів, не залежно від ступеня їх недавньої заможности, було премійовано на численних сільсько-господарчих виставках...

Я пригадую, як ми групою студентів виїжджали на села зі своєрідною театральною постановкою під назвою „Суд над недбалим селянином”. Ця постановка — то оригінальний спосіб агітації за піднесення продуктивності сільсько-господарського виробництва. Селяни-глядачі на таких постановках з великим зацікавленням слухали „суддів” та „прокурора” від агрономічної науки, щоб потім запроваджувати в практику свого господарства отак подані їм поради.

...І з якою ж глибиною душевного болю пізніше довелось мені спостерігати, як безжалісно большевицька влада руйнувала господарства таких селян, викидала їх разом з їхніми дітьми з їхніх хат та вивозила у дикі безлюдні імперські окраїни, а залишених на місці, морила голодом...

* * *

З ділянки господарчої НЕП перекинувся на ділянку культурну й громадську. Настала українізація шкіл, починаючи від початкових і кінчаючи вищими, установ, наукових закладів включно з Академією Наук, організацій та підприємств і при тому не лише республіканського, але й „союзного” значення. У багатьох випадках українізація мала карикатурний характер. Наприклад, природній москаль, що прибув на Україну зовсім недавно, вважаючи її за „свое отечество”, що зовсім не знав української мови, — мусів учитися калічити цю мову, щоб не бути звільненим з роботи в українізованій інституції; в той самий час українець зі знанням цієї мови ще від матері залишався безробітним. Вже нема чого говорити про чисто мовні курйози. Щождо безробіття, то треба мати на увазі, що воно в той час в СССР було значним, а серед безробітних у першу чергу були нові, інтелігентні, меш-

канці міст, переважно виходці з села, як новачки, розбурхані до нового життя революцією. Вони часто стояли під брамами підприємств та біля парадних під'їздів установ, бо зрусифіковане місто було для них чужим; у ньому вони не мали ні персональних, ані духових зв'язків.

Негативною рисою українізації було те, що вона виявила український патріотичний елемент, що було надто цінним для політичної поліції комуністів — ГПУ. І проте ніяк не можна відкидати величезного позитивного значення українізації. На жаль вона найменше торкнулась вищих шкіл. От, наприклад, у такому інституті, як сільсько-господарський у Харкові, що готував кадри фахівців для роботи серед українського селянства, українізація мало відчувалась.

Гальмували справу українізації недостача або й повна відсутність учбової літератури, а також і легко приховуваний саботаж з боку багатьох професорів. Я пригадую, у зв'язку з цим, такий інцидент, що стався зі мною під час іспиту з метеорології у „тоже малоросса” доцента Сачука.

Відповідаючи йому російською мовою я вжив якесь українське слово. Він з немалою досадою мало не вигукнув: „Что вы — не русский?!” — „Ні, кажу, „не русский!” „А хто же ви?” — „Українець” — кажу... Треба було бачити, як цей „самоотверженный малоросс” zareагував на таку мою відповідь: він скривився, мов середа на п'ятницю, але нічого більше не сказав, бо то ж був час... українізації... .

І тому мені особливо приємно згадати, як проф. Володимир Фавстович Левицький — керівник катедри економіки сільського господарства, член Всеукраїнської Академії Наук, на моє прохання відповідати йому на іспиті українською мовою, не лише не відмовив мені, але й почав заохочувати до того ж інших присутніх в аудиторії студентів.

В зв'язку з цим не можна не згадати відомого вченого-ботаніка проф. Олександра Алоїзовича Янату. Про нього д-р І. Розгін в журн. „Нові Дні” (ч. 46, 1964 р.) пише: „У 1933 р. на сторінках щоденника, якого писав

у тюрмі, О. Яната згадує: „Свідомо за свою мову вважаю українську, як мову тих робітничо-селянських мас, для праці серед яких я себе готував, хоч з походження я на $\frac{1}{2}$ чех, на $\frac{1}{4}$ німець і на $\frac{1}{4}$ росіянин”. Працював як професор Першого Українського Державного Університету, як секретар Наукового Товариства, що досі фактично виконувало ролю Української Академії Наук”. За часів нашої державности він очолював один з департаментів Міністерства Освіти.

Яната — це була людина віддана українській національній справі всім тілом і душею. Наукова ерудиція, організаційні здібності, дипломатичний хист і невсипуща енергія — це його персональні риси. В Науковому Комітеті при Наркоматі (міністерстві) Земельних Справ України він довгий час виконував ролю вченого секретаря (екзекутивного керівника), де показав себе незрівняним організатором сільсько-господарської науки. Але однією цією ділянкою він не обмежував своєї діяльності: працюючи в тісному контакті з українцями з Наркомату Освіти, він залишив по собі помітні сліди і в інших галузях науки.

Д-р Розгін у згаданій статті, між іншим, пише: „На допитах в ДПУ головним чином обвинувачували О. Янату в тому, що він організував „Науковий Центр України”, гуртуючи навколо себе українські наукові сили не лише Придніпрянської, а й Західньої України. Двічі відділи Академії Наук та інші наукові установи України обирали О. Янату дійсним членом ВУАН, але обидва рази владою він не був допущений до затвердження”.

Ставши проректором (ректор мав бути з партійним квитком) Харківського Сільсько-господарського Інституту й керівником катедри ботаніки, Яната перший в Інституті дав вступну, багатолюдну лекцію українською мовою.

Звичайно, такі люди, як професор Яната не тільки не потрібні для большевицької партійної держави, але й навіть шкідливі та небезпечні. І вони в тридцятих роках зни-

щили цю неоціненну для української науки, і взагалі для української національної справи, людину.

Працював у Науковому Комітеті Назар Антонович Петренко, колишній діяч Української Партії С.-Р.-ів. То була мила, культурна надзвичайно працююча і безумовно віддана українській справі людина. Його, разом з його колегами, судило большевицьке „правосуддя” в голосному, згаданому вже тут, „Процесі УПСР” і виправдало (бо тоді в інтересах компартії це було потрібно), щоб пізніше знищити. Що й сталося у 30-х роках.

За НЕП-у припинились масові арешти. Було карано лише виявлених активних учасників протибольшевицької боротьби часів так званої громадянської війни. Отже, це не стосувалось масового обивателя. Цей суспільний тип уміє швидко й спритно пристосовуватись до нових обставин, бо він готовий сьогодні щиро служити тому, на чю адресу ще вчора посилав прокляття. Такого роду психологію уміло й залюбки використовують диктатури.

Незважаючи на те, що сама комуністична партія розглядала НЕП не як відступ зі своїх комуністичних позицій, а лише як перепочинок перед новим наступом на „капіталістичні елементи” всередині країни і, треба сказати, не ховалася з цими думками, масовий обиватель не задумуючись пішов за большевицьким гаслом: „Збагачуйтесь!”, а дітей своїх почав віддавати до комсомолу...

Але не пройде багато часу і така обивательська „політика” віддячить її наївним прихильникам: діти будуть доносити на своїх батьків державним органам безпеки, а самі вони опиняться, якщо не на Соловках, то за ґратами советських тюрем, де їм будуть „вибивати золото з печінок”...

На шлях українізації советська влада стала не з любови до українського народу чи його культури. Її змусили до того такі причини й міркування: по-перше, напочатку НЕП-у на Україні ще всюди й у всьому були помітні сліди, хоч і недовготривалої, самостійної Української держави: політичні, громадські, господарчо-кооперативні,

культурні та інші організації включно з українською Академією Наук; по-друге, тоді ще то там — то там по Україні спалахували антибольшевицькі повстання, що ними керували завзяті українські патріоти, а українізація мала б їх духово обеззброювати; по-третє, большевики мусіли зважати на політичну й культурну працю нашої (УНРівської) еміграції (чого, до речі, тепер у нас, не завжди вміють належно оцінювати); нарешті українізація, як і „націоналізація” інших національних республік СРСР, потрібна була большевикам у першу чергу „для експорту” до колоніальних та напівколоніальних народів Азії й Африки.

Отже, за НЕП-у відкрились деякі можливості для національно-культурної праці. І було б дивно і непростимо для тих, у кого українська душа залишилась іще живою, не використати цієї нагоди, навіть враховуючи можливість розплати за це з боку тих, що сьогодні ці можливості узаконювали. І хоч большевики ставили собі за мету використати українізацію, як пропагандивний засіб, як засіб боротьби проти самостійництва, все ж таки на українізації, особливо шкільництва, виграла наша національна справа: маючи бодай за формою (мовою) українізовані школи, ми можемо вважати за пройдений той етап, коли деякий обиватель патякав ніби українською мовою можна говорити лише так: „самопер припер до мордописні”. . . (Так він, темний та злісний, перекладав менше як на половину російську фразу: автомобиль под’їхал к фотографии). За НЕП-у його діти вчать в українській школі і без зловорожості вимовляють: авто під’їхало до фотографії . . .

Але на цьому справа, звичайно, не кінчається. Підсоветські громадяни призвичаїлись масову брехливу большевицьку писанину читати „між рядками”. Отже, коли вдумливий читач (а таких багато, особливо серед молоді, бо їй властиво дошукуватись правди) розшифровує большевицьку фальш і своєю рідною мовою формулює правдивий зміст прочитаного, то в такому разі ніякі репресії не здібні перешкодити зародженню й розвиткові

національної свідомості. І це ми бачили в період німецької окупації, незважаючи на те, що ця окупація була далеко не сприятливою для розгортання нашої національної праці.

Тут ми з сумом можемо констатувати, що у деяких наших національно-політичних лідерів не вистачає здібности належно оцінити діяльність підсоветських українських людей, що з них багато справді „душу й тіло положили за нашу свободу”, хоч і вживали советської фразеології. Ці закостенілі „патріоти” не здібні підвестися до розуміння реальних обставин, у яких підсоветським людям доводиться жити й працювати. Такі „патріоти” готові відмовити в праві на патріотизм усім тим українцям, що, живучи зо два десятки років під советами, вийшли звідтіл живими та, не бажаючи в майбутньому може чистити чоботи большевицьким комісарам, ще й здобули добру освіту. . . Було б абсолютно несправедливо всіх, хто в добу НЕП-у активізувався, зараховувати до безідейних обивателів: багато робили це не з бажання „жити”, а таки з бажання провадити корисну національну працю. І тому не їх провина, а їхня трагедія, що большевицький диктаторський режим з багатьома з них жорстоко розправився.

В розпалі НЕП-у в харківських (столичних) газетах було опубліковано спільну заяву кількох десятків українських діячів до ЦК КП(б)У про їхнє рішення перейти на советську політичну плятформу. . . Большевики, звичайно, були раді цьому. На свою „плятформу” тим часом прийняли, а, коли прийшов час, — цю „пачку”, мов тих куріпок, ГПУ повиловлювало й винищило. Доля покарала одних за їхню національну відданість і рішучість, а інших — за те, що вони повірили в ґрунтовність большевицької Нової Економічної Політики, як сьогодні де-хто, подібний до них ідейно, вірить у ґрунтовність еволюції большевицького режиму і большевизму взагалі; вони забувають французький дотеп: що більше міняється, то більше залишається по-старому. . .

* * *

В період приманливого НЕП-у одного разу в Харківському трамваї бачу стоїть у проході, тримаючись за висячу ручку, старенький сивобородий чоловічок, якого перехожі, як то й належить у завжди переповненому советському трамваї, штовхають з усіх боків. То був... академік Михайло Грушевський. Його я добре знав з обличчя. Незадовго перед тим він проміняв свою молоду хрещеницю, красуню — Українську Народню Республіку — на стареньку „мудру” науку... Він шукав можливостей праці для рідного народу на рідній землі. Але, використавши його популярне ім'я в своїх пропагандивно-політичних цілях, большевики навіть не дали йому права і змоги померти на тій землі...

Безперечно, Грушевський за час перебування на Україні під більшовиками зробив чимало для української науки; зокрема він встиг видати останню книжку своєї капітальної „Історії України-Руси”. І проте всі ці позитивні наслідки його праці далеко не співмірні з тими негативами, що їх приніс поворот Грушевського — творця нашої новітньої держави і першого її президента, — під „опіку” окупанта.

Помимо безпосередньої спонуки до повороту на батьківщину — бажання наукової праці — певну, якщо не основну, роль в цьому відіграли (як це не парадоксально) знання Грушевським історії України. Про настрої його в переломові дні так свідчить один з його співробітників з 1917 р. М. Ковалевський (у книжці „При джерелах боротьби”): „Теза про „татарських людей” і їх позитивне значення в історії України, була ніби невід'ємною частиною поглядів М. Грушевського і він в найтяжчі хвилини, які ми пізніше переживали в Києві, завжди навертав до цієї думки”. І далі: „Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію „татарських людей”, вважаючи, що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роль, як „татарські люди” в XII-XIV віках”.

Отже, в цій справі Грушевський продемонстрував себе як науковця, а не як передбачливого практичного політика, що мусів би в першу чергу подумати, яке враження зробить цей його крок на своїх земляків, які ще недавно мало не з побожністю ставились до нього. Незрівняно цінніше для національно-визвольної справи було б, коли б Грушевський помер на чужині (де йому, де речі, давалась можливість наукової праці), аніж бути похованим на упривілейованому (Байковому) цвинтарі в Києві з большевицькими „почестями”...

Такий „вирок” Грушевському виникає не з почуття зневаги до нього — найбільш заслуженої нашої людини новітнього часу, але диткується конечною потребою творення дальшої історії України. І тому не з чиеїсь сторонньої провини творець новітньої української суверенної держави опинився в тіні свого молодшого колеги й співробітника — Симона Петлюри; ім'я Голови Директорії Української Народньої Республіки й Головного Отамана її Військ піднеслося над іменем її духового батька, бо сказано ж: „Хто витерпів до кінця — той спасений буде”...

* * *

Користуючись оддушиною можливостей легальної національної праці на полі культурному, економічному, а по части — й громадському і таким чином маючи можливість нав'язувати взаємні особисті контакти, що було неможливе ще не так давно — в період гострої міжнаціональної та громадянської війни, українські патріоти зважились навіть на створення політичних (звичайно-нелегальних) організацій.

Як довідуємося з повної фактичних даних книжки сл. п. Д. Солов'я п. н. „Голгота України”, ще 1919 р., після нашої воєнної поразки, у Києві постала організація п. н. „Братство Української Державности” (БУД), що під тиском жорстокого терору з боку ЧеКа-ГПУ та морального занепаду під впливом НЕП-у ставала щодалі пасивнішою. Тим часом у Харкові (і поза ним — на Слобожанщині) від 1923 р. діяла так звана „Мужича Партія” (таку назву організації дав, мабуть, любитель ляпідарної фрази, щирий

симпатик і заступник селянства, харківський адвокат Володимир Андрійових Доленко). Рештки цієї організації після частинного викриття її органами ГПУ, очевидно влились у Спілку Визволення України (СВУ), засновану на базі згаданого БУД-у після убивства св. п. Симона Петлюри.

Мені не були відомі ближчі завдання цих організацій. Для мене було досить лише їх назов та хоча б прізвищ декого з відомих українських діячів серед їх учасників, щоб я поставився до них цілком позитивно. Це хоча б тому, що тоді до певної міри ще вірилось в ідейність та спроможність західньої демократії (про повалення зміцнілого большевицького режиму власними силами тоді вже не доводилось говорити). І коли одного разу пара моїх добрих приятелів — студентів — заговорили зі мною про маленьке таємне зібрання, я охоче взяв у ньому участь і навіть дав можливість відбути його і надалі відбувати такі зібрання в помешканні студентки університету — моєї майбутньої дружини — на одній з окраїн міста. То було (якщо можна покладатись на пам'ять, бо будь-яких записів не провадилось і не рекомендувалось провадити) десь на початку 1924 р. З цього можна робити висновки, що наша студентська група належала до „Мужичої Партії”, чого ми тоді навіть не знали, а, належачи до цієї „партії”, ми пізніше, очевидно, механічно, стали членами СВУ.

„Мужича Партія” так само, як і пізніше СВУ, „учила” нас не втрачати віри й надії на здійснення нашого національного ідеалу — своєї національної держави, але для того не сидіти склавши руки і виглядати з моря погоди, а працювати в межах легальних можливостей; вчитися в школах, вчитись на роботі, вчитись керувати державою на всіх різноманітних ділянках життя народу. Таку пораду, мовляв, дає нам наш уряд, що є на еміграції. І ми з повною свідомістю сприймали ці добрі поради, як єдино доцільні в тих невідрадних умовах. Повідомлення, що на еміграції оформилась політична організація гетьмансько-монархістичного напрямку, а в Галичині діє т. зв. Українська Військова Організація (УВО) з тенденціями

перетворитись на антагоніста всьому демократичному в українському політичному світі, ми розцінювали як явища негативні. Бо ми усвідомлювали, що на тлі радикальних змін, що їх внесла революція в усі ділянки життя, а в тому — й у психологію людности, відповідальні люди не можуть поважно говорити про реставраторський гетьманат чи націоналістичні крайності.

Периферія „Мужичої Партії” — СБУ будувалась за принципом „п'ятірок”. В цілях конспірації кожна окрема п'ятірка, як і кожний окремий її член, не мали персонального контакту з іншими аналогічними гуртками та навіть не були поінформовані про приналежність до організації своїх ближчих товаришів. Ніхто з учасників „п'ятірок” не знав персонального складу центру організації. Лише одна людина з того центру контактувалась з нами і провадила з нами освідомну працю. Тією людиною для нашої „п'ятірки” був старий український національний діяч, колишній член УСДРП, В. І. Лещенко, що загинув у Катеринославі 1942 р. з рук ГЕСТАПО.

Моя „п'ятірка”, що з її уцілілих членів на еміграції є інженери І. М. та Ю. М., в тяжкий час „соціалістичного наступу”, що був одноразово й наступом на все, що було українське і що ще недавно толерувалось і навіть заохочувалось комуністичною партією, — розповзлась по території „необ'ятной советской родини”. Я знав, що дехто з моїх колег рятувався в далекій Середній Азії, хоч тоді я навіть не міг довідатись про дійсні причини втечі їх аж так далеко. Настали часи, коли найближчі друзі перестали довіряти один одному. Власне, може, справа полягала не в недовір'ї, як такому, а, скоріше, в небажанні наразити свого приятеля на „неприємності”. Річ у тім, що в той час всевладне ГПУ почало хапати всіх винних і невинних людей просто без розбору і допитуватись: де ти був, про що говорив з отакою от людиною, отоді й отам; при тому зазначалось: „Ми все знаємо, але хочемо почути від вас безпосередньо підтвердження і в залежності від вашої відповіді будемо давати оцінку й вам як советському громадянину”. . . . От і спробуй вийти з такого становища

чистим і не наразити на біду ні в чому неповинних людей і, в першу чергу, своїх рідних та найближчих своїх друзів!..

Такі „сіпання” ГПУ особливо давались узнаки людям з „заплямованими” біографіями. От чому такі зацьковані змушені були тікати подалі від своїх рідних та знайомих... Така большевицька дорога до соціалізму й комунізму!.. Недаремно підсоветські громадяни дотепно заміняли слово „бытие” (в марксіівсько-большевицькій фразі: „Бытие определяет сознание”, цебто „буття визначає свідомість”) на „битие”, цебто „биття”. Тимто в архівах большевицької політичної поліції, напевно, є немало таких „щирих” зізнань арештантів, які було дано під впливом „бития” — биття...
* * *

Восени 1924 р. прийшла „чистка” студентського складу вищих шкіл. Офіційно вона називалась „академічною перевіркою”, а на ділі — то була акція, під час якої офіційно оформлялись постанови про позбавлення прав на навчання „чужих” (розуміється для большевицького режиму) елементів. З сільсько-господарського інституту було „вичищено” 70% студентів здебільшого за те, що студентів батько-селянин їв кашу не суху, а з салом, мав не лише пару коней, а й лоша, не лише одну корову, а й теля, а може колись у жнива — мав найнятого робітника... Такий „злочинець” був батько вичищеного студента!... Того, що може цей селянин колись і сам ходив у найми не бралось до уваги... Потрібна була спеціальна постанова Раднаркому УССР, що на його чолі стояв тоді, пізніше розстріляний Сталіном, Улас Чубар, щоб не допустити до замкнення інституту за браком студентів...

Ось прийшла й моя черга стати на допит Перевірочної Комісії. Нічого не передбачаючи, я чую перше запитання голови комісії:

„В каком чине служили в петлюровской армии?”

Приголомшений несподіванкою я міг лише вимовити кілька слів про свою непричетність до Армії УНРеспубліки.

На тому й закінчилась для мене „академічна” перевірка і я опинився за бортом інституту, що на нього я витратив таку масу енергії і до закінчення якого мені залишалося не більше одного року.

Чи це не трагедія? Але таке тривожне запитання може зрозуміти лише той, хто власними зусиллями з низів упослідженого селянства вибився до вершин високої науки, щоб здобутими знаннями пізніше поділитися з тими селянами, з яких вийшов сам.

Але що їм, тим, хто прислав Перевірочну Комісію, до таких „високих” міркувань? Їх поставила історія не для визволення, а для ще більшого поневолення й закріпачення народу.

Мої численні, різноманітні й уперті заходи щодо поновлення в правах студента впродовж довгих місяців розбивались об глухий мур Перевірочної Комісії та різних „робітничо-селянських” установ. Нарешті я зважився використати колись добрі взаємини того, з ким я зі зброєю в руках боровся проти тих, хто тепер мав владу на Україні: я звернувся до згаданого раніш свого однополчанина Павла Свашенка-Лісового — тодішнього відповідального співробітника урядової газети „Вісті ВУЦВКу”. І його записка до однієї особи в наркоматі освіти „поворожила”: мене негайно було поновлено в правах студента. А за рік енергійної праці я вже „обтрусив порох” з моїх студентських черевиків, розквитавшись зі своєю, справді „академією терзаний”...

Та на цьому не закінчились мої „терзания” в царстві большевизму. Кінець їм прийшов аж тоді, коли німці вигнали з України большевицьких держиморд.

* * *

Одноразово з навчанням в Інституті я, щоб існувати, весь час мав працю. Та праця була для мене добра тим, що: по-перше, я не був зобов'язаний перебувати в установі всі офіційні години і, по-друге, вона давала мені, хоч і невеликий (42 рублі на місяць) заробіток, але якого проте вистачало на студентське життя і на плату за право навчання (120 руб. на рік). Мушу тут відкрити одну со-

ветську таємницю: поруч з такими, як я платниками, в Інституті був певний відсоток студентів, що діставали стипендії... Отже, читач повірить мені, коли я скажу, що плату за навчання я вносив зі „скрежетом зубовним”, а також погодиться зі мною, коли я буду твердити, що в так званій робітничо-селянській державі, що називає себе СРСР, принаймні в описуваний період, існувало два роди експлуатації: експлуатація людини державою і експлуатація людини людиною, проти чого ніби борються комуністи...

* * *

Після „чистки” ГПУ взяло мене на „особливий облік”, що зобов’язувало мене один раз на місяць реєструватися, спочатку у нього, а пізніше — у повітового військового начальника.

Перебування на „особливому обліку” механічно тягло за собою позбавлення виборчих прав, цебто, по суті кажучи, громадянських прав. Та за цим не доводилось тужити, бо й так звані повноправні громадяни СРСР, за винятком малої купки „вибраних”, не мають громадянських прав... Такими фальшивими й брехливими були не лише тодішні советські закони, але й пізніша знаменита „сталінська конституція”.

Кожний позбавленець позбавлявся права носити зброю, цебто служити в большевицькому війську. З цього я міг лише радіти, бо я не міг собі уявити морального стану на службі у війську большевицьких узурпаторів і голорізів.

Позбавленців військовий комісаріят називав „тыловыми ополченцами”. Як такі вони зобов’язані були платити особливий грошовий податок, отже — відкуповуватись від муштрової військової служби...; як „тылополченец”, я два тижні працював як чорнороб на будівництві Харківського тракторного заводу без будьякої матеріальної винагороди. Але найдошкульнішим для мене було позбавлення права на звичайну хлібну картку голодного 1933 року, яка раніш давала мені щодня бодай 400 грамів житнього хліба.

Перебування на особливому обліку ГПУ, спочатку лагідне, пізніше потягло за собою несподівано тяжкі наслідки. Але про це — далі.

* * *

Кожний, хто закінчував вищу школу, що її випускників потребувало село, був зобов'язаний попрацювати на селі найменше один рік. До господарчої роботи на користь большевицького режиму моя душа не лежала і я обрав сільсько-господарську освіту. Мене було призначено на організатора й керівника сільсько-господарської школи інтегрального типу. Тоді, в період НЕП-у та за недостатчі фахових сил таке довір'я навіть до позбавлених було можливе... І тут я попав у пекло большевицького „будівництва соціалізму” на селі.

З праці в школі, замість морального задоволення, я мав щось протилежне. Школа була побудована на базі семирічної загальної освіти учнів. Не будучи належно обладнаною, як для теоретичного, так і для практичного навчання, школа, відірвавши підлітків від нормальної загально-освітньої школи, не могла замість того дати їм фахових знань та ще в їхньому 13—16-літньому віці. А бюрократи, що під їхньою фінансово-господарчою опікою були подібні школи, мало того, що асигнували мізерні суми на утримання школи, але ще й використовували кожен нагоду, щоб „урізати” й без того жебрацький її бюджет.

Шкода мені було себе, що в тих умовах не міг взяти для себе нічого в розумінні набуття досвіду зі свого фаху, а ще більше було шкода дорогих літ підлітків, що їх вони марнували в такій школі.

Єдиним моральним задоволенням для мене була громадська робота, робота серед селян і для селян. Певну, хоч і специфічну, вартість мали для мене спостереження за процесом „будівництва соціалізму” на селі, що дає мені право давати оцінку, як політичної й господарчої якості того „соціалізму”, так і моральної якості його будівничих з комуністичної партії...

Моя праця на селі почалась в період, коли советська влада провадила господарчу політику під гаслом „Збагачуйтесь!” В сільсько-господарському виробництві панувало тоді одноосібне селянське господарство. Певне місце займали державні господарства (радгоспи) і зовсім незначне — колективні господарства (комуни). Ці останні було зорганізовано на базі колишніх поміщицьких господарств, а їх членами були здебільшого колишні поміщицькі робітники. Незважаючи на всебічну підтримку комун з боку державних органів, вони виявили свою нежиттєздатність і нездібність конкурувати навіть з досить таки слабим, але вільним, одноосібним селянським господарством.

Це останнє, діставши після доби так званого воєнного комунізму відносну волю для свого розвитку, тепер зазнавало біди від згадуваних „ножиць”. І проте селяни енергійно брались до господарювання. Поза роботою в школі я читав лекції й провадив бесіди з селянами на різноманітні сільсько-господарчі теми: чи то була справа запровадження доцільних сівозмінів і зв'язаної з цим інтенсифікацією господарства, чи застосування досконалих машин та знарядь, чи елітного (рослин і тварин) матеріалу, чи посіву кормових трав і т. п., я завжди зустрічав з їхнього боку уважне й ділове відношення. Я пригадую мої лекції-бесіди в супроводі чарівного ліхтаря: тоді досить простора, як на те село, заля Сельбуду (Клюбу) наповнювалась селянами — дорослими господарями, що з великою увагою й не меншою щирістю сприймали кожне слово поради для того, щоб використати його в своєму господарстві. А я з тим більшим завзяттям провадив цю працю тому, що в той час советська влада заохочувала українських селян до переселення на Сибір...

Большевики, як політичні наступники своїх царських попередників, у своїй практичній діяльності широко використовують методи їх праці. У відомому творі графа А. Толстого „Князь Серебряный” цар Іван Грозний каже посланцеві від Єрмака („покорителя Сибири”), що просив у царя допомоги: „Ти думаєш, що мені тільки й тур-

бот, що ваш Сибір. Потрібні люди на хана, на Литву. Бери, що дають, а на зворотній дорозі набирай охочих. Досить тепер всілякої голоди на Русі. Замість того, щоб докучати мені повсякденно з хлібом, нехай їдуть селяться на ті нові землі! І архирееві Вологодському написали ми, щоб вирядив десятох попів обідні вам служити і різні треби виконувати”...

Саме перед тим вийшла з друку моя популярна брошура п. н. „Як господарювати малоземельному селянинові”. В передмові до брошури було підкреслено потребу інтенсифікації дрібного селянського господарства з виразною тенденцією — не переселятись на Сибір, а натомість уміло працювати, щоб мати добрі зиски з малих земельних наділів, але у рідному краю. Брошура витримала два накладу, але останній ще в друкарні було сконфісковано, бо саме тоді почалась суцільна колективізація селянського господарства, а моя брошура йшла явно врозріз з політикою колективізації.

Але перед тим я з задоволенням констатував, як у селян появлялись нові машини й знаряддя виробництва, як завдяки посіву кормових трав у польових сівозмінах селянська худоба почала краще виглядати, як на полі красувались чистосортні пшениці, вівса, — і в тому була й моя частка роботи.

Наслідком моїх бесід все село (понад дві сотні дворів) вирішило посадити груповий сад (індивідуальні протиричають духові комуністичної партії...). До того часу те село (українське село!..) зовсім не мало садів: колись панське, пізніше малоземельне — воно було поставлене в такі умови, що мусіло обмежувати свої потреби й зацікавлення лише хлібом насущним у буквальному розумінні цього слова. Тепер воно починало і хотіло жити активним господарчим і культурним життям, немов передбачаючи свою недалеку загибель...

* * *

І ось вона прийшла: большевицькі володарі вирішують у Москві, що одноосібне господарство і таке завзяте до нього з боку селян, щоправда, корисні для народу,

але вони рішуче йдуть урозріз з вимогами доктрини комунізму про будівництво нового життя; не кажучи вже про те, що зігнаних до колгоспів селян незрівняно легше використовувати для будівництва індустрії, що її більшовики просто обожнюють, вважаючи основою соціалізму й комунізму. І скоро жертвою цієї доктрини стане вся країна, а в першу чергу — селянське господарство України і її хлібороби: більшовики вирішують розпочати так званий соціалістичний наступ... Все, до чого ще вчора вони заохочували і з властивою їм упертістю організували — сьогодні ще з більшою енергією й завзяттям почали руйнувати...

Цей, так званий, „соціалістичний наступ” на селі провадився під гаслом „ліквідації куркульства як класи, на основі колективізації селянського господарства”, що цілком не відповідає правді: більшовицькі брехуни — великі майстри робити з чорного біле і справи ставити до гори ногами... Фактично колективізацію ведено на основі ліквідації індивідуального селянського господарства, методами страшного терору проти всього селянства.

Узаконення і застосування в повсякденному житті брехні, цієї тактичної зброї більшовиків — це один з найбільших їхніх злочинів, що спричинює деморалізацію людини з усіма практичними його наслідками. Використовування цього брудного засобу не наближає, а — навпаки, віддаляє людину від вимріяного більшовиками комунізму. Плоди цієї тактики дуже поширеного в СРСР т. зв. замилювання очей, вже тепер починають пожинати вони самі, коли їхні провінційні сатрапи систематично подають фальшиві відомості про свою роботу, що вносить елементи анархії в їхню і без того нераціонально побудовану працю.

Так звана ліквідація куркульства, як класи, фактично мала характер не лише ліквідації господарств заможнішої верстви селянства, але й фізичного знищення самих господарів. Для того у більшовиків існував спеціальний термін — „викорчовувати з коренем”. Відібравши не лише засоби виробництва, але й засоби існування, включно до

печеного хліба та риночки квасолі, цих нещасних людей разом з німеччинами старцями та малими дітьми і при тому переважно зимою, пхали в телячі вагони і часто без їжі та навіть без води, вивозили геть далеко від рідного краю, у незвичні для них природні умови. Там тих, що витримали подорож, викидали в голому степу чи в дикому пралісі, мовляв: отут і господарюйте... Прийде час і ми довідаємось, що уціліли з них тільки малі одиниці.

Але такому жорстокому теророві підпадали не тільки заможні селяни. В большевицькому жаргоні з'явився термін „підкуркульник”; до цієї категорії зараховували кожного, незалежно від маєткового стану, аби тільки він десь необережно висловився проти колективізації, чи й самого советського режиму, або й просто чимось не догодив комусь із советських активістів...

* * *

Поруч і на базі колективізації большевики заходились і біля індустріялізації країни. І для цього, власне й були потрібні їм дійні корови — колгоспи, у яких большевики забирали продукцію, як у себе дома... Індустріялізація провадилась під гаслом „Догнати й перегнати капіталістичні країни”. Бо, мовляв, ми мусимо бути багаті економічно й сильні мілітарно тому, що країна перебуває в капіталістичному оточенні. Але для індустріялізації, відразу у великих масштабах і швидкими темпами, потрібні великі кошти. Їх треба знайти у себе дома, бо ...капіталісти ж нам не дадуть... І почався натиск на того самого селянина: він мусить дати хліб для прохарчування міст та армії, а також для експорту, без якого не купиш у капіталістів машин, яких ще самі не виробляємо і т.д. і т.п.

У всьому цьому не було розумної міри.

Були випущені облігації позик „Індустріялізації” та „Відбудови сільського господарства” на величезні, як на убогу країну, суми. Облігації цих позик продавались селянам „добровільно-примусовим” порядком, цебто — добровільним на словах і примусовим — на ділі...

Отже, якщо Карл Маркс свого часу говорив про „ідіотизм сільського життя”, цебто відірваність села від куль-

тури й культурних центрів, то тепер до цієї формули треба було б додати ще й безправ'я, терор, злидні...

З усіх речей широкого вжитку увесь той період в державних і так званих кооперативних крамницях, в достатній мірі була тільки... горілка... Спожувати своїх підвладних горілкою большевики навчились у своїх царських попередників...

„Будівництво соціалізму” в СРСР відбувалось і відбувається згідно з відомою російською байкою І. Крилова „Тришкин кафтан”. В ній Тришка, щоб залатати рукава — відрізує поли, а щоб залатати поли — відрізує рукава... Большевики, щоб розбудувати промисловість — зруйнували сільське господарство, так, що й по цей час воно не може подолати кризи і можна бути певним, що ця криза буде перманентною. Бо організація його побудована на не властивих для цього роду виробництва началах і до того ж на началах суперечних людській психіці.

* * *

Самому процесові усуспільнення селянського господарства, цій нераціональній з погляду організації виробничого процесу і жорстокій своїми методами акції, буде, напевно, присвячено гори літератури. Я, зі свого боку, можу подати кілька фактів, що їх свідком був особисто.

Непомірно великим натуральними й грошовими податками, різними формами терору й провокацій большевики досягли своєї мети — суцільної колективізації селянського господарства. Вступаючи до колгоспів селяни повинні були здати туди всі засоби виробництва (землю, тягло, машини й знаряддя, посівне зерно тощо). Оскільки 99% селян розглядало колективізацію, як новітню форму кріпащини, можна собі уявити, з яким боєм у душі вони розлучались із своїм майном, що його здобували вони та їхні батьки в поті лица свого!..

В первісній стадії колективізації большевики, щоб не залякувати селян, організували так звані Товариства Спільного Обробітку Землі (СОЗ). У СОЗах не вимагалось усуспільнення засобів виробництва і його наслідків, лише спільно виконувались найважливіші процеси виробництва:

оранка, посів, збирання врожаю, обмолот хліба тощо. Урожай повністю розподілявся поміж членами Товариства відповідно до земельної площі, переданої для спільного обробітку та розміру виконаної праці для Товариства. Така форма об'єднання, з огляду на недостачу знарядь виробництва збіднілого по революції селянства і, оскільки вона не торкалась плодів праці, не йшла в розріз з господарчими інтересами селянина, тому дехто з них, особливо безкінні, йшли до СОЗів без примусу, а деякі — навіть охоче. Але в міру того, як большевики переконувались у тому, що під економічним і моральним тиском численних комуністичних уповноважених спроможні будуть загнати все безборонне село до колгоспної кошари, — вони стали на шлях суцільної колективізації і поглиблення її змісту.

В той час офіційно організувалась лише одна форма колгоспу — сільсько-господарська артіль. У статуті її було сказано, що усупільненню підлягають тільки засоби виробництва. Але ж серед різних уповноважених від комуністичної партії навряд чи були люди обізнані з такими економічними премудростями, як „засоби виробництва”. Та їм цього й не треба знати: вони мусять виконати або й перевиконати даний їм плян загнuzдання селян, бо інакше кожний з них ризикує втратити свою „хлібну картку”, як дотепно було названо квиток члена комуністичної партії. . . Тому, в зв'язку зі спротивом селян колективізації, уповноважені тягли, везли, несли з селянських дворів усе, що тільки можна було взяти. Вони не безпідставно міркували, що селянин, позбавлений на лише засобів виробництва, але й засобів фізичного існування, скоріше піде шукати порятунку в колгоспі.

Коли і згадані методи натиску на селянство не давали належних наслідків, тоді большевицькі посіпаки почали вдаватись до таких форм фізичного терору, які охоче запозичили б найбільш кваліфіковані душогуби. У моїй рідній слободі, де селяни довго не давали затягти себе до колгоспів, уповноважений районного комітету комуністичної партії одного вечора закликав до селянської

хати групу „упертих” селян, звелів затопити піч і коли вогонь у печі ще не погас, звелів закрити каглянки. Чад швидко розійшовся по хаті і люди почали чманіти. Тоді уповноважений викликає до себе, в окрему кімнату, неприємних людей і вже з повним успіхом намовляє їх писати заяви про... „добровільний” вступ до колгоспу...

Село В. особливо довго трималось, не давало накинута на себе колгоспне ярмо. Воно було у советської влади на доброму рахунку (воно колись було панське, пізніше — малоземельне і тому, хоч активно й не боролось за советський режим, то й не відкидало його); тим то до нього большевицькі колективізатори до певного часу не застосовували драконівських метод. Але ж... , але ж прийшов час докінчувати суцільну колективізацію, а воно, „улюблене”, залишається в хвості. Тоді „робітничо-селянська” влада на чолі з ГПУ вживає, широко вживаної большевиками, методи провокації. До села призначається ветеринарного лікаря; той під час селянських візитів до нього, як лікаря, починає з селянами розмову на болючу тему колективізації; при тому висловлює своє „щире” співчуття з приводу терору, що його застосовує влада по відношенню до селян. Таким чином в очах довірливих селян цей „лікар” здобуває симпатію в такій мірі, що міг намовити значну групу їх зійтись на спеціальні, конспіративні „збори” для „задушевної” розмови. Такі збори зібрались, а тим часом загін „робітничо-селянської” міліції на чолі з гебеушниками оточив їх і всіх учасників (з півсотні людей), включно з лікарем, заарештував. Минуло кілька літ. Я зустрів одного з учасників тих фатальних „зборів”. Він був каліка: у нього на Уралі, куди його було заслано, повідмерзали пальці на ногах. Про долю інших, заарештованих на „зборах”, цей інвалід, після спільної з ними тюрми, нічого не знав. А того „лікаря” люди бачили в Харкові на прогулянці...

Не треба, мабуть, говорити, що використання для провокаторської „роботи” інтелігенції, в очах масової людини підриває авторитет і довір'я до неї, що не відповідає методам культурників, до яких зараховують себе

й більшовики. А вже нема чого говорити, що такими методами не виховаєш людини комуністичного суспільства, що є ціллю більшовиків...

Методи колективізації один німецький журнал, що якось попався мені в руки, ілюстрував так: стоїть згорблений, худий та обідраний селянин, а йому... чорна рука вставляє штепсель... у ту відтулину, з якої з людського організму виходять рештки їжі...

Кажуть, якщо кота бити, то він буде солоні огірки їсти... Але навіщо бити, коли можна уникнути биття? Підсоветські громадяни розповідають таке: на одному прийнятті закордонних гостей, ці запитали советського представника: „Як ви могли досягти добровільної колективізації селянського господарства?” Відповідь була така: „То треба вміти: от, наприклад, ви думаєте, що оцей песик, що бігає попід столом, не буде їсти гірчиці. А я, от побачте, докажу, що буде їсти”. І за цим нашмарував песикові гірчицею під хвостом... Після цього песик сам „добровільно” почав їсти гірчицю та ще й швидкими темпами...

Моя інститутська товаришка, агроном Н., що її було відряджено з Наркомзему до одного з прикордонних з Польщею районів приглянутися, як проходить колективізація на місці, розповідала мені таке: доведені до розпуки терором більшовицьких посіпак, селяни села Н. одного дня влаштували самочинну демонстрацію протесту і рушили до кордону, що ним була недоброї слави річка Збруч. Там вони почали вигукувати в бік заходу: „Чи чуєш, ти, чи бачиш, світе? Ми повстали!...”

Ця демонстрація закінчилась для багатьох, якщо не могилою, то тюрмою чи депортацією у віддалені райони СРСР без права листування, що аналогічне зі смертю. А світ того розпучливого благання українських селян не чув: він тоді не хотів, як і тепер не хоче, того чути, щоб не порушувати свого святого й блаженного спокою... Та й чому б йому було боляче від чужих страждань?... Може пізніше прийде час і змусить його подумати й про нашу долю, але вже у зв'язку зі своєю власною долею...

А „добра сусідка” — Польща, що мала б у першу чергу почути ті благальні вигуки, тим часом і може саме в зв'язку з большевицьким терором на сході України, провадила в Галичині і на „кресах всходніх” так звану пацифікацію, руйнуючи господарчі, культурні і навіть церковні надбання українців, не усвідомлюючи того, що цим вона не лише демонструвала невміння не-комуністичних держав налагоджувати нормальні міжнаціональні взаємини, але й промошувала дорогу до себе для большевицьких загарбників. . .

* * *

В такій непевності за завтрішний день, за свою долю і долю своїх дітей жили селяни підсоветської України в період большевицького так званого соціалістичного наступу. І тому, мабуть, не треба дивуватись такому фактові: доведені до розпачу на весні 1930 р. почали вони різко протестувати; там, де знайшлись „перші-хоробрі” чи там, де большевицькі агенти дали себе найдужче відчутти, почався цілком несподіваний, справді стихійний протиколгоспний рух. Ініціаторами й учасниками його були селянки, ці найбільш ошадні члени селянських родин, що більш, ніж хтось інший, знають ціну кожній господарчій дрібниці, яка, проте, в сумі з іншими, творить основу добробуту родини.

Селянки більш, ніж хтось інший, передбачали, що із зруйнуванням їхніх господарств для їх родин настане час злиднів з усіма їх сумними наслідками. Тому вони зі сльозами радості й одноразово злости на очах гнали з колгоспних дворів додому своїх корівок, забирали й несли зерно та птицю (якщо вона в колгоспах ще не подохла) й т. ін., не залишаючи від своєї колгоспної тюрми каменя на камені. Вони плекали смутну надію, що може на тому й закінчиться їхня колгоспна неволя. Дехто думав, що взагалі все, що робилось тоді на селах, було вигадкою місцевої влади. Таку думку поширювали не тільки наївні люди, але й вищі большевицькі інстанції, щоб відвести удари розлючених селян від себе на голови дрібних „пішаків” . . .

„Жіночий рух щодень поширювався й поглиблювався: він перекидався від села до села, від краю до краю, по всій Україні, і навіть за її межі, набираючи щораз гостріших форм. У багатьох випадках селянки не обмежувались руйнуванням щойно зорганізованих колгоспів, але обрушувались на большевицьких агентів — били, а іноді й убивали їх.

Рух цей був майже виключно жіночий. Чоловіки-селяни поглядали на все це з боку та вичікували дальшого розвитку подій, мовляв, нехай діють самі жінки, їм же советська влада дала рівні з нами права і особливу опіку над ними, як матерями. . .

Тоді то й з'явилась стаття „мудрого батька” Сталіна під назвою „Запаморочення від успіхів”. У ній вождь большевицьких насильників не говорив, що не треба заганняти селян у колгоспи силоміць, він лише ележенька сварив своїх соратників за те, що вони не досить „чисто” й не досить „гнучко” виконували його вказівки. Він „забув” тільки в тій статті сказати, що коли б селянки не зважились так своєрідно протестувати проти большевицького насильства, то можна було б і курку й подушку сміливо зарахувати до засобів сільсько-господарського виробництва. . .

. . . Але цей стихійний рух селянок, що завдяки ГПУ не мав проводу, незабаром було зліквідовано. Цьому допомогли міжнародні обставини, що тоді надто сприятливо складались для большевицького ССРСР: в центрі Європи зроджувалась і йшла до влади грізна для цілого світу гітлерівська сила. . . і вільний Захід уже починав дрижати перед її зародком; де ж там було йому рятувати ближнього? . . . А тисячі учасниць цього протиколгоспного, а отже — й протикомуністичного, руху пішли до тюрем та на заслання. . . У м. Вінниці ще нерозкладені їхні трупи пізніше викопували з-під заасфальтованих доріжок у „парку культури й відпочинку”. . .

Я бачив „походи” заарештованих селянок серед весняного болота на чорноземному Поділлі. . . У тих колоннах тепер не було „куркульок”, бо вони, якщо до того

часу уціліли, були вже давно десь далеко від рідного краю; тепер вершники — гепеушники підганяли не їх, а лише „середнячок” та „біднячок”, що осмілились виступити проти запровадження новітньої панщини...

Колективізація дала різко негативні наслідки; особливо це було помітно в перші роки по її запровадженню. І це не дивно: не бажаючи йти до колгоспів селяни умудрялись не давати туди своїх тварин та мертвого реманенту. Селянин волів випустити свою худобу „на волю”, аніж віддавати її для зміцнення своєї колгоспної тюрми...

Як показують самі советські статистичні дані — до колективізації — 1929 р. — на Україні було 5,6 мільйони коней, а 1937 р. їх було тільки 2,7 мільйони, хоч на заміну їх заводи ще далеко не встигли випустити відповідної кількості тракторів. Дотепні люди, перефразовуючи популярну в большевицькій армії „патріотичну” пісеньку, співали тоді:

... а конниця Буденного
Пішла на ковбасу...

Машини та знаряддя селяни псували — дерево за браком палива вживали на паливо, а метал — здавали на склади товариства „Утильсировина”, де за нього, все ж таки, хоч на чарку горілки платили... Ой, як добре тоді „підлаталась” „Утильсировина”!.. Мабуть, не один її співробітник одержав тоді ордена „трудового красного знамени”, а може й „самих” Леніна чи Сталіна, за перевиконання торговельних плянів...

Представники робітничо-селянської влади, що серед них, принаймні у горішніх шарах, дійсних селян не було, думали собі, що досить буде загнати селян до колгоспів, мов отару овець до загороди, і все буде гаразд. А тим часом воно вийшло на московську приказку: „Гладко вышло на бумаге, да забыли про овраги: а по ним ходить”... Селяни не лише з ненависти до колгоспної панщини, але й з огляду на елементарну незабезпеченість бо-дай основними харчовими продуктами, до роботи не бра-

лись, а часто — й просто, незважаючи на заборони, тікали з колгоспів.

Все це провадилось під акомпаньямент тріскотливої большевицької пропаганди на тему соціалізму, що його вони оце ніби запроваджують, хоч соціалізм біля тієї новітньої панщини навіть не ночував... Тоді то „народня словесність” говорила: „Ні корови, ні свині — тільки Сталін на стіні”...

* * *

Москва будувала свої розрахунки на величезні збори врожаю та на експорт зерна. На ділі ж експортів фонди довелось створювати з харчових фондів колгоспників та навіть з насіннєвих фондів колгоспів... Але це не бен-тежило большевицьких пляновиків; навпаки — це йшло по лінії їхнього наміру приборкати селян, що не брались як слід до роботи в колгоспах...

Тимто вже восени 1932 р., навіть у самій тодішній столиці УССР — м. Харкові — можна було бачити цілі юрби голодних селян, що ходили тротуарами та заглядали в двори з протягнутими руками. На роботу по фабриках та численних тоді „новобудовах” законно їх не приймали, як дезертирів з колгоспів. Отже, або „умудряйся” незаконно влаштуватися на працю, або лягай і помирай, засуджуючи на ту саму долю й свою родину.

Про зорганізований ними голод комуністи мовчали. Навіть — навпаки. Але ось один з їхніх достойників — Мендель Хатаевич, — що був тоді секретарем Катеринославського Обласного Комітету Компартії, відкрив карти. Він писав: „Між селянством і владою відбувається жорстока боротьба не на життя, а на смерть. Цього року випробувано їхні сили і нашої сили та витривалості. І треба було аж голоду, щоб їм показати, хто тут панує. Це коштувало нам мільйони людських жертв, але колективний спосіб господарювання закріплено. Війну виграли ми”. (В. Кравченко „Я вибрав волю”, ст. 124, Торонто, 1948 р.).

Так „заопікувались” комуністи трудовим селянством. Така їхня дорога до комунізму!..

Міське населення, що само сиділо на голодних харчових пайках, по можливості допомагало цим обікраденим людям. Але... півголодний мало чим може допомогти цілком голодному, тим більше, що комуністична влада розглядала таку допомогу, як допомогу своєму ворогові — дезертирові з колгоспу... В містах селяни й ночували, знаходячи собі притулок у дворах добрих та сміливих людей (бо то ж — незаконно!). Але здебільшого ночували вони в скверах, парках, на базарних площах, а знесилені — й просто валялись по тротуарах...

Поруч з дорослими селянами й селянками по містах вештались юрби голодної та обідраної, переважно селянської, дітвори. Тоді то „народня словесність” про таке радісне дитинство говорила: „Батько в СОЗі, мати — в СОЗі, а я — на порозі; пузо голе, штани в клітку (цебто латані) — виконуєм п’ятилітку”...

* * *

Та... було б чудно, коли б не було сумно... Навесні 1933 р. над селами України простягла свої кістляві руки чорна голодна смерть. Вимерло тоді кілька мільйонів людей, тих трудівників, що вміли не лише себе та свої міста годувати, але українська мачуха — Московщина — в великій мірі живилась продуктами їх праці та мала змогу навіть за рахунок їхнього хліба будувати свій добробут.

Так було в столиці України, найбагатшій на хліб „республіки” СССР!

А от — у портовому місті — Херсоні весною того року: на базарній площі, поблизу від уцілілої від большевицької руйнації церкви, селянки продають дещо з їжі: у шклянках-зерно й квасолу, у качанах — кукурудзу, просто на брукові лежать купки — по кілька штук — картоплин та підгнилих бурячків. Побіля щасливих продавців проходять, ледве волочучи ноги, голодні хлібороби... І ось серед ненатуральної для базару загальної тиші раптом чується тривожний придушений жіночий голос: „Боже, за що ти нас покарав?!”.... І опухла від голоду, знесилена жінка, падає мертвою колодою...

В багатьох місцевостях там, де большевицькі будівничі соціалізму брались до свого злочинного діла з особливою щирістю й енергією, селяни, — якщо не повтікали зі своїх батьківських місць — повимирали до одного. Мертвих не було кому ховати. Пси їх трупів не зачіпали, бо їх самих поїли ці покійники ще тоді, коли неостаточно втратили надію на порятунок... Так було, напр., у селах колись багатого Старобільського повіту на Харківщині.

Жах огортав людину, що попадала в такі мертві села!

На ґрунті голоду і зв'язаного з ним психічного розладнання були досить численні випадки людодства; при тому здебільшого матері поїдали своїх дітей... Це — загадка для психологів!..

Так большевизм перетворив країну давньої християнської культури на країну канібалів... Культурне людство (якщо воно іще існує!...) не повинно забути цього тим, хто несе людству ніби вищу культуру й мораль...

Громадяниці м. Харкова М. С. доводилось часто спостерігати, як щоранку вантажними автами міліціонери вивозили кудись за місто трупики померлих від голоду дітей і вона... бере свій одяг, рубає його сокирою, ріже ножем і з тієї „січки" варить... їжу, приказуючи: це — голодним діткам...

А в цей час „батько народів" — Сталін — сказав: „Життя стало краще, життя стало веселіше"... А злочинна большевицька пропаганда сурмила ці гріховні слова на всіх перехрестях СРСР і за його кордонами...

Так виглядає марксизм на практиці, принаймні в московсько-советському його оформленні...

Отже, большевики для характеристики самих себе і своєї держави мали б усі підстави на її кордоні повісити напис, узявши його з знаменитого Дантового „Пекла": „Хто сюди вступає — хай залишає поза цими ворітьми моральний кодекс людей"...

Ті, що колись спалювали „грішників", були переконані, що вони роблять християнське діло. Історія їх засудила. Прийде, хочеться вірити, суд і на большевицьких

людоморів! Хоч від того мала втіха для тих, хто й сьогодні є під їхньою „опікою”...

Давня латинська приказка говорить: „Коли говорить зброя — мовчать закони”. У большевицьких душолюбів закони мовчать без перерви...

Такими були на практиці „діла” змовницької, ніким не контрольованої, большевицької партії!

Крім безпосереднього злочину, що його вона вчинила, особливо над українським народом, її злочин полягає в тому, що вона й іншим показала злочинну дорогу. Найбільш старанними учнями й послідовниками большевиків показали себе гітлерівці!..

А ось один з наслідків трагічного для України 1933 року. У Краснокутському районі Харківщини в українських селах чую „русскую речь” новопоселенців з Курської та інших московських областей. Запитую, як вони туди потрапили і чую відповідь: „Нам дома говорили, що на Україні народ попример от голодухи, поєтому там теперь стало жить просторно, — вот мы и решили переселиться”...

1934 р. я побував у своїй рідній слободі і побачив таку картину: мов після страшної хуртовини двори всюди порозгороджувано, солом’яні дахи на будівлях — ледве гримаються, люди — мов зачумлені і стало їх удвічі менше, як колись було — багато вимерло від голоду, багато депортовано, багато повтікало з дому... І мені розповіли, в якими прокляттями на устах помирав, колись здоровий, красунь, глухонімий, І. Ч., що навчився у мого батька шевства і був добрим майстром. Він твердив перед смертю: „Прокляті урядники!”... Так він звичайно називав усіх представників влади.

Так заплатила большевицька Москва українським селянам за їхній, Богом благословенний, оспіваний поетами шляхетний труд хліборобів!.. Так заплатила Москва українському народові за його намагання жити своїм державним життям!...

Хто ж і коли згадає імена невинних жертв того режиму?.. А їх немало: сам Сталін в розмові з Черчілем

1942 р. у дні їхньої дружби, признався, що примусова колективізація забрала десяток мільйонів людських жертв. Знаючи большевицьке уміння й навички фальшувати, ми можемо твердити, що та цифра, напевно, зменшена. І ці жертви стосуються в найбільшій мірі українського народу!..

Характеризуючи російського царя-держиморду знаменитий революціонер Герцен написав, що то-Чінгіз-хан з телеграфом. Про комуністичних царів російських є всі підстави сказати, що вони Чінгіз-хани з тракторами й „спутниками”...

* * *

Як же реагував на цю трагедію багатомільйонного народу культурний світ? Адже ж він не міг не знати про неї?

Лише поодинокі західні кореспонденти, що бували в СРСР, зважувались переказати щось про неї з-поза залізної заслони, якою тоді большевицькі злочинці вже добре відгородились від світу.

Високий державний муж ліберальної французької республіки Едвард Еріо, що побував у ті дні на Україні і зокрема в Харкові, на запитання журналістів у Парижі відповів, що у Харкові і взагалі на Україні — все в порядку; він тільки бачив великі черги людей по гас, але, мовляв, це треба пояснювати посиленою механізацією сільського господарства, що вимагає багато нафтопродуктів... Ми переконані, що сам Еріо не вірив цій версії, але поширював її тому, що... в той час у Німеччині до влади прийшов Гітлер і французька демократія мусіла шукати контакту і навіть співпраці з большевицьким чортом, як потенційним своїм союзником проти гітлерівського диявола... Ця співпраця, хоч вона була й вимушеною, кидає тінь на Францію, цю батьківщину свободи...

Та що говорити про чужих, коли свої можуть діяти не краще від чужих? От, приміром, редактор українського еміграційного, на щастя — вже „покійного” журналу „Вперед”, в числі за жовтень 1957 р. пише таке: „Плюсом є те, що терором 30-х років сталінізм зліквідував дрібну

селянську власність, — зникнення в СРСР дрібного селянського господарства треба вважати великим прогресом, кривавим, як усюди було з прогресом, але прогресом”...

Не вдаючись у глибшу оцінку такого писання цього журналіста, можна лише коротко сказати: людина, обізнана з особливостями сільсько-господарського виробництва і, яка, до того ж, знає селянську (і не тільки українську) психіку, так не писала б. Не кажучи вже про те, що терор большевиків треба б було, по суті, називати голим бандитизмом, бо терор може буває потрібен у політичній боротьбі за щось явно краще, реальне, що здебільшого революції й приносять; тим часом колективізація, побудована на фантастичній ідеї про уявну вищість і доцільність такої форми господарства, — явно не виправдана, і як показує сучасність, і не може бути виправдана з ділового погляду, що є вирішальним у самій суті справи. Колективізацію може оспівувати лише той, хто бачив колгоспи з вагону — ресторану, або той, для кого селяни-трудівники не є людьми, а тільки погноєм на уявних ланах політичних фантастів...

* * *

Царсько-поміщицька Росія перетворила маси українців на „хахлів”, забрала добру половину їхньої кращої землі і віддала її своїм вислужникам, забрала водні й підземні багатства. Мало цього: вона впродовж століть виковирювала з українських людей їхню національну душу; вона намагалась відрізати українцям язика: за податки, що їх платили українці до російської „казни”, вони могли учитись не в своїй рідній, а тільки в московській, школі і то рідко вище початкової. А один з царських ставлеників на Україні вимагав від нашої Наталки-Полтавки, щоб вона свою задушевну пісню „Віють вітри” співала французькою мовою, якщо не хоче співати московською...

І проте, треба віддати справедливість царській Росії: вона не давала „хахлам” умирати з голоду, вона не грабувала в українського селянства його трудового хліба до останнього зернятка.

Інакше показала себе Росія „робітничо-селянська”: вона дала українцям їхню мову (хоч і намагається її спотворити), щоб вони нею славили її фюрерів-вождів та героїв їхнього соціалізму; коротко кажучи, щоб славили своїх гнобителів. Робітничо-селянська Росія зігнала з української землі одних панів, а на їх місці посадила інших; змінилась тільки назва: то були дворяни, а тепер — члени комуністичної партії. Замість окремих капіталістів советська Росія запровадила капіталізм державний і, отже, якщо за царських часів людина могла одного пана міняти на іншого, то тепер від капіталіста нема куди тікати, хіба тільки за межі ССРСР... Советська Росія хотіла б саму Україну стерти з лиця землі, але це — непосильна задача навіть для її безоглядних правителів...

Наполеон Бонапарт говорив: „Державний муж повинен мати серце в голові”. Сталін, очевидно, не мав його ні в голові, ані в грудях... А його наступник — Хрущов, навіть після відомого, ним таки ж започаткованого, „розвінчання” „батька народів”, заявляє: „Дай, Боже, щоб кожний комуніст був таким, яким був Сталін!..”

* * *

Виникає питання: „Хто винен у такій варварській політиці большевиків?” Сталінські політичні вишкребки усі провини за всі злочини большевизму спихають на самого Сталіна (благо-мертві не можуть виправдуватись) і при тому не говориться про дійсного диктатора — Сталіна, а лише про якийсь абстрактний „культ особи”... Та для обізнаної й неупередженої людини цілком ясно: провини лежать не тільки на Сталінові, але й на тих, хто сам визнавав його за якесь божество й інших нахилив до того. Серед цих обожнювачів Сталіна одно з перших місць займав Хрущов. І коли він пізніше виправдувався сталінським терором, що ніби стояв йому й його однодумцям на перешкоді до виправлення сталінської політичної практики, то це звучить не лише дивно й непереконливо, але й просто брехливо.

Один з вождів світового комунізму (Толіяті), дорікаючи своїм московським колегам за їхні злочини, що

багато нашкодили світовому комуністичному рухові, писав:

„Вихваляння Сталіна запаморочили йому голову... Чому ви бодай не зменшували запалу ваших вихвалянь?” І тому має повну рацію А. Авторханов, що добре знав большевицьку політичну „кухню”, коли в своїй книжці п. н. „Технология власти” пише: „Значить, врешті-решт, джерело сталінських злочинів не в самому Сталіні, а в сталінському оточенні, цебто в сталінській системі. Толія-ті мав рацію, коли він зазначив своїм сталінським соратникам з Кремлю, що винен не тільки Сталін, але й його учні, які підказували Сталінові, що він „геній”, „надлюдина”, „божество”...

Якщо з цим Хрущов і його політичні наступники не погоджуються, то мусять визнати, що вони не чинили спротиву Сталінові, щоб зберегти свої дорогоцінні шкури... Якщо ж вони не можуть прийняти й такого пояснення, то тоді залишається тільки одно: сталінські нащадки хочуть лише про людське око скинути Сталіна з його п’єдесталу, але скористатися його „досягненнями”, в тому — й у ділянці „методики роботи”, — як основою для дальших злочинів і при тому вже в світовому масштабі...

* * *

В основі злочинів большевизму лежить аморальний принцип дії, що ним большевики повсякчасно керуються: „Мета виправдує засоби”...

На перешкоді застосуванню цього принципу, очевидно ж, стоїть церква з її проповіддю християнської моралі. Тому большевики так по-варварському нищили й нищать її, залишаючи тільки самі її рештки (хоч навіть і з патріярхом на чолі) для показу наївним людям у цілому світі...

* * *

Як було сказано, большевики в часи боротьби за владу в Росії високо підіймали прапори комуністичного, бездержавного суспільства. Коли ж сіли на царський престол, то заговорили іншим голосом: вони відклали ті прапори до резерви, а заговорили про „русское отечество”; повитягали з історичного архіву російських полководців (як

от Суворов) та навіть святих (Александр Невський) і поставили на службу собі; а таких царів, як Іван Грозний та Петро Перший (останнього інакше як Великим не називають) беруть собі за приклад.

Отже, тепер для комуністів першим і основним завданням в їхній діяльності є добро побудованої ними держави, хоч та держава й має зміст і призначення концетраку для її підданих. Тому облудно й фальшиво звучить їхня пропаганда про демократизм їхнього режиму.

Неначе передбачаючи появу у світі таких держав, французький теоретик права минулого сторіччя Іпполіт Тен у своїй книзі „Ля Революсіон”, писав: „... будемо оберігатись розросту держави і не дозволимо, щоб вона була чимось іншим, як тільки вартовим псом... Будемо годувати її, щоб вона захищала нас од вовків, не дамо їй торкатися мирних завдань. Апетит з'явився б у неї під час їжі і вона сама незабаром стала б вовком, при тому найнебезпечнішим з вовків — вовком у нашому домі. Треба тримати її на ланцюгу і не випускати з конурки...”

* * *

Московський Кремль дав свій мозок для всіх злочинів большевизму, але чиї руки виконували його заміри? Не відкидаємо факту, що в початковий період большевицького походу було доволі людей, які вірили в большевицькі гасла вічного миру, ідеальної рівності людей і тому подібні фантастичні мрії. Одначе мусимо ствердити, що в найвідповідальніші періоди, а саме — в період збройної боротьби і в так званий період соціалістичного наступу, найвизначнішу роль в большевицьких ділах відіграв так званий „соціально-близький” (большевикам, за їх власною термінологією), людський елемент, якому завжди і ніколи „нема чого втрачати”...

Всякий, хто прожив під большевиками пару десятків років з незаплющеними очима, знає, хто такі були червні партизани, що на їх багнетах „виїхала” советська влада: то був здебільшого елемент, що стояв на найнижчому культурному й моральному рівні. Вони, що йшли під прапорами кращого майбутнього, в житті і побуті, були

взірцями чогось протилежного. Прикладів, що ілюстрували б це твердження має немало кожний, хто спостерігав у щоденному житті цих „героїв” — завойовників фальшивої, ніби народньої влади.

Марксист-„ревізіоніст” К. Кавтський писав: „Поруч з високим рівнем народньої освіти передумовою для соціалізму є висока мораль мас, — мораль, що виявляється не лише в могутніх соціальних інстинктах: почутті солідарності, самозреченні, відданості, але й у здібності ці почуття розповсюджувати за межі вузького кола товаришів на все суспільство.” І тому цей автор пише далі: „Все більше стає зрозумілим, що виховання мас і їх провідників у демократії є передумовою соціалізму. Не можна одним стрибком перескочити з абсолютизму в соціалізм”...

Марксист-ленінці діяли цілком протилежно цим здоровим думкам К. Кавтського.

В період боротьби за свою владу та її закріплення на селі, большевики спирались на бідніший прошарок селянства, що його вони зорганізували в Комітети Незаможних Селян (КНС). Хоч ці бідні (матеріально, а часто й духово) люди і не винні в тому, що їх було зорганізовано, але, принаймні дехто з них, будучи членами цих „KeHeCe”, часто виконував каїнову роботу: вони були фактичними господарями села; від них часто залежали життя і смерть їхніх односельчан. А за перевищення ними прав та інші злочини, що їх вони робили за вказівками злодійської комуністичної партії, їх судили надто милостиво „беручи до уваги їхнє пролетарське походження”... (так формулювались відповідні вироки советських „народніх” судів).

Каенесівців большевики носили на руках, їм давали всякого роду подачки, бо вони були опорою їхнього режиму на селі. Але прийде час і большевики, замінивши гасло „від кожного — за здібностями, кожному — за потребами” на гасло „від кожного — за здібностями, кожному — за працю” і тоді вони скажуть каенесівцям: час уже братися до корисного діла, бо „кожне добродійство, продовжене за певну межу, перетворюється на порок”. Так

говорить французька приказка і її, напевно, знають і більшовики...

Але покищо вони використовують тваринні інстинкти людців, що здібні на чужому нещасті будувати свій добробут, використовують шкурників, підлабузників, неробів і всякого роду життєвих невдах. І якщо свого часу геніальний наш земляк — Гоголь — на місці людських обличчавив свинячі риля, то тепер їх кількість неймовірно збільшилась. Знаменитий учений і борець за свободу й незалежність Великої Американської Республіки Беніамін Франклін сказав: „Хто може пожертвувати свободою, щоб тимчасово бути забезпеченим, той не заслуговує бути ані вільним, ані забезпеченим”. Більшевицькі активісти, починаючи від членів КНС і кінчаючи міністрами (за ранішою термінологією — народними комісарами), за винятком, може, фанатичних комуністів, належать до категорії людей, що про них отак яскраво говорить славнозвісний американець. Комуністи — це не лише шкурники; вони — й невірники своєї партії і їх, нарівні з неорганізованими громадянами ССРСР, НКВД розстрілювало „пачками”...

Таких, що готові служити советській владі за блага земні, якими в ССРСР безроздільно володіє комуністична партія, більшовики вишукували всюди, серед усіх прошарків населення. Комуністи лише прикриваються іменем пролетаріату, а насправді серед їх головачів у вищих ланках — великий, іноді переважаючий відсоток, виходців з непролетарських, навіть більше того — за большевицькою класифікацією, нетрудових верств населення; з нетрудових шарів вийшли: „сам” Ленін (дворянин), купці й промисловці — Троцький, Зінов’єв та інші. Вони не знали життя і потреб трудового народу і тому легко йшли на антинародні — большевицькі — вчинки.

* * *

Комуністи, як уже було сказано, з перших днів приходу до влади енергійно дбають про виховання кадрів працівників, у першу чергу для промисловости — „фундаменту соціалізму” та сільського господарства. Уже тоді

вони відбирали молодих людей і надсилали їх до шкіл — денних і вечірніх, стаціонарних і позаочних, до різного роду курсів тощо. Перевагу при цих „мобілізаціях” давалось членам комуністичної партії та комсомольцям; на другому місці в цій черзі стояли підлабузники — так звані безпартійні большевики і аж у самому хвості черги були — інші, цебто люди, що стояли осторонь від большевизму, як від його теорії, так і, особливо, практики. До особливо заслужених „учнів” партія прикріплювала вчителів, що вчили їх дома, розуміється не за їхній рахунок, бо той учень тоді вже був відповідальним працівником, хоч і не був достатньо фахово підготовленим, а може й не надто письменним, а тепер до школи ходити не мав часу.

Отак поволі большевицька партія відновила, зліквідований ще в лютневу революцію, дворянський стан, що тепер під назвою КПСС має в своєму складі багатомільйонне членство.

І проте ще й тепер напевно можуть траплятися такі кур'йози, як от такий: до мене, звертається недавній тракторист, що тоді вже був головою Районовому Виконавчого Комітету, з таким запитанням: чи, мовляв, можна вважати науково обґрунтованою думку — ніби збільшені прибуткові податки стимулюють працю господаря? Він явно мав на увазі непомірно високі податки, що їх тоді накладали большевики на селян. Я, звичайно, дав негативну відповідь. Не знаю, чи використав він її десь на своїй партійній роботі, чи ні, — знаю тільки, що той голова одного з районів України за якийсь час став головою одного з районів Далеко-Східного Краю СРСР...

* * *

Незважаючи на ніби швидкий розвиток освіти й економіки, комуністичний СРСР стоїть значно далі від комунізму, аніж багато буржуазних країн Заходу, бо культура, мораль, психологія й побут громадян СРСР не наблизились, а, навпаки, віддалились від понять і вимог того ідеалізованого суспільства.

Якщо в дні боротьби за советську владу всі громадяни СССР були більш-менш зрівняні між собою (хоч тільки в самих злиднях), то тепер клясове розшаровання там існує майже в такій самій мірі, як то було в недоброї славі царській Росії. Уже в 50-х роках совети побудували пароплав „Балтика”, що має п'ять кляс: люкс, перша, друга, третя й четверта. Цього тепер нема навіть у „найбуржуазніших” країнах світу!..

Крадіжка в тій країні — звичайне явище. Крадуть там не лише завмаги (керівники малих і великих, державних і так званих кооперативних крамниць); краде там кожний, хто лише має можливість; крадуть не лише тому, що до того людей змушують матеріальні злидні, але й тому, що воно зроблене потом і кров'ю людей, які самі позбавлені змоги ним користуватись, інакше кажучи — крадуть крадене...

Цьому не треба дивуватись ще й тому, що советський режим виховує ось уже пару поколінь своїх громадян в дусі матеріальної зацікавленості в усіх справах, навіть найсвятіших з погляду комуністичної „ідейності”...

Характерним для „антибуржуазної” моралі комуністів є такий анекдот, що досить влучно віддзеркалює реальне життя під советами. Один високий урядовець міністерства СССР дорікає своєму провінційному колезі з України: „І чого ти сидиш тут серед українських жебраків? Їдь до Москви: там ти матимеш не 600, а 1.600 рублів на місяць. А до того ж будеш мати високе становище”. А колега відповідає йому: „Все це добре. А скажи, з чого я там буду жити?”..

Може крадіжки в СССР поширені тому, що там злодіїв не карають? Ні, карають і при тому — дуже суворо; але карають тільки тих, хто краде потрошку, або ж тих, хто не вміє красти. Там можуть засудити (на підставі тамошніх законів!) на роки тюрми жінку за те, що вона збирала колоски на зібраній колгоспній ниві, але рідко належно покарають великого злодія...

* * *

Але кому ж таки справді живеться добре в країні большевицького соціалізму? Може від індустріялізації та колективізації виграв міський пролетаріят, що його іменем правили й правлять большевицькі диктатори?

Так, промисловий робітник не вмирав там з голоду: йому його „рідна” влада видавала щодня 600-800 грамів, а декому — й цілий кілограм хліба на день, бо ж його м'язами будується „соціалізм”... Але, щоб не даремно він їв той хліб його було прикріплено до підприємства, мов того невільника до галери, а за невихід та навіть за спізнання на роботу — його було суворо й негайно карано.

Щождо матеріальної рівності, за яку ніби большевики боролись, то в їхній державі вийшло щось гірше, ніж у капіталістичних країнах: напр., шахтарі-стахановці заробляли до десятка тисяч, а робітниці, що їх обслуговувала, платили ледве сотню рублів на місяць, сталінські премії виносили іноді сотні тисяч рублів, а інвалідові війни платили „одчепних” рублів 70-80 на місяць...

* * *

Через те, що всі багатющі ресурси величезної країни було використовувано, як і тепер використовується переважно для цілей індустріялізації, а індустрія працює в першу чергу сама на себе та на воєнні цілі, потреба в речах найнеобхідніших в СССР була і тепер є надзвичайна. І це відчував не лише спролетаризований селянин, але й міський робітник — опора совєтської влади. Особливо дошкульною була і є там недостача або й цілковита відсутність одягу та взуття. Щоправда, кожний робітник мав книжку удержавленого кооперативу, але з нього він мав користи не набагато більше, як можна мати з козла молока...

„Хвости”-черги до таких кооперативів та до державних крамниць були величезні; часто в них люди простоювали, незалежно від пори року й погоди, не лише днями, але й ночами і (що найголовніше) дуже часто виходили з крамниць з порожніми руками. А бувало й ще гірше. Ось один з численних фактів. Мав чоловік одну сорочку, що

на собі. Прочувши, що в кооперативі „будуть давати” мануфактуру — він поспішив ще зночі стати в чергу. Довгі години терпляче стояв дожидаючи, коли крамницю буде відчинено. До крамниці заходити треба було високими східцями. Коли нарешті крамницю було урочисто відчинено, натовп сунув до неї, ламаючи струнку чергу, що її підтримували суворі міліціонери. Щоб не бути витиснутим із черги — задні люди хапались за передніх, створюючи в той спосіб живий ланцюг. Аж ось якісь нахаби (а їх советський режим розплодив великі маси) протискуються до черги з боків. Щоб не відстати від переднього — задній тримається за його сорочку. Але нахаби перемогли: живий ланцюг у тому місці було розірвано, а шматки від сорочки переднього опинились у руках заднього... Та основна біда була впереді: коли той, що позбувся сорочки нарешті попав до середини крамниці, тоді... мануфактури не вистачило: її вже було випродано... І може не стільки випродано, скільки пущено чорним ходом...

Зате ті, хто править їм'ям трудового народу, живуть інакше. Ось свідчення Світлани Алілуєвої — доньки большевицького царя-Сталіна, яка, очевидно ж, знала побут тієї верхівки: "Наші знамениті партійці з усіма чадами, домочадцями і всіма дальніми родичами сіли на шию державі... Було тільки одно прагнення — побільше хапонути собі, улаштувавшись на тепленьких місцях"...

* * *

В розпалі колективізації в тих селах, що їх мала б з фахового боку обслуговувати наша школа, я побачив, що мені, з моїми біографічними даними, залишатися далі там небезпечно... Тому я вжив заходів до негайної зміни місця, а разом і характеру роботи. Я вступив на працю до Українського Науково-Дослідчого Інституту Прикладної Ботаніки. Праця з рослинами не була моїм основним фахом, але я знав, що працювати за моїм вужчим фахом — в ділянці економіки й організації сільського господарства — під большевиками, без партійного квитка, з моєю „чор-

ною” біографією та ще в такий переломовий період, — для мене було просто немислимо.

Враховуючи моє бажання жити й працювати подалі від людей, як також і мій, так би мовити, політичний і моральний стан, — мій безпосередній начальник, людина старого культурного гарту, призначає мене на роботу на Опорний Пункт Інституту біля села Прогноїв, на Кінбурнській косі Чорного моря, де за козацьких часів була Прогнойська Паланка. Тут моїм обов’язком було досліджувати біологічну можливість і господарчу ефективність запровадження в культуру на півдні України місцевих диких та культурних — з інших зон ССРСР та навіть цілого світу — рослин у сільсько-господарче виробництво; для чого вишукувати цікаві з цього погляду об’єкти серед оригінальної, подекуди досить багатої, місцевої дикої флоти.

За вужчим своїм фахом я не міг бути тим, що всією душею віддаються цій, зрештою, цікавій роботі, — роботі з рослинами. Проте, мабуть, не даремно сказано, що звичка — то друга натура. Я поволі втягся в роботу з рослинами та навіть майже полюбив її і ввесь час, хоч і з перервами, правда — мимовільними, в цій галузі й працював.

Але з праці своєї я не був задоволений. Не буду казати, що матеріально, порівняно з попередньою роботою, я страшенно здеградував: замість 250-300 карб., що їх я заробляв у школі, тут (на науково-дослідчій роботі!) мені платили ...цілих 90 карб. на місяць, які до того ж у той час швидкими, справді большевицькими, темпами доганяли вартість звичайної ганчірки...

Роботою я не був задоволений і морально, бо практичні, як також і наукові, наслідки її, були дуже проблематичні. В своїх „Записах из мертвого дома” Достоевський недоцільну роботу називає каторжною. Деякі наслідки моєї та моїх колег роботи можуть бути використані у господарстві, але й то лише майже виключно в ССРСР, де практикується в більш чи менш завуальованій формі рабська праця. Це тому, що урожайність і господарча вартість досліджуваних мною рослин — дуже низька і як-

що большевики намагаються запровадити їх в культуру, то лише тому, щоб подібну сировину, але незрівняно вищої якості, не купувати за кордоном, а величезний дефіцит, що його матимуть колгоспи, культивуючи ці рослини, поповнять ті самі колгоспи... Сіра витягне...

Опорні пункти нашого інституту було зорганізовано в радгоспах та колгоспах. Ці господарства ледве самі тягли свою господарчу біду, тому можна собі уявити якість нашої наукової роботи, коли ми змушені були користуватись послугами цих бідних засмиканих господарств, при тому майже без жодної матеріальної винагороди з нашого боку.

Моральне незадоволення та навіть справжнє обурення роботою викликала така її постановка: для визначення господарчої вартості тієї чи іншої рослини ми часто мусіли надсилати матеріал з України до Москви!.. Такі права й можливості для науки дає Москва Українській самостійній (!) Советській Соціалістичній Республіці!...

* * *

На Кінбурнську косу та близькі острови Чорного моря з їх оригінальною фльорою й фавною щоліта приїжджали і зупинялись на опорному пункті наукові робітники (ботаніки, орнітологи, іхтіологи та інш.) з Києва, Харкова, Одеси, ну... й неодмінно з Москви та Ленінграду — своє ж „отечество!“....

Одного разу до мене загостив з Києва студент К. — син відомого нашого вченого. Він прибув у той куточок (біля званої запорожцями Ягорлицької затоки) для того, щоб поплавати, як він сам казав, запорозьким звичаєм у запорозькій чайці, яку він мав... Від нього вперше я почув про існування Спілки Української Молоді (СУМ).

* * *

В той час біля м. Запоріжжя провадилось будівництво Дніпрогесу. Я не раз бував на тому, справді грандіозному, будівництві і кожний раз бачив там, неодмінний на всіх большевицьких, т. зв. соціалістичних будовах, „сталінський городок“, де будівничі жили... в печерах, ви-

довбаних у дніпрових кручах або в землянках. Тут таки ж юрбами вештались безпритульні підлітки — сироти, діти здебільшого розкуркулених, знищених або висланих з України більшовиками, батьків. Тоді хотілось кричати: „Люди! Погляньте навколо себе! Огляньтесь на свою недавню історію! Прислухайтесь до голосу ваших предків, що не раз вирушали звідціль, з цього центру вільних людей, щоб виганяти напасників з рідного краю! Підіть за їхнім прикладом і ви станете сучасними людьми, а не тими півдикунами, на яких вас перетворюють зайди! Бо, хто зрікається минулого, той не гідний мати краще сучасне й майбутнє!”...

Але... в той час цей голос звучав би, мов голос волаючого в пустелі... Бо тоді вже кожний був прикріплений до грабарської тачки, мов той галерник до човна і думав тільки про те, щоб якось фізично вижити... Очевидно й революція, та навіть невеличкий бунт, потребують певного мінімуму правових і матеріальних передумов...

Я побував на славному острові Хортиці, де була столиця січового козацтва, але я не міг там нічого побачити з історичних пам'яток, бо там, як оповідали мені, з них майже нічого не вціліло. До того ж, щоб щось побачити, треба було розшукувати та розпитувати, а то в країні, де будується „соціалізм”, річ не тільки непотрібна, але й небезпечна. Бо хто ж, справді, крім небезпечних для більшовиків українських патріотів (за їхньою термінологією — неодмінно буржуазних націоналістів) може такими справами цікавитись?... З тієї самої причини я й не намагався потрапити на порьбги, що їх мали б затопити після збудування греблі на Дніпрі.

* * *

В роках 1929-32 мені часто доводилось їздити в службових справах дорогою Харків — Запоріжжя — Херсон. Установа оплачувала дешевшу поїздку — залізницею, але я волів доплачувати зі своєї, хоч і дірявої, кишені додаткові кошти, щоб тільки, замість потяга, скористатись

плавбою пароплавом. Отож, від Запоріжжя до Херсону і назад я не їхав, а плив. Бо то ж — плавба Дніпром!..

Мандрівка Дніпром — щось надзвичайне! Ви там не знаєте, хоч і не страшної, але надто неприємної напасти — морської хвороби; пароплав іде тихо й спокійно, відкриваючи перед вами щоразу все нові й нові панорами-краєвиди. Одно лиш там роздратовує українського подорожнього: два найкращі пасажирські пароплави, що за царських часів мали назви українських зрадників — один — „Кочубей”, а другий — „Іскра”, — тепер мають імена інших „добродіїв” українського народу: один — „Карл Маркс”, а другий — „Фрідріх Енгельс”... Тепер би покликати сюди тих теоретиків нового, кращого суспільства, щоб поглянули на будівництво, вже не єгипетських, а есесерівських, пірамід, щоб побачили плоди своїх фантастичних мрій, побачили ожебрачених та знедолених виконавців своїх теорій!.. А ще краще, щоб побували в їхній шкурі!...

А покищо... віриться тільки: прийде час і український народ скине з себе невільниче ярмо, і дніпровським пароплавам дасть імена заслужених людей, що їх відомі й невідомі могили розкидані по берегах нашої історичної ріки, а біля дніпровських гідроелектростанцій поставить пам'ятники жертвам комуністичних рабовласників!...

* * *

1933-рік я працював на Центральній Експериментальній Станції Інституту Рослинництва. Тут умови роботи були дещо ліпші. Але то був рік катастрофічного голоду на нашій батьківщині. „Робочі руки”, якщо не вимерли, то ледве волочили ноги і тому наукові робітники, замість поглиблених наукових занять, змушені були братись до фізичної праці, що на ній, до речі, кожний з них користи давав мало, зате псував своє єдине, робоче й святочне одноразово, убрання.

Але навіть в таких умовах, проклинаючи самий советський режим і тих, хто з ним, кажучи сучасною мовою, коляборує, стероризований підсоветський громадянин гото-

вий терпіти, виглядаючи з моря погоди. Бо приходять ще гірші часи.

* * *

Мій приятель К. мав цікаву, принаймні на смак енкаведиста, дружину. Начальникові місцевого ГПУ вона впала в око. Не будучи людиною з твердими моральними принципами, та жінка стала його коханкою. Замість оборони честі, власної і своєї дружини, чоловік мусів мовчати, бо ...мав „заплямовану” біографію: цар у часі війни покликав його до війська і зробив його старшиною... І цього було досить для того, щоб на тій людині їздив верхи кожний, кому не лень...

В радянських установах, особливо вирішальних з господарчого або політичного погляду, можна часто бачити на роботі молодих жінок-красунь, що перед ними дехто з чоловіків має здібність (чи, вірніше сказавши — хворобу) „розтавати”, демонструвати свої таланти тощо, забуваючи французьку приказку — шерше ля фам¹⁹⁾... Інженер одного з харківських трестів, занедбавши цю мудрість, розповів своїй друкарці пару анекдотів з антисоветським спрямуванням. За якийсь час цей довірливий і „кавалеристий” чоловік попав туди, „куди Макар телят не ганяв”....

* * *

Проте на пом'ягшення осуду бідлашного інженера мушу сказати таке: у більшовицькій державі, як, мабуть, ніде в світі, існує страшна ненависть до влади. Оскільки ж громадяни тієї країни не мають змоги ту ненависть виявити в якійсь іншій формі — вони складають і з насолодою розповідають та слухають, поруч з іншими, цілеспрямовані анекдоти проти більшовиків, їхнього режиму, їхніх прихвостнів тощо. Анекдоти — чи не єдина духова пожива та матеріал для психічної розрядки „щасливих” радянських громадян у тій задушливій атмосфері. Для прикладу наведу кілька з них.

¹⁹⁾ У всьому шукайте жінку.

Перший анекдот говорить про любов громадян СССР до його вождів та вождів комуністичної партії. До Криму поїхав на відпочинок „сам” Ленін і помістився в колишньому царському палаці; там все збереглося в такому стані, як було й до революції. Залишився на своєму місці й слуга палацу, що, між іншим, на його обов’язку було колись будити царя на ранішню прогулянку. І тепер цей обов’язок будити високопоставлених гостей залишився за ним. Одного ранку, коли прийшов час, визначений Леніном, вставати, слуга підходить до його ліжка, але..., як же, якими словами він звернеться до сонного некоронованого царя? Колись було він говорив: „Ваше Императорское Величество! Извольте вставать: пришел указанный Вами час”. А як же тепер звернешся?.. Бідолашний слуга знав, що не лише „Ваших Величностей”, але й малих „благородий” постріляла ЧеКа з наказу оцього самого сплячого тирана. Після тяжких роздумувань старому прийшла до голови „щаслива” думка — заспівати пісню, щоб під її звуки сонний проснувся... Найбільш відповідною в тих обставинах слуга вважав пісню під назвою „Інтернаціонал”. І він, підійшов до лєнінового ліжка і на повний голос заспівав: „Вставай, проклятем заклеянный”... У цей час Ленін висовує з-під ковдри свого носа...

Другий анекдот стосується співжиття офіційно рівноправних національностей в СССР. Представник Азербайджанської „самостійної” ССРеспубліки виступає на всесоюзному (всеросійському) з’їзді рад. Такі з’їзди в СССР — то пародія на сесії парламентів у демократичних державах. В совдепії такі з’їзди мають виключно пропагандивне значення, бо мають за завдання продемонструвати єдність народів та їх відданість компартії, як фактичному проводі держави. Делегати таких з’їздів у своїй величезній більшості — або найбільш надійні комуністи, або так звані безпартійні большевики або фактично чи фальшиво — взірцеві робітники-стахановці та ударники, що проте, може за малими винятками, не мають жодних даних вирі-

шувати складні й відповідальні державно-політичні проблеми.

Виступивши, цей делегат так висловив подяку азербайджанського народу за опіку над ним з боку московсько-комуністичної влади: „От азербайджанської Самостоятельної Советської Соціалістичної Республіки передаю вам спасиба, спасиба и спасиба”. І, зніяковілий, зупинився. Делегати також відчували ніяковість. Тоді головуючий попросив промовця дати пояснення, за що він дякує. І промовець такими словами „пояснив”: Товарищи! Баку — наш, а Нефтесиндикат — ваш... За ето вам первый спасиба; Каспийское море — наш, а Главриба — ваш... За ето вам второй спасиба; Хлопок — наш, а Хлопкотрест — ваш... За ето вам третій спасиба. І, кланяючись на всі боки, делегат закінчив свій виступ такими словами: „И вообще — спасиба, спасиба и спасиба”...

Свою промову, як і належить в ССРСР, цей делегат „рівноправної” (та навіть „самостійної”!) республіки, виголосив, звичайно, московською, хоч і дуже каліченою, мовою.

Ще один анекдот, що їм в ССРСР, здається, не було числа, характеризує свободи в тій країні. Колись у Росії було два циркових артисти-коміки; один звався Бім, а другий — Бом. В часи большевицької контр-революції Бімові пощастило втекти закордон, а Бом залишився під „опікою” комуністичної влади з її ЧеКою. От ця ЧеКа, як водиться, звеліла Бомові написати до свого друга Біма за кордон листа, — нехай, мовляв, він повертається „на родину”. Бом пише листа такого змісту: „Приїжджай, друже: тут тепер стало дуже добре. Навіть, якщо ти не дуже письменний, то й тоді можеш зайняти високе становище, бо з російської абетки викинуто аж три літери: нема тепер у ній ні „і” десяткового, ні твердого знака, ані ненависного „ять”. На цього листа Бом одержав таку відповідь: „Дорогий друже Бом! Повідомляю тебе, що я повернусь додому лише тоді, коли з російської абетки буде виключено ще й такі дві літери: Ч і К...”

Говорячи про анекдоти в царстві большевицького соціалізму не можна не сказати, скільки то постраждало через них людей — любителів не лише розповідати, але й любителів тільки послухати їх... Честь і слава невідомим авторам цих творів! Вічна пам'ять їм та тим, хто цю творчість популяризував чи навіть зі щирим серцем сприймав, якщо вони загинули за це в лабетах ГПУ-НКВД! Щире співчуття тим, хто через анекдоти сидів і сидить у большевицьких тюрях!..

* *

Була б велика шкода, якщо б такого роду народня творчість не була зафіксована і, так загинувши, залишилась би невідомою для наступних поколінь; шкода тому, що ті анекдоти з більшою правдивістю віддзеркалюють підсоветське життя в усіх його проявах, аніж писана большевицька історія. А історію пишуть вони, а не хтось інший, бо хоч вони й не мають на те морального права (брехун не може бути істориком!...), зате мають для того можливості...

Року 1932-го ГПУ вирішило запровадити паспортизацію. До того часу при зміні місця перебування чи мешкання досить було мати будьякий документ (звичайна посвідка від місцевого органу влади, довідка з місця роботи, квиток члена профспілки і т. п.). При цьому кожний громадянин мав право мешкати й працювати в будьякому місці ССРСР за його власним вибором та уподобанням. Тепер його позбавлено права на такі „вольности”: він мусів мешкати й працювати лише там, де йому вкажуть, а за „налигач” йому правитиме паспорт, що без нього його ніхто не має права прийняти ні на працю, ані на мешкання. Таким чином паспортизація давала змогу владі прикріпити робітників, селян-колгоспників та службовців до їхніх місць праці, без чого цей „трудовий народ” „літав би” з місця на місце, шукаючи серед неймовірно поганих — бодай більш-менш можливих умов життя та праці.

Другим завданням паспортизації було — звільнити вразливі з економічного й воєнно-стратегічного погляду

населені пункти від політично ненадійного елементу. Це стосувалось у першу чергу таких безправних людей, якими були „позбавленці”.

Як уже було сказано, спочатку, всупереч гаслові „хто не працює — той не їсть”, мені було відмовлено в праві на хлібну картку, що була основою фізичного існування громадянина ССРСР. Далі мені було відмовлено також і в праві на паспорт, а без нього проживати, особливо в такому місті, як Харків, що був не лише економічним та культурним, але й політичним центром, як не як, республіки, — безпаспортний безумовно ж не мав права. Правда, такі люди, як я, добували паспорти, але для того потрібні були величезні, як на бідну підсоветську людину, гроші...

Я звертався до відповідних советських установ у справі поновлення мене в виборчих правах, посилаючись на своє майже пролетарське походження (бо ж іменем пролетаріату править советська влада!...), а також на кількарізові амнесії для колишніх учасників антисоветських армій. Але всюди діставав стереотипну відповідь: „Покидайте Харків, якщо не хочете накликати на себе ще більшої біди...” В одній установі, де я особливо натискав на закон про амнецію, що його, мовляв, ця установа порушує, мені пригрозили арештом на місці, якщо я не припиню своїх „балачок”...

Отже, я мушу покинути місто, що його я ще в ранні юнацькі роки підгодовував, привозячи з села продукти праці своєї родини, те місто, що дало мені освіту і тим відкрило мені дорогу в світ; те місто, в якому я знав щиро відданих нашої національній і народній справі людей і де сам робив перші кроки на праці для народнього добра; місто, в якому я мав добрих і щирих та незрадливих друзів юнацьких літ; те місто, де я пізнав силу науки й красу мистецтва, де протоптував стежки до шкіл, бібліотек, театрів, музеїв; місто, в якому я не по-дитячому, а по-дорослому покохав, поклавши тим самим початок новій українській родині; місто, в якому я чув співи і плачі, за-

знав радостей і горя... Коротко кажучи: я мушу покинути місто, що стало мені рідним і дорогим.

І з цього міста викидають мене ті, хто не має на те жодного права — історичного, морального і всякого іншого — бути його господарями.

Мало того: я мушу покинути зону навколо міста, що належить до зони колишнього Дикого Поля і яку мої предки ще пару століть тому почали перетворювати на спокійні культурні слободи...

І проте, щоб не позбавитись можливостей бодай для фізичного існування, я мушу мій Харків покидати, мушу тікати з нього. Але куди і як тікає муха, що попала до павука в тенета? З Харкова слід було виїжджати на роботу, не викликаючи підозріння на новому місці, лише з харківським паспортом, бо відповідні установи й люди, знали, що в той час у цьому місті паспортизацію вже закінчено. Отже, виїзд без паспорта з такого, як не як упривілейованого, міста і в такий критичний момент, явно викликав би підозріння. Тому я якийсь час сидів на місці.

Але сидіння, як то кажуть, „на бобах”, цебто без засобів до існування, не кажучи вже про абсолютно безправне становище, змушувало мене подумати про якісь заробітки. І в цьому здавалось би безвихідному становищі допомогло мені... (не жахайтесь, читачу!), допомогло мені ГПУ... В той час воно відкрило свої багаті, як на голодну країну, крамниці під назвою „Торгсін”. Ці крамниці продавали свій крам (переважно харчові продукти) за золоті гроші, закордонну валюту та цінні речі зі шляхетних металів. Приймали також і зливки цих металів і платили за них добрі гроші. Спочатку громадяни переробляли (перетоплювали) на зливки свої власні речі, хто їх мав, а далі зміркували, що з великим зиском можна отак використувати й срібні монети.

Щоб зрозуміти економічний сенс цього „виробництва” скажу лише, що з перетопленої срібної монети на суму 100 карбованців виходив зливок, за який „Торгсін” платив мало не подвійну ціну. При тому, правда витрача-

лась певна кількість азотового квасу, що для такої порції монет коштувало не більше 10 карбованців. Срібну монету неважко було вимінати у трамвайних кондукторів та різних скарбників, що робили це залюбки, нічого не підозрюючи.

Горе тільки, що не кожна срібна монета була однаково придатна до переплавки. Найбільший, доцільний з погляду такого роду „виробництва”, відсоток срібла був у монетах випуску якихось НЕПівських років.

Але ось „виробництво” поширилось так, що в Харкові не стало срібної монети. Тоді „продуценти” кинулись на периферію добувати „сировину” для свого „виробництва”. Особисто я бував у цих справах у кількох містах Донбасу, в Катеринославі, в Запоріжжі, в Сумах. Цікаво зазначити, що в інших містах України та, здається, і в інших зонах ССРСР, ГПУ не провадило такого „бізнесу”. Не менш цікавим у цій справі є й те, що ГПУ не могло не знати дійсного походження срібних зливок, що їх масово приймали крамниці „Торгсіну”. Це насторожувало „продуцентів”, але добрі зиски відганяли страхи і люди готові були прийняти таку версію для пояснення цього роду „бізнесу” ГПУ, мовляв, советська влада срібними зливками сплачує Америці царські борги. І мені думалось, що цю версію не можна відмовити в певній рації...

...Скільки тоді народилось „мільйонерів” на околицях Харкова! Скільки з них втратило здоров'я, а може й життя, від „чаду” азотового квасу!.. І все це робилось під „опікою” самого ГПУ УССР!..

Але не минуло багато часу і ті, хто з цього „бізнесу” став „мільйонером”, віддавали тому самому ГПУ виручку за метал, а то й здоров'я, якщо не життя...

Ми з вами, читачу, звичайно, ідеалісти, інакше б я не писав цієї книжечки, що довгий період часу відбирала в мене відпочинок після систематичної і нелегкої фізичної праці, забрала якусь частину мого тяжко запрацьованого заробітку, книжечки, що через неї я наживу не одного смертельного ворога (так уже водиться в людському сус-

пільстві!), а ви б, читачу, не читали таких „дражливих” книжечок, як от ця. Як ідеалісти ми не тільки не любимо, ми просто з призирством ставимось до „золотого тельця” — грошей, що здібні перетворювати людину на оту „симпатичну” істоту, що хрюкає... Але, як бачимо, бувають в житті людини такі моменти, коли гроші можуть її рятувати. От саме гроші, що їх я одержував у крамницях ГПУ, давали мені змогу пережити скрутний період у моєму житті та ще й роз’їжджати з „відповідними” документами „по лицу необъятной советской родины”...

Такий „бізнес”, такі „заробітки” — річ надто небезпечна. Але незважаючи на це, я мусів ставати на цей шлях, бо були потрібні гроші і то не лише на щоденний прожиток, але й на придбання пашпорта, без якого в СРСР можна жити тільки в тюрмах та концентраках...

* * *

Ходив в СРСР характерний для того режиму жарт. Один другого питає, на чому тримається большевицький режим. Співбесідник відповідає: „На штиках”. І чує ствердження: „Так, ви маєте рацію: на ЧеКах”... Цей жарт характеризує справжній стан і способи охорони советської держави. ЧеКа ГПУ, НКВД та інші однозначні за своїм призначенням установи мають найкращу в світі периферію. Ці установи, мабуть, кожному другому громадянину СРСР дають завдання стежити за своїми знайомими і навіть рідними і доносити про їхні не лише антисовєтські діла (що неможливі для реалізації в тих умовах), але й про їхні слова чи навіть натяки на слова. Члени цієї найбільшої в світі армії таємних співробітників большевицької політичної поліції називаються сексотами (скорочене з російського — *секретные сотрудники*). Крім сексотів ця поліція має ще й провокаторів (хоч обов’язки провокаторів не знімаються й з сексотів, і навпаки).

„Діла” сексотів і провокаторів я випробував на собі і тому я почував себе в СРСР так, ніби я попав в океан людського калу і потопав в ньому... В тих умовах я готовий був діяти так, як кажуть німці: „Краще жажливий кінець,

аніж жахи без кінця”... І тому, коли мені один мій приятель назвав чоловіка, що може „зфабрикувати” мені документи, я вхопився за цю пропозицію, мов потопуючий за соломинку... Але з кращими наслідками!... Принадила мене та пропозиція особливо тому, що цей „добродій” не лише „фабрикує”, але й може навчити „фабрикувати”. А це наука в підсоветських умовах надзвичайно цінна, бо без документів там жити неможливо, а дають ті документи тільки тому, кому хочуть дати... Потрібно ж, крім паспорта, багато інших документів: військовий і професійний квитки, трудовий список, довідки про попередні роботи, як також бажані для льюального советського громадянина — членські квитки таких „добровільних” організацій, як от МОДР (Міжнародна Організація Допомоги Революціонерам, читай — комуністам), Товариство Допомоги Армії й Флоту, Аерокем (Товариство Допомоги Хемічній Обороні) та багато інших.

Одного вечора я відбув „сеанс” навчання, що починався з ...випивки, а скінчився властивою „наукою” в супроводі розмов. Я заплатив „учителеві” за його „працю” і мерщій покинув місце, де все це відбувалось з тим, щоб тієї самої ночі, покинути місто. Моя поспішність викликана була підозрілою поведінкою мого „вчителя”, незважаючи на те, що його мені порекомендував мій добрий приятель, як безумовно надійну людину: намагаючись бути нерозгаданим він настирливо допитувався, де я мешкаю і, зокрема, де я ночуватиму ту ніч.... Але досвід життя в „найдемократичнішій” країні світу навчив мене пізнавати вовка в овечій шкурі... І тому, щоб не дати йому зрозуміти, що я його вже „розшифрував” і, щоб через це не бути схопленим на місці, я назвав кілька правдивих адрес (які, як тоді я догадувався він знав), де я буваю і одну, де я буду ту ніч ночувати.

Далі події розвивались так, як то й належить у кримінальній державі: в той час, як тієї самої ночі чекістський „чорний ворон” об’їжджав усі місця, які я назвав моєму „добродієві”, швидкий поїзд мчав мене з Харкова з „ли-

повими” документами в кишені... Допитана вдосвіта тієї самої ночі моя дружина сказала, що вона вже давно в розлуці зі мною і нічого спільного зі мною не має. Благо: розлуки в тій країні — звичайне явище, що не викликає глибшого до себе зацікавлення з боку державних органів, як також і з боку так званої советської громадськості. Але, здається, найбільш переконливою для чекістів була відповідь нашої семирічної донечки, що на їх запитання про батька, слідом за своєю мамою, крізь сльози вимовила: „Я татка . . . не маю” . . .

* * *

Большевики чваняться тим, що вони побудували багато шкіл, розвинули науку і т. п., що дало їм змогу першими запустити в позаповітряні простори свого „спутника”. Але при тому не говориться, що ідейно освіта й виховання людини в ССРСР спрямоване однобічно: з одного боку — на освоєння основ і навичок цивілізації, що неodzначне з культурою, бо й найдикішу тварину можна навчити виконувати „людську” роботу і, з другого — на освоєння ніби єдиноможливої безконкуренційної філософії марксизму-ленізму. Щодо таких понять, як от культура, гуманізм, що мали б бути основою справжніх освіти й виховання, то вони в ССРСР в кращому разі опинились на задвірках, якщо не зараховані до категорії буржуазних пережитків, і, як такі, викинуті з програм навчання й виховання. Людину в ССРСР виховують не на людину, а лише на борця за комунізм... А коли врахувати, сказане вождем большевизму Леніном, що „кожний комуніст повинен бути чекістом”, то можна собі уявити вартість того виховання і моральне обличчя тих вихованків . . .

Як і за кожного деспотичного режиму в країні, що йде до комунізму, вихованням убивається в людині почуття людської гідності; натомість плекається вірність фантастичній „ідеї” комунізму, що в суті своїй і назовні рівнозначне з рисами солдатської дисципліни . . .

Все це за умов, коли країною править лише одна безконтрольно діюча політична група, натурально, породжує

такі психологічно-побутові викривлення, як от плазування, підсиджування, донощицтво і т. п. ненормальні відхилення від здорових принципів і суті культури.

„Найвищий закон — благо революції” — це основне правило большевицької поведінки в усіх ділянках їхньої роботи. Ніхто не має права навіть ставити питання про зміст і напрямні тієї революції: це раз і назавжди вирішено там, у Москві, і на долю громадян СРСР залишається тільки бути добрими й відданими, хоча б і сліпими, виконавцями. Ця тактика призводить до тихого непослуху, взаємного недовір'я й підозріння, а на цьому тлі створюється атмосфера, коли людина людині стає вовком...

Мов передбачаючи можливий прихід задушливого, тоталітарно-комуністичного режиму, великий знавець російської душі — Достоевський — словами одного з героїв свого знаменитого роману „Бесы” сказав: „Ми не потребуємо освіти! Маємо досить науки! Те, що треба впровадити — це послух. Передовсім обнизити рівень освіти, науки, знищити таланти. Геть талановитих! Ціцеронові одрізати язика, Копернікові виколоти очі, Шекспіра укаменувати! Усі невільники рівні в неволі, за виїмком еліти. Безмежний послух, і тому — рай на землі. А передовсім — величавий мундир, однострій!”..

Ще коротше і влучніше про вождів большевизму можна сказати словами Віктора Гюґо: „Всемогутні вершители народньої долі, мов ті сови, люблять півтемряву”...

В такому дусі намагається виховувати своїх громадян комуністична партія СРСР. Проте було б помилковим робити з цього висновок, ніби підсоветські громадяни стали отакими героями Достоевського, ніби вони відійшли від культурних засад і практики. Це в найбільшій мірі стосується комуністичного активу та його поплентачів: щождо решти людности, то, може саме всупереч зусиллям влади, що її розбійницькій політиці культура й гуманізм мажуть стояти на перешкоді, підсоветські громадяни намагаються бути в першу чергу людьми, а не покірними рабами, бездушними гвинтиками в большевицькій державній ма-

шині. Скільки б не нахиляла комуністична партія своїх підданих стати щиро до праці, що при її виконанні довелося би топтатись по людях, вони у своїх вчинках з усіх сил намагаються не забувати мудрого життєвого правила: гроші загубити — небагато загубити, здоров'я загубити — багато загубити, приятеля загубити — все загубити...

* * *

Згадуючи своє „райське” життя у большевицькій державі, не можна не сказати, що під час усіх моїх митарств, під час ходінь для здобуття прав громадянства, чи найменш прав на фізичне існування, під час викликів до ГПУ, мені доводилось мати справу виключно з людьми жидівської крові.

Кров, як елемент первісної натури, при вирішуванні проблеми співжиття народів, я відкидав і відкидаю. Але коли я не знаходив для себе місця на землі своїх предків з вини напливового елемента, коли складалось враження, що я живу в жидівській державі, то треба бути сліпим і глухим, щоб не звернути на це уваги, не призадуматись над цілою проблемою українсько-жидівських взаємовідносин.

Панівне (хоч і неписане) становище жидів в ССРСР, а особливо на Україні в 20-х і 30-х роках нашого століття — не випадковий факт. І пояснювати його треба лише надзвичайними послугами, що їх зробили жиди для справи встановлення в колишній царській російській імперії чоловіконенависницького режиму большевицької партії. Вихованець і політичний нащадок кровожерного Сталіна — Хрущов — не був би брехуном, якщо б він, сказав, що раніш в ССРСР жиди займали виключне становище в адміністрації, в тому й у каральних органах, завдяки їх заслугам і відданості большевицькому режимові. А то він, натомість, привілеї і командне становище їх в ССРСР пояснював браком технічних та інших кваліфікованих кадрів...

Проблема українсько-жидівських взаємовідносин — надзвичайно складна і тяжка для її практичного вирішення. На жаль наші історики й публіцисти останнім часом

чомусь її обминають, а дехто обмежується в цій справі самим тільки... самобичуванням...

Українці мають, як давні, так і свіжі, порахунки з жидами. Всупереч твердженням багатьох, в тому й українських, публіцистів, що бачуть провини у жидівсько-українських ненормальностях лише по українській стороні, я бачу їх, як з одного, так і з другого боку. Але разом з тим вважаю, що основна причина тих ненормальностей лежить на їх спричинниках, якими є жиди, про що свідчить історія і що показують факти сучасності.

Розсіяний волею історії (в кожному разі не з волі українського народу) жидівський народ зазнавав і зазнає різних форм дискримінації, що в переходові моменти історії народів набирають особливо гострих форм. Я. Кальницький — жидівський автор книжечки п. н. „В багровом кольце”, що її він написав під свіжим враженням революції на сході Європи в 1917-1920 роках, стверджує цю думку такими словами: „Над жидівським населенням, як завжди в періоди криз, висіла загроза погромів”. Характеризуючи одного з персонажів свого твору автор пише: „Увесь свій час він молився. Разом з тим це був запальний большевик. Навіть тоді, коли ми не знаходили виправдання деяким вчинкам (большевиків — І. П.) старий завжди вважав їх за природні і підтверджував свої висновки відповідними цитатами з талмуду”.

Я навмисне зацітував цього, мабуть, мало кому відомого автора, саме тому, що та „невідомість” його, поруч з жидівським походженням, повинна викликати більше довір'я до його слів. Тому й думки у цій справі відомих авторів притягатимуть більше уваги.

Говорячи про жидів XIII-го століття французький письменник світової слави Віктор Гюго говорить про них, як про „хабарників” та посередників у справі „утисків християн”.

Незважаючи на те, що український народ дав притулок жидам, гнаним свого часу в Західній Європі, жидівство не раз платило українцям за це чорною невдячністю.

Сумна історія українського народу знає факти, коли майно його та навіть його церкви були на відкупі у жидів, що, натурально, було однією з причин тодішніх антижидівських ексцесів. В нашому столітті, коли український народ „в огні й бурі революції” заходився творити свою суверенну державу, жидівство, в особі його еліти, за винятком одиниць, було з протилежного боку фронту.

Щоб показати, що жовтнева так звана революція була справою не одного якогось народу, а справою інтернаціональною, большевицькі історики в своїй „Истории гражданской войны” пишуть, що участь у боротьбі тоді по їхньому боці (крім, звичайно, „русских”, до яких ці „інтернаціоналісти” зараховують багато десятків національностей колишньої Росії) взяли представники таких народів: мадярів, китайців, поляків, чехів, словаків, латишів та інш.; разом понад 200 тис. людей, що до загальної кількості большевицьких вояків (700 тис.) складає біля 30%. Отже, серед учасників большевицької так званої революції жида навіть не згадано.

Навіть не згадано того факту, що в справі творення большевицької деспотичної імперії, нинішнього ССРСР — представники жидівства відігравали найвизначнішу роль. Вони склали основний кадр штабу большевицької т. зв. революції; вони посідали основні місця в організації цієї імперії, а саме: в органах пропаганди, в політичній поліції (ЧеКа, пізніше — ГПУ, НКВД), у війську, в органах закордонних зносин, фінансів, судівництва.

Вкрили ганьбою цілий жидівський народ такі його представники: Троцький (Бронштейн), Зінов'єв (Апфельбаум), Ларін (Лур'є), Уріцький, Володарський, Каменев (Розенфельд), Смідовіч, Свердлов (Янкель), Стеклов (Нахамкес), пізніше — Кагановіч та багато інших.

Ці люди дали свій інтелект для створення большевицького концентраку, що тепер має назву ССРСР. Навіть росіяни, за винятком Леніна, ледве вибивались тоді у большевицькі вожді. Зі свідомих українців (в родині не без вирипка...) за ленінові штани тримався один Микола Скрип-

ник, що пізніше, в наслідок політики Леніна — Сталіна, змушений був пустити собі кулю в лоба.

То вже інша справа, що пізніше кермо в СРСР взяли в свої руки росіяни (мавр зробив своє діло — мавр може йти...), хоч і сьогодні жидам в СРСР належать не останні ролі. В цьому провина тих жидів і трагедія всіх народів СРСР і в першу чергу й особливо — трагедія українського народу. В тому — й трагедія всього жидівства, що її воно зазнало від большевицького тоталітаристичного одностороннього й союзника в часі другої світової війни — Адольфа Гітлера...

В справі участі жидів у російській революції історик і філософ Г. Федотов у своєму відомому творі „Новый град” пише: „Не можна поминути мовчанкою ще однієї сили, що в цю добу (кінець XIX-го й початок XX-го століття — І. П.) вливалась в російську інтелігенцію, підсилюючи його денаціоналізуючу природу та енергію революційного натиску. Ця енергія — жидівство. Звільнене духово з 80-тих років з межі осілості силою жидівської „освіти”, опинившись на межі юдаїстичної і християнської культури, жидівство, подібно до російської інтелігенції Петровської доби, максимально безгрунтовне, інтернаціональне за свідомістю і незвичайно активне, під тиском тисячолітнього гніту. Для нього російська революція є справою загального визволення. Його ненависть до царської й православної Росії не пом'якшується жодними побутовими традиціями. Жидівство відразу ж займає в російській революції керівне місце. Ідейно воно не вносить нічого, хоч, натурально, тяжить до інтернаціонально-жидівського марксизму. Оцінюючи російську революцію його можна було б скинути з рахунків, але на моральний обрис російського революціонера воно наклало різкий і темний відбиток”...

Слідом за своїми (жидівськими) лідерами часто йшла й маса. Я можу це посвідчити таким фактом: на антибольшевицькому фронті в серпні 1919-го року військова частина Армії УНР, до якої я належав, узляла в полон групу во-

яків. Після ознайомлення з ними виявилось, що то була виключно жидівська зорганізована молодь (комсомол) з Одеси.

Жидівський діяч І. Черіковер у своїй книжці п. н. „Антисемитизм и погромы на Украине в 1917-1918 гг” пише: „Міста й містечка України, де жиди складали значну частину, часом переважну більшість, ставали головною підпорою большевиків”.

Розуміється було б невірною й несправедливою твердити, що всі жиди були большевиками чи їхніми щирими співробітниками. Але, що активна участь жидівства в усіх большевицьких ділах і при тому в першу чергу на особливі важливіх ділянках була кількісно неспівмірно великою й ідейно та організаційно видатною, того міг не бачити хіба лише цілковито сліпий.

Підсоветський громадянин сталінської доби пригадує, як то вранці, ще в ліжку, він мусів вислухувати з уніфікованого радіо грузинську пісню „Суліко”, що виконувалась з явною метою підлещуватись „батькові народів” — Сталінові. Слова цієї підлабузьницької пісні написав жид Лебедев-Кумач, а на музику поклав їх другий жид — Дунаєвський...

Розуміється жиди в ССРСР, поруч з іншими неросійськими народами і нарівні з ними, зазнають нині національно-культурного й релігійного гніту, що зміряє аж до остаточного викорінення їхньої культури, включно з мовою, — це — факт. Але, разом з тим, зрісшись з російською комуністичною владою, чи навіть, як було сказано, будучи її породілею, жиди у всіх інших справах і ділянках життя почували і відчувають себе в ССРСР, як справді у своїй вітчизні. Отже, світове жидівство, що дбає про національні права своїх єдинокровних братів в ССРСР, повинно було б засудити їхню відданість, чи принаймні активну, хоч може й не завжди щирі, службу комуністичному режимові. Цим воно могло б змусити жидів свою, властиву їм політичну активність, використати для добра всіх, хто терпить від большевицької диктатури. Тоді б

думка багатьох, що сьогодні ставляться до жидів з виразним застереженням, не безпідставно вбачаючи в них слуг диявольського більшевизму, змінилась би на користь жидівства і на загальну користь.

Безсторонні люди, особливо з українського національного табору, повинні знати і ніколи не забувати, що українці, свідомі своїх національних завдань, увесь час панували на Україні більшевицької влади з видатною участю в її органах представників жидівства, почували й почували себе, мов ті зацьковані звірі. Звідціль висновок в кожному разі не на користь коєкзистенції з більшевицьким ССРСР, про що так гаряче заговорили чужі й свої після смерті „батька народів”...

Історик світової слави Арнольд Тойнбі, як також жидівський історик Натан Авсубель, однозгідно відзначають, що в часи боротьби жидів за самостійність Ізраїлю мали місце страшні протиарабські погроми, що їх чинили бійці жидівської армії. І проте по цей день жида мало не однозгідно бачуть з боку українських бійців періоду боротьби за свою державність тільки жидівські погроми. Вони не хочуть бачити зусиль українського народу викопати заповіт свого національного пророка — збудувати „свою хату” — державу, як також не бачуть перешкод у цій справі для українців з боку активного збільшевизованого жидівства. Отже, якщо неминучі в дні революційних розрухів жидівські погроми, жида приписують не дійсним їх винуватцям, що ними були в основному деморалізовані революційними подіями люди, а тому, хто став уосібленням нашої демократичної державности — Симонові Петлюрі, доказом чого є злощасний процес Шварцбарта і активна участь в ньому жидів та оборона убивці, то в такому разі важко уявити собі можливість українсько-жидівського порозуміння.

Ніхто бо не повірить, щоб такі політично й юридично письменні люди, як жида, не знали, що в погромах в часи революції (які, до речі, були також і в білій російській армії і навіть — у червоній — інтернаціоналістичній, як

про це свідчить у своїх спогадах відомий большевик Затонський) Петлюра не був винен. Інакше треба було б в інших випадках в усіх злочинах обвинувачувати голів держав, на теренах яких мають місце злочини. Проте, світове жидівство, за винятком нью-йоркської його громади, разом з лідером французької комуністичної партії — жидом Торезом, вжило всіх заходів, щоб виправдати убивцю.

І це незважаючи на те, що Петлюра, як людина твердих демократичних переконань, не міг особисто бути антисемітом і прихильником погромів, а в державі — Українській Народній Республіці —, що її він очолював, функціонували незнані до того в цілому світі закони про права національних меншин, а отже — й для жидів.

Виправдуючи убивцю Симона Петлюри тим самим обвинувачується убитого, а разом з тим — і ту справу, за яку він боровся, обвинувачується весь український народ за його державницькі прагнення.

І проте український народ, мавши нагоду в часі другої світової війни помститись над жидами, не скористався з неї, бо вважав, що за окремих овець не може відповідати ціла отара...

Українці, віками поневолювані своїми „добрими” сусідами, не можуть зрозуміти такого поступовання жидів, що разом з ними терпіли й терплять від спільного гнобителя — російського централізму й шовінізму, і тому з сумом констатують факт вірної служби жидів поневолювачам, як українського так і жидівського народів. Так було в історичні часи і так, на жаль, є й тепер.

Отже, провини за антижидівські виступи в часи революції 1917-20 років жиди звалюють не на окремі збочені одиниці; вони не виявляють бажання зрозуміти умов, в яких відбувались події тих років на сході Європи; вони обвинувачують у тому всіх українців, увесь український народ.

Виникає питання, чому жиди за знищення своїх братів у часі другої світової війни обвинувачують тільки Гітлера та гітлерівців, а не весь німецький народ?

Мимоволі напрошується відповідь: тому, що вони шанують силу... Але у тому, що український народ не має сили, подібної німецькій, винен не тільки він, але й такі його земляки, як жиди та ті українські сусіди, що їх імперію боронять також і українські жиди...

На підставі всього напрошується парадоксальний висновок: провина українського народу перед жидами полягає в тому, що він дав їм притулок на своїй землі тоді, коли інші європейські народи — єспанці, французи, англійці, німці — виганяли їх зі своїх держав, а москалі — не впустили їх на свою землю, за що жиди особливо дбають про збереження Московської імперії...

Службу жидів сильнішому на шкоду слабшому констатуємо не лише там, де жиди співмешкають з масами української людности, але й тут, далеко по-за межами тієї території. От, наприклад, російський журналіст жидівського походження Ілля Троцький (що, до речі, свого часу став в обороні убивці Петлюри — Шварцбарта) в нью-йоркській газеті „Новое русское слово” (10. III. 1961 р.) в день ювілею лідера російських соціал-демократів (меншовиків) жида Р. А. Абрамовіча, пише таке: „Не втомлюється він і по нинішній день вкорінювати в голови чужинців ту думку, що війна між СССР і західними демократіями повинна бути війною проти комуністичної деспотії, але не за поділ і ослаблення Росії”...

Так пишеться в добу, коли з багатьох імперій, що існували до останнього часу, залишилась тільки одна, а саме — СССР.

Як бачимо, жиди Абрамовіч та популяризатор його ідеї неподільности російської тюрми народів — Іл. Троцький — завзятіші російські патріоти, аніж дехто з людей російської крові, але людей тверезих і передбачливих...

Редактор цієї газети жид Вейнбавм 16 січня 1952 р. пише: „Обстоювання неподільности Росії в її довоєнних кордонах на основі свободи й спільноти не є справою реакційною і для російської демократії ганебною, навіть якщо це вимагатиме застосування сили”...

Отакий з жида войовничий російський імперіяліст! Бувають же такі аномалії!..

Пізніше (21. XII. 1955 р.) м-р Вейнбаум у своїй газеті заявив: „Треба переконати американців, що проповідь розчленовання Росії советській владі тільки на руку — вона дозволяє їй виступити в ролі оборонців цілісності країни і мирного її існування, бо величезна більшість населення Советського Союзу ніяких розчленувань і пов'язаних з цим потрясень не бажає”...

Такий „експерт в російських справах” м-р Вейнбаум!..

Говорячи про російське імперіялістичне завзяття містера Вейнбаума мусимо сказати, що він не може не знати, що колишній прем'єр-міністр Російської імперії граф Бітте сказав: „Росія може бути лише самодержавною, інакше вона взагалі перестане існувати”... А відомо ж, що самодержавна Росія — це урядом організовані жидівські погроми, це справа Бейліса, аранжована царськими посіпаками, це — жидівські погроми в ССРСР, що їх там організовують в білих рукавичках большевицької самодержці... Адже ж незважаючи на деякі привілеї в матеріально-побутовій ділянці, що існують для жидів в ССРСР і по цей день, не можна не називати жидівським погромом розгром жидівської церкви, шкільництва, преси та інших проявів національного жидівського життя, що входить у програму комуністичної партії ССРСР і що реалізується вже тепер.

Обороняючи єдність Російської імперії незалежно від її політичного зафарблення, представники жидівства, численно розкидані по цілому світі, вільно чи невільно опиняються в таборі прихильників асиміляційної політики комуністів. Ленін писав: „Лише реакційні сили озброюються проти асиміляції жидівства і намагаються закріпити його відокремленість... Ми повинні підтримувати все, що сприяє усуненню жидівської відокремленості” (Ленін. Твори, т. VII, ст. 84). І тому хочеться сказати жидам, які широко служать большевицькій російській імперії словами св. письма:

„Не давайте святого писам і не розсипайте перл перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми і, обернувшись, щоб не розшматували й вас” ... (Єванг. Матвія, розд. 7, в. 6).

Автор цих рядків переконаний, що коли б жидівські щирі слуги большевицького режиму знали цю мудрість і її додержувались, то жидівський народ не зазнав би трагедії ХХ-го століття. Адже ж учителями винищувати невинних людей цілими мільйонами були вожді большевицької партії, серед яких жиди займали далеко не останнє місце. Ці вожді і гітлерівським головорізам показали, що винищувати мільйони безвинних людей і не бути покараним за це — можна ...

На щастя поруч з такими слугами „отечества чужого”, як м-р Вейнбаум та його одностайці, серед жидів, хоч, на жаль, і небагато, є люди з ширшим ідейним і політичним кругозором, люди політично більш далекозорі. Вже не говоримо про відомих прихильників нашого національно-визвольного руху, як от Арнольд Марголін, що словом і ділом служили й служать українській справедливій справі.

От, інший представник жидівства, що випробував на собі всіх „принад” єдиної неподільної советської імперії Ю. Марголін у своїх спогадах з большевицького концтракту п. н. „Путешествие в страну ЗеКа” пише: „Настане час, коли українці й жиди зустрінуться на світовій арені, не в концтаборі і не в умовах погрому чи нелюдського політичного гніту, а як вільні народи”.

А пізніше (5. XI. 1963 в.) в щойно згаданій газеті, обговорюючи долю жидівства в СССР, цей автор пише: „... жодні зусилля не спроможні реабілітувати жидівський народ в Советському Союзі, аж поки советський режим залишається таким, яким ми його знаємо, тобто комуністичною диктатурою, що ґрунтується на брехні й насильстві. Боротьба з нею у жидівського народу спільна (підкр. — Ю. М.) з боротьбою інших поневолених народів в СССР і демократичних народів Заходу”.

Тиснемо руки цьому вдумливому авторові!

А от з великою приємністю констатуємо факт активної антикомуністичної діяльності одного з представників жидівства — Г. Шібера, який є секретарем Антикомуністичного Інтернаціоналу. Подаємо в скороченні текст його слова на Академії, присвяченій сороковим роковинам трагічної смерті св. п. Симона Петлюри в Нью Йорку у травні 1966 р. Він сказав: „Знаю добре Ваші почуття сьогодні, як і в минулому, пов'язані з терористичним актом мого земляка жида Шварцбарта. Я не хочу вибачатися за вбивство Шварцбарта, кажучи, що він був посланий Москвою. Що він був знаряддям Москви — немає сумніву. Хочу бути чесним перед Вами і сказати, що між нами є грішники й ненависники. Між нами — жидами й українцями, — є злі сили, що підсилюють цю ненавистницьку ситуацію до сьогодні. Будуймо нові містки, як робив це мій лідер Володимир Жаботинський, що розпочав порозуміння між українцями й жидами. Ми знаємо історичні факти, що Ваш незалежний уряд УНР настановив в історії народів Міністерство Жидівських Справ та що Ваші перші українські гроші мали також надруки й жидівською мовою.

„Історичним фактом є й те, що найліпшими вигодами в житті користувались жиди в Україні в таких містах, як: Одеса, Харків, Київ та інші.

„Я хочу висловити Вам мою непримиримість супроти російського комуністичного імперіялізму, в побудову якого ми, жиди, так багато вклали нашого таланту і зусиль. Але сьогодні дозвольте мені запевнити Вас, що ми, жиди, не тільки будували комунізм, але що ми заходимося і знищити його!

„....Хай Бог благословить Вас в шануванні пам'яті Петлюри і продовжуванні Його чину для перемоги над комунізмом за визволення всіх поневолених націй!” (Газ. „Наша батьківщина”, ч. 129-130, Травень, 1966 р. Нью Йорк).

Вітаємо одверте прилюдне визнання провини жидів у насадженні злочинного комунізму і бажання боротись проти його імперії!

Для спільної людяної справи дай, Боже, побільше Марголіних та Шіберів і поменше Вейнбавмів та Абрамовічів!...

* * *

Тепер я на роботі в головній конторі запорізького металургійного комбінату, що працює на електроенергії гігантської, першої на Дніпрі, гідроелектричної станції — Дніпрогесу. Але ту роботу змусив мене покинути голод.

Тут доречним буде сказати таке: проживаючи під боком цього гіганта, що продукує електричну енергію, я часто в хаті сидів у темряві, бо ...не вистачало електроенергії...

Як взірцево „робітничо-селянська” влада експлуатує робітників, а особливо селян, можна бачити хоча б з такого цінника: один пуд (16 кілограмів) зерна колгоспи „продавали” державі за 90 копійок, а за один кілограм житнього хліба доводилось платити в державній крамниці один або й півтора карбованці, а пшеничного — три карб.; собівартість (для держави) одного кілограма цукру — 9-12 копійок, а продажна ціна — п'ять карбованців! Собівартість одного літра горілки — 9 коп., а продажна ціна — вісімнадцять карбованців!..

Тимто голод: 400 грамів хліба по твердій ціні, а так званого комерційного, в державних крамницях — по три карб. за кіло. якого при браку інших продуктів вистачить, щоб тільки не вмерти, тарілка пісного супу на роботі і 150 карб. місячної заробітної платні, з якої найменше 20 карб. вираховувалось на різні державні потреби, змусили мене погодитись на пропозицію мого нового приятеля — симпатичного С. — виїхати на роботу до південного берега Криму; там, мовляв, санаторії, куди люди їздять набувати „фунтики”, цебто повніти, то не вже?.. На практиці ж виявилось, що „фунтики” добавляють там лише курортники, а наш брат-службовець чи

робітник, бачучи досить багатий, принаймні на советську мірку, харч курортників, міг лише смачно... облизуватись, міцніше підтягаючи свої ремінці...

На курортах південного берега Криму, в цій „всесоюзній здравниці”, можна зустріти різного роду людей і з багатьох кутків „необ’ятной советской родини”. І я почав зустрічати своїх знайомих, що заслужили права й „чести” на такий відпочинок... Такі зустрічі були для мене не тільки небажаними, але й небезпечними. І тому я довго в Криму не затримувався, а виїхав до Харкова, де почав готувати себе до дальшого „лету”...

* * *

В період мого перебування в Криму, 1 грудня 1934 р. в Петрограді, що йому, замість одного московського деспота-Петра, дано було ім’я іншого деспота-Леніна, було забито сталінового ставленика, як було чути, любленого ним — Кірова. В зв’язку з цим тоді по всьому СССР прокотилась хвиля страшного масового терору, під час якого загинули великі тисячі ні в чому неповинних людей; серед них загинув один з моїх земляків, що їх колись було зараховували до селянських самородків, Микола Бондаренко; загинув тільки тому, що любив свою рідну мову і послуговувався нею в житті, любив рідну пісню і читав „Кобзаря” та працював серед свого народу і на його добро.

В період „розвінчання” Сталіна стало відомо, що уже в день убивства Кірова, за ініціативою й наказом Сталіна, ніби без згоди „славнозвісного” Політбюро, секретар президії ЦВК Рад СССР Єнукідзе підписав таку директиву:

1. „Усім слідчим органам наказується прискорити розслідування про осіб, що їх обвинувачується у підготовці або здійснюванні терористичних актів. 2. Судовим органам наказується не затримувати виконання смертних вироків за подібні злочини, щоб засуджені не могли клопотатися про помилування, бо президія ЦВКу СССР не вважає за можливе приймати такого роду клопотання. 3. Органам

НКВД наказується виконувати смертні вироки над злочинцями вищезазначеної категорії негайно після ухвалення присуду”.

Для справжнього розуміння суті цієї директиви треба знати, що НКВД вміє зробити злочинця з кожного, кого йому потрібно...

Так в енкаведівській м'ясорубці загинули великі тисячі часто ні в чому неповинних людей лише тому, що сталося убивство великого большевицького достойника. А сталося воно на ґрунті або внутрішньої гризні в середині комуністичної верхівки, або ж (що є не менше підстав припускати) на ґрунті такої „високоїдейної” справи, як... фемінізм...

В ті дні „чорний ворон” залітав і на мої колишні мешкання в Харкові. Але мене тоді там не було фізично, а формально не було навіть у всьому СРСР....

* * *

Використовуючи „науку” виробництва персональних документів та інші „столичні” можливості я вирішую повернутися до свого фаху, що забезпечував мені кращі матеріальні умовини існування, і одночасно, хоч більш-менш задовольняв би мене морально. І тому я знов, як „задунайський запорожець”, їду шукати кращої долі. Цього разу я їду туди, де легше можна „загубитись” серед плинної маси людей, їду до адміністративного центру Донбасу — міста Сталіно — і дістаю призначення на посаду старшого агронома одного з великих радгоспів.

Нехай не турбують себе органи безпеки СРСР і не шукають слідів мого шкідництва, як то вони роблять, вбачаючи в кожній людині, не виключаючи й своїх однопартійців, у першу чергу „ворогів народу” (цебто ворогів комуністичної партії...)... Моя свідомість високого призначення людини, що працює над використанням природи в інтересах людства, мої знання та уміння в цій ділянці, не дозволяли мені впасти морально (хоч „улюблені мною” комуністична партія та її орган — советська влада, зроби-

ли все для того, щоб створити всі психологічні передумови для того...).

Зате всю політику комуністів, особливо в ділянці сільського господарства, інакше як шкідницькою назвати не можна. Про це красномовно свідчать наслідки їхнього господарювання, що змушують країну, яка до того була хлібницею Європи, сьогодні закуповувати хліб у капіталістичних країнах. Комуністична політика в галузі сільського господарства не відповідає, ні господарчим, ані психологічним передумовам його ведення. Тут уже не говоримо про втручання у виробничий процес людей некомпетентних в суто технічних питаннях, але людей „озброєних” квитками комуністичної партії. От — одна з ілюстрацій цього. Як відповідальний за організацію й техніку виробництва я запроєктував у віддаленій філії радгоспу посіяти по картоплинні просо, а по вівсищу — кукурудзу, виходячи з того, що з-під просапних культур (до яких належить картопля) поле виходить чистішим, аніж з-під зернових та особливо таких, як овес. Але в моїй відсутності й без погодження зі мною директор радгоспу (неагроном, але комуніст) зробив навпаки. Наслідок: 20 гектарів проса загинуло в бур'янах.

* * *

Довге перебування на одному місці з „липовими” персональними документами та ще й на досить відповідальному становищі, не давало мені спокою ні вдень, ані вночі. А це, крім усього іншого, розуміється не могло не відбиватись негативно й на моїй працездатності, що, в свою чергу, відбивалось на моєму самопочутті.

До всього цього тепер моя дружина, що залишилась на праці в Харкові, і могла дбати про нашу дитину, повідомила мене, що вона стала об'єктом нападів з боку ГПУ як донька заможного селянина і дружина „петлюрівського” старшини. Тому я вирішую „летіти” далі. Для того я знову їду до Харкова, „фабрикую” нові документи, цього разу на своє справжнє ім'я і без „дискримінаційних” даних.

Отак „озброївшись” цілою купою документів, без яких у „країні соціалізму” нема життя, я, щоб не бути висланим в якісь „гиблые места”, їду туди добровільно. Їду туди, куди стара „матушка Расея” висилала злочинців; їду за Урал, покидаючи свій любий рідний край, що в ньому творці нового життя зорганізували пекло... Я розраховував і, як виявилось — правильно, що за Уралом небезпечні для большевиків „расчленители России” зустрічаються, хоч і нерідко, але переважно в концетраках, отже, можна сподіватись менших нагінок з боку ГПУ...

Я зупиняюсь в м. Челябінську, де на обласній сільсько-господарській досвідній станції мені пропонують відповідальну посаду з доброю оплатою праці. Але я мусів відмовитись від тієї „чести”, бо відомо ж, що хто вище сидить — того видніше, а це, особливо зважаючи на якість моїх персональних документів, протиричило методиці конспірації. Отже, я дав згоду (тоді ще до певної міри зважали на бажання робітника) на працю лише в ролі рядового наукового співробітника тієї установи, що, проте, забезпечувало мені вдвічі кращі матеріальні умови, порівняно з тими, які я мав на Україні. Таку політику заробітної платні застосовує советська влада в цілях скорішого освоєння величезних природних багатств азійської частини ССРСР та в зв'язку з перенесенням важливих індустріальних та воєнних об'єктів подалі від „небезпечного” західного кордону...

Основним завданням досвідної станції було виплекання сортів сільсько-господарських рослин та вивчення способів їх культури, що давали б високий економічний ефект в умовах суворого Сибіру. Ця політика диктувалась не лише тим, що освоюваний і заселяваний Сибір надалі буде все більше потребувати продуктів сільсько-господарчого виробництва, але мала на увазі також можливість відірвання від Російсько-советської імперії хлібородної України...

* * *

В азійській частині СРСР живуть мільйони українців, але не може бути й мови про рідну школу для них. Більше того: такі „добровільно-примусові” переселенці, якою була моя родина, терплять щось більше як денаціоналізація. З боєм у душі ми, батьки своєї дитини, змушені були домагатися від нашої дитини, що до того часу жила в українській родині і вчилась в українській школі, не говорити, особливо на людях, рідною мовою..., бо інакше ми виглядали б там білими гавами, що їх большевицькому мисливцеві легко було б брати на мушку...

Не без хвилювання ми слухали з місцевої радіостанції, як наша донечка деклямувала українською мовою відомий дитячий віршик „Раз я взувся в чобітки”. Для місцевих людей то була цікава екзотика (чому й важко було відмовитись від прохання деклямувати), а для нас, батьків своєї дитини, гнаних владою, — то була радість змішана з душевною тривогою.

В Азії (сибіряки охоче називають себе азіятами, а свіжоприбулих із заходу — європейцями) терор з боку влади щодо населення і, зокрема, щодо інтелігенції, значно слабший, як на схід від Уралу, очевидно, тому, що далі людину вже нема куди засилати... Тимто й не дивно, що там до того часу міг уціліти учасник протибольшевицької колчаківської армії. В зв'язку з цим слід сказати кілька слів. Цей чоловік був свого часу взірцевим господарем. Як такого його управа колгоспу призначила на колгоспного дослідника (інститут колгоспного дослідництва советська влада тоді з усіх сил популяризувала). Цей дослідник своєю роботою на окремій ділянці колгоспної землі мав би показувати кращі взірці господарювання. В партійних колах області стало відомо, ніби той колгоспник одержав на дослідній колгоспній ділянці неймовірно високий урожай ярої пшениці. Мені було доручено дослідити цю справу з метою популяризації взірцевих метод праці для одержання високих урожаїв. Хоч я й виявив у тій справі чимало фантазії, але „мусів знайти” й дещо позитивне; що й було викорис-

тано в спеціальній публікації. Аж за якийсь час виявилось „контр-революційне минуле” того дослідника і тому оповідання про його досягнення було визнано не тільки безпідставним, але й нецензурним і книжку було сконфісковано. На своє щастя я тоді вже блукав по території Європейської Росії...

* * *

За Уралом всюди можна зустрінути українців, що опинились там у різні часи гнані економічними злиднями та політичним терором. В південній частині Челябінської області, що межує з відомим українцям Казахстаном, люди здебільшого живуть у землянках...

Одного разу, їдучи залізницею в вечірню пору в напівпорожньому вагоні, чую, як двоє пошепки розмовляють українською мовою. Я приєднався до них і їхньої розмови. Виявилось, що то було селянське подружжя з України, яке тепер мандрує Сибіром, не бажаючи стати за матеріал для будови большевицького соціалізму у себе в рідному краю.

„Отак, — кажу, — розкидала доля по світу наших людей, а то й їхні кісточки. І все то — в великій мірі тому, що свого часу ми не спромоглись дати відсічі ворогам нашої Української Республіки: пам'ятаєте (ви ж, здається, такого віку, щоб пам'ятати це, — кажу, звертаючись до чоловіка), як наші люди неохоче йшли до армії, що нею командував Петлюра; вони тоді казали: „А хіба ж большевики бажають зла трудовому народові?”...

„Якби ж знаття...” — приглушеним голосом вимовив мій співбесідник.

... Так збувається пророцтво Ісайї: „Коли суди Твої відбуваються на землі, тоді ті, що живуть, навчаються правді”...

Аж ось наш потяг зупиняється на потрібній мені станції і я, попрощавшись зі своїми співбесідниками, вийшов з вагону, звільнивши їх від натурального в тих

умовах хвилювання, викликаного нашою відвертою розмовою.

За Уралом я мав нагоду приглянутись до синів давніх переселенців з України. На превеликий жаль мої знайомі були далеко неподібні до симпатичних героїв роману Івана Багряного „Тигролови”: мов ті католики, що часом являють собою більших католиків, як сам папа римський, вони менше толерантні до всього українського, аніж навіть природні москалі-виходці з території, національної Росії.

Проте у багатьох азійських українців зберігається сантимент до України і всього українського. Наша господиня дому — донька переселенців з Полтавщини — у хвилини смутку любила наспівувати таку тужливо-чарівну пісню, що її у формі поезії залишив нам наш славний байкар Леонід Глібів, якому не раз доводилось сумувати за рідним краєм у далекому Петербурзі (на жаль я не знаю, хто її композитор):

Порой одинокий, я мрачен, угрюмый,
С тоской безнадежной сижу
И полон какою-то горькою думой
На юг ненаглядный гляжу...
Друзей, и знакомых, и предков могилы
Оставил на родине я...
Там полная прелести, девственной силы,
Осталась коханка моя.
Глаза ее блещут лазурной эмалью
И грудь вся в рубинах горит,
А поясом синим, как сизою сталью,
Красавицы стан перевит.
Мечты моей имя — не тайна,
Открыть ее вам я готов:
Красавица эта — родная Украина...
Ей все: моя песнь и любовь...

Скільки то українських людей у наші дні, що опинились по волі державних господарів-поневолювачів Укра-

їни далеко за непривітним Уралом, тужить за своїм рідним краєм?...

* * *

Ідеологія большевизму — войовничо-терористична. Це відомо з писань теоретиків марксизму-комунізму — Маркса, Енгельса, Леніна. Сталін та його співробітники й політичні нащадки лише використовують на практиці теорію цих своїх вождів. Учений марксист Покровський на конгресі істориків-марксистів сказав: „Ми не маскуємось в об'єктивну науку. Треба, щоб кожний історик-марксист твердо пам'ятав, що, йдучи на принаду з такого протухлого м'яса, як давно подохла буржуазна об'єктивність, він без жодного сумніву зраджує робітничу класу”...

Слідом за ідеологами та „вченими” йшли і йдуть практики большевицької так званої революції. От, перший і найбільш заслужений чекіст Фелікс Дзержинський, вступаючи на свій пост, говорив: „Не думайте, що я шукаю форм революційної юстиції (справедливості — І. П.), юстиція нам не до лиця. У нас не повинно бути довгих балачок. І я вимагаю одного — організації революційної розправи”... І Дзержинський додержав свого слова: лише за роки революції під владою большевиків було розстріляно біля двох мільйонів людей...

Один з ідеологів большевизму — Бухарін — такими словами вихваляв большевицький терор: „ЧеКа зробила велике діло: вона переродила народ, добродушну істоту вона перетворила на рішучого борця за ідею пролетаріату”... Тоді, коли Бухарін говорив ці слова похвали на адресу найбільш кровожерної у світі політичної поліції, він ще не знав, що йому самому судилось загинути в її пазурах... Це сталося у 30-х роках, коли вождь большевиків — Сталін — заходився винищувати дійсних, чи уявних, ворогів — своїх особистих, чи терористичного режиму, який він спільно з ними організував...

Большевицькі злочини благословляв, колись популярний і шанований письменник, Максим Горький, такими словами: „Якщо ворог не здається — його знищують”.

Горький не міг не знати, що большевики винищують всіх, хто стоїть на їхній партійній дорозі...

Колись цей самий Горький висловив такий дотеп: „Диваки прикрашують життя”. Тепер він сам опинився на становищі більше як дивака, бо на становищі оборонця злочинців і злочинів! . . Тимто, здається, його хворого так „лікували”, що він пішов до праотців передчасно . . .

За царських часів Горький писав художні твори в обороні покривджених і знедолених, виконуючи великий моральний обов'язок тих, кому більше дано. Лев Толстой, бачучи злочини царських посіпак, в обороні також і Горького, тоді на цілий світ сказав: „Не можу мовчати!” . . .

Так великий гуманіст використав свій талант. І так використав його Горький, показавши себе також великим . . . оборонцем і співником душогубів . . .

І яка макабрична особливість большевизму! Селянин, будучи колись кріпаком, терпів від своїх панів-господарів, але не був зобов'язаний прославляти й вихвалити їх. Большевицькі пани вимагають для себе похвали за це . . . Морітурі те салютант! . . .

На своїх судах за царського режиму політичні „злочинці” домагались оборонців і мали їх. Большевицькі царі судили своїх політичних противників без оборонців; натомість вони вимагали від них каяття, власного приниження і повного розкриття злочинів і злочинців. І підсудні задовольняли ці вимоги чекістських судів.

Ходила досить імовірна чутка: Г. І. Петровського — голову ВУЦВКу і, отже, заступника голови ЦВК („віце-президента”) ССРСР, змусили підписати смертний вирок своєму рідному синові, що, займаючи високе становище в армії, готував замах проти Сталіна.

Так большевицький молох поїдав своїх дітей . . .

У людини — громадянина правової держави, натурально, виникає питання: „Чому про це мовчали? Чому не кричали на цілий світ?”. Відповіддю на це питання може бути такий анекдот, що в ньому з'ясовується ста-

новище журналістів під владою большевиків. Відомо бо, що у вільному світі в першу чергу ці люди формують так звану громадську опінію, яка в тій чи іншій мірі має вплив на законодавство і взагалі на державні порядки. Сталін продиктував советським журналістам такого роду поведінку: по-перше -- не думай; якщо подумав -- не говори; якщо сказав -- не пиши; якщо написав -- не друкуй; якщо надрукував -- кайся...

* * *

В свої студентські роки я був стероризований чистками та завантажений працею так, що, здається, не бачив світу. Поза студентськими підручниками я нічого не читав, немилосердно відкидаючи газети й журнали, щоб вони часом не „втягли” мене в „політику”, яка могла б порушити мій, хоч і відносний, душевний спокій та забирати в мене дорогий час; я відмовляв собі в молодечих розвагах: відмовлявся навіть використовувати можливість одвідувати улюблену мною оперу, цей вершок театального мистецтва. І коли я нарешті подолав основні з перевантаженої інститутської програми дисципліни і тому мав змогу бодай заглядати в газету, я вперше звернув увагу на східній кордон Німеччини з його Данцігським коридором. Тоді до голови прийшли слова: „Війна є наслідок невдалого миру”... З приходом до влади в Німеччині Гітлера переконання про неминучість війни особливо скріплювалось. І та війна не може бути льокалізована, хоча б тому, що за спиною Польщі стоять такі держави, як Франція та Англія.

В другій половині 30-х років Муссоліні, цей духовий брат Гітлера, провадив загарбницьку війну в Абессінії, що було явно не до смаку старим імперіялістичним державам, які вбачали в Муссоліні свого конкурента, до того ж ще й з тоталітаристично-мілітаристичними нахилами. Тому я приходив до висновку, що світ стоїть перед великою війною, в яку так чи інакше втягнеться й СССР і який у тій війні мусить зазнати поразки, а з нею, натурально, відкри-

ються можливості й для нашого національного визволення.

Під впливом таких міркувань я вирішую виїхати з-за Уралу. Благо: тепер я маю справжню, як з гордістю писав самогубець Маяковський, — „советскую паспортину”... Але на Україні тоді шалів большевицький терор і тому я вирішив зупинитись десь поблизу українських кордонів. Я виїхав до однієї наукової установи на Північному Кавказі. Але побутові умови швидко вигнали мене звідтіль: з недавно розораних споконвічних степів, східні (каспійські) вітри несли такі хмари порошні, що від неї не можна було врятуватись навіть у приміщеннях (доречі подібних до приміщень для тварин — без стель); у найменші щілини вітри надувають в них цілі кучугури пороху... До того ж директор установи з бажання прислужитись одній, симпатичній для нього, співробітниці, призначив її на обіцяну мені в листі й телеграмі роботу..., а мені запропонував іншу, не цікаву для мене, функцію. І тому я мусів думати про інше місце роботи.

* * *

Ще на Уралі на свої пропозиції я одержав кілька запрошень на працю до різних установ. Тепер я розкопав цей архів і зупинився на одній науковій установі в безпосередній близькості від північного кордону України.

Я шкодую, що не мав змоги пожити й попрацювати на північному Кавказі, поблизу від кубанців — цих нащадків славних запорожців, моїх предків, що показали свою найбільшу витривалість у боротьбі за козачі права, у боротьбі проти московського централізму. Але я не шкодую, що попав у те інше місце, бо там я мав щастя „пересидіти” аж до самої великої війни, під час якої, хоч і не надовго, на Україні було зліквідовано терористичний режим большевицької партії.

Я не люблю природи нашого хлібородного півдня, колишніх степів, що ними гарцювали колись козаки; тих степів — аж мало не геометрично правильних поземих

площин, де ваше око не має на чому зупинитись; де в літню пору сонце так немилосердно пече, що ви відчуваєте себе ніби в розпаленій печі; де нема чудової весни, з її лагідним переходом до літа; де нема також „ділової” осені з довгими частими дощами; де іноді не буває справжньої зими з її білим іскристим сніговим покривалом, а де, замість міцного морозу, вас часто обдає холодним мокрим вітром.

Північна половина території України різко й корисно відрізняється від південної, степової. Сумежна з Україною південна зона Росії з досить густим українським населенням, своєю природою дуже близька до чарівної північної України. От там я спокійно й перебував свої останні роки в царстві більшовизму. Там мені не стояли на перешкоді люди з числа „приятелів”, що ним, вільно чи невільно, міг стати кожний, хто знав „плями” в моїй біографії....

Правда, скоро після прийняття мене на роботу директор установи (наукової), звичайно — комуніст і до того ж ще й енкаведист, заявив мені, що він знає мою „плямисту” біографію, але, мовляв, самостійної України тут, у Росії, я не буду організовувати, а тому він буде вимагати від мене лише відданої і щирої праці. На це я міг відповісти лише „кислою” гримасою та одним словом: „Ерунда”... (дурниця).

І по цей день я не знаю, скільки правди було в тих словах мого директора, але коли я впродовж піврічної праці склав звіт за п'ятирічну наукову діяльність установи (чого, незважаючи на обов'язок, досі не робилось) і він міг з гордістю вручити той звіт своєму начальству, я побачив з його боку вдячне й довірливе ставлення до мене. Цей чоловік з початкової школи, мабуть же, за якісь особливі заслуги перед партією й владою, попав, як „десяти тисячник” безпосередньо до сільсько-господарського інституту, що його ніби й скінчив, але через такий стрибок у навчанні, він потребував „відповідних” співробітників. На його й на моє щастя таким співробітником був я.

* * *

Будучи часто в службових справах у колгоспах я мав нагоду спостерігати їх жалюгідний стан, а ще гірший стан самих колгоспників. Перше, що кидалось у вічі—це майже повна відсутність у колгоспах чоловіків. На запитання, спрямоване до колгоспниць, де ж, мовляв, ваші чоловіки, я одного разу чую таку відповідь: „На Україне — в Тифлісе”... Там ті чоловіки часто й одружувались і вже не повертались до своїх родин та своїх жебрацьких колгоспів.

Як безжалісно поводитись з нещасними колгоспними кріпаками так звана робітничо-селянська влада, можна бачити з того, що колгоспи, обробляючи сотні гектарів такої працемісткої культури як коноплі, не мали права видавати колгоспникам на трудовні жолного грама волокна. А тим часом люди ходили в дранті...

„Солом'яні вдови” колгоспниці часто озадачували мене різного роду „контр-революційними” запитаннями. Одного разу вони питають мене: „Коли вже, нарешті, почнеться війна?”... Через те, що розмова відбувалась у часі советсько-фінляндської війни, я відповідав: „Та війна ж уже йде”...

„Ні, — кажуть мені вони —, коли вже буде така війна, щоб советську владу чорти взяли?”...

Так трудовий народ, іменем якого большевики жорстокими методами насаджують свій „соціалізм” та „комунізм”, думає про них самих!..

* * *

Загибель мільйонів людських істот на війнах, несправедливості, в основі яких часто лежить соціально-економічний устрій держав і т. п. — все це не може не тривожити сумління людей передової думки, людей вихованих на основі християнської моралі. Такі люди працюють над поліпшенням цього недосконалого світу. І, як бачимо, це поліпшення, хоч і поволі, наступає. Большевицька партія задумала культурно й економічно відсталу країну повести гігантськими кроками безпосередньо у вифантазоване нею царство комунізму, незважаючи на те, що ту дорогу доводиться встелювати мільйонами трупів у війнах, у будів-

ництві... Тимто, характеризуючи комунізм-большевизм, відомий американський поет Арчибальд Мек Ліш не безпідставно сказав: „Комунізм це найбільш безглуздий і найбільш жорстокий жарт, що його будьколи було розіграно над ліпшими прагненнями людського духа”...

Українці можуть до цього лише додати, що большевицька потвора народилась на ґрунті великої московської імперії, теперішнє ім'я якій ССРСР, що большевицький так званий соціалізм побудовано в першій мірі на кістках українського народу і що він у великій мірі на його скарбах зростає на силі. І тільки глибоке усвідомлення вільним світом цієї істини буде здібне відвернути його загрозу для всього людства.

VI.

„НОВА ЕВРОПА”

Ніщо не нове під сонцем.

Латинська приказка.

Напередодні другої світової війни існували великі колоніальні імперії — британська, французька, бельгійська та кілька дрібніших, що тримали на припоні (хоч останнім часом — здебільшого й ліберальним) багато великих і малих, більш чи менш цивілізованих народів. Поруч з цими імперіями, як наслідок першої світової війни і революції на сході Європи, на базі старої царської, постала імперія нового типу, ім'я якій ССРСР. Характерною принциповою відміною цієї останньої від інших є мета: не лише збагачення за рахунок підвладних народів, як то є з давніми, так би мовити класичними, імперіями, але неподільне володіння ними і зрештою — цілим світом, накинення йому своєї волі у всіх галузях діяльності і навіть думки.

У дні своєї революції вожді большевизму розраховували на підтримку світового пролетаріату, на світову революцію. В большевицькому жаргоні московської мови того періоду були дуже поширені терміни „мировой”, „мирово” на ознаку найвищої якості, найвищого бажання будьчого. Щонайменше червоні московські вожді розраховували на большевицьку революцію в країнах Західньої Європи. Навіть у пісні це відбито словами: „Даешь Берлин и Вену!”... Бо ж їхній божище — Карл Маркс, що його, до речі, большевики гарненько „виправили”, обскубли, „осучаснили”, вбачав можливість побудови нового суспільства в першу чергу в країнах з високо розвиненим капіталізмом, отже — в західній, а не в східній, Європі.

Але розрахунки на світову революцію не здійснились. В цій спасенній для Західньої Європи справі честь належить також і нашій молодій республіці, що борючись за право на своє існування, творила загату перед большевицькою повинню, яка йшла з Росії на з'єднання з большевицькою Угорщиною Бела Куна та напівбольшевизованою Німеччиною Карла Лібкнехта й Рози Люксембург.

Реванш за свої невдачі 1917-20 років большевизм вирішив здобути по двадцятьох роках свого державного існування. В 20-х і 30-х роках, прикриваючись гаслом „чужої землі не хочемо”, вони переставили економіку величезної і багатой країни та її невичерпні людські ресурси на воєнні рейки. Пропаганду озброєння большевики, як у середині підвладної їм країни так і назовні, умотивовували наявністю так званого „капіталістичного оточення”, що ніби кожної хвилини готове було стерти з лиця землі „країну соціалізму”. Насправді ж це „капіталістичне оточення” тоді на чолі з велеречивою Лігою Націй, як і тепер з її достойним нащадком — Організацією Об'єднаних Націй — бажало тільки миру і ... торгівлі... І це большевики знали.

В „Історії КПСС” пера Хрущова про другу світову війну брехливо говорить: „Війна проти Советського

Союзу, що її підготував міжнародний імперіялізм, закінчилась непередбаченими для імперіялістів наслідками. Імперіялісти розраховували, що буде знищена країна соціалізму, а в дійсності величезних непоправних втрат зазнала капіталістична система”.

Тим часом глибша аналіза причин другої світової війни приводить до таких висновків: не будь Леніна й Сталіна (і взагалі большевизму) не було б і його ідейних родичів-фашизму — в Італії й націонал-соціалізму (нацизму) — в Німеччині. Отже, Муссоліні й Гітлер — це взірцеві учні Леніна й Сталіна з їхнім большевизмом. Мабуть мав підстави Р. Рокер, коли писав: „фашизм і комунізм ростуть на тому самому дереві”...

Другу світову війну Гітлер розпочав, як ідейний учень большевицького тоталітаризму, для якого західня „плутократія”, так само ненависна, як і для большевизму. Зі свого боку большевики, відкинувши передвоєнні гасла про „свою” й „чужу” землю, поспішили включитись в розбійницьку акцію гітлеризму, що, не кажучи про величезні матеріяльні втрати, коштувала понад п’ятдесят мільйонів людських жертв.

Ціною великої крові своїх вояків вони відгризають шмат живого тіла малого й мирного фінляндського народу. Слідом за цим і в союзі з гітлерівськими головорізами вони рушають у похід на „визволення” „західніх братів” українців та білорусів, що принесло „звільненим” терор і поневолення, якого вони, мабуть, не знали впродовж довговікової нещасливої своєї історії. Заодно большевики не гребують і добрим шматком, уже не-братнього, польського народу...

Ну, а щодо балтійських державок, то ... хіба вони, ця малеча, мають право на вільне і самостійне існування під боком у такого велетня як СРСР? ... Тимто народи цих держав „добровільно й одноголосно” проголосували об’єднатися з СРСР, створивши з ним одно державне ціле, а їхню національну еліту старими царськими дорогами було спрямовано ... ”в места не столь отдаленные” ...

Та хоч завдяки спільному з Гітлером розбоеві большевики й заокружили свої державні кордони, то славнозвісне „капіталістичне оточення” продовжувало існувати. Якщо своєї власної сили не вистачає, то, щоб уникнути ризика злочинів підкупує собі для чорного діла наймита-виконавця. В розбійницьких ділах большевики завжди виявляли велику мудрість і сприт: вони добре знали давню істину: там, де два б'ються — третій грає руки... Агітувати Гітлера не треба було: він готовий був на кожний злочин; йому треба було тільки допомогти матеріально. Для того сталінське Політбюро надсилає до Берліну свого довіреного в особі міністра закордонних справ Молотова, що й привіз звідтіля договір про дарування Москвою гітлерівській Німеччині великих матеріальних благ ССРСР, привіз договір про ненапад, дружбу й торгівлю з нею.

На підставі договору Ріббентропа-Молотова Советський Союз зобов'язався продати Німеччині впродовж тільки одного першого року дії договору: 1 мільйон тонн зерна, 900 тис. тонн нафтопродуктів, 100 тис. тонн бавовни, 500 тис. тонн залізної руди, 300 тис. тонн чавуну.

Большевики — великі майстри порушувати договори та різні інші міжнародні зобов'язання, але цей договір вони виконували вірцево.

З приводу цього договору, тодішній уже прем'єр-міністер, Молотов сказав таке: „Британський уряд заявив, що його ціллю війни з Німеччиною є, не більше й не менше, як знищення нацистського тоталітаризму, це значить, що британський і французький уряди проголосили проти Німеччини певного роду ідеологічну війну, яка нагадує релігійні війни давніх часів. Отож нема ніякого оправдання для війни такого роду. Хтось може прийняти або відкинути ідеологію гітлеризму, як всякий ідеологічний напрям; це справа політичних поглядів. Але кожний мусить зрозуміти, що ідеологія не може бути знищена силою і що вона не може бути усунена війною. Тимто це не тільки безглуздо, але це також злочинно провадити війну для

„знищення гітлеризму”, замасковану гаслом боротьби за „демократію”...

Німці кажуть: головна річ — рішитися. І вони рішились: в той час, коли советські потяги весело цокотіли своїми колесами, поспішаючи з допомогою своєму ідейному (бо антидемократичному!) братові-Гітлерові, — німецькі літаки, зроблені може й з советського металу і порушувані також може советським паливом, скидали на советські міста свій смертоносний вантаж у вигляді бомб, зроблених може й з советського металу, і начинених також може советським брухтом зі складів відомої вже читачеві „Утильсировини”...

* * *

Хоч німці почали бомбардувати советські міста вже вдосвіта 22-го червня — московський Кремль тільки біля 12-ої години дня сповістив населення СРСР про початок великої війни. Повідомлення, що його схвилюваним голосом виголосив той самий Молотов, що затіював дружбу з Гітлером, закінчувалось словами: „Враг будет разбит, победа будет за нами”. Справдитися цим словам московсько-большевицьких тиранів на ганьбу собі й на нещастя всьому людству допомогла... західня демократія, хоч не малу роль в цій корисній для большевизму справі відіграв також і гітлеризм своїм поступованням юберменша...

Наша народня приказка говорить: „Знає кіт чие сало з'їв”. Большевики знали свої злочини проти своїх підвладних, тому боялись з їхнього боку нельояльності до їхнього режиму. Цим пояснюється те, що Молотов від імені всієї московсько-большевицької зграї уперше звертався до них словами: „Брати і сестри!”... Старшинам почепили на плечі „золоті” погони; цим малось на увазі підкреслити гідність та авторитет їх в очах сірих вояків, що, як це й знали большевики, не мали бажання воювати за ненависну їм „советскую родину”. . . Слово „родина” особливо підкреслювалось, бо воно імпонувало багатьом російським патріотам та обдурювало наїв

них західних союзників, що сприймали цей факт, як вираз переходу комуністів-інтернаціоналістів на національні рейки. На місці недавнього Союзу Войовничих Безвірників почали появлятися церкви та навіть монастирі, а в армії (неймовірна річ!) — духовники!...

* * *

Упродовж всього періоду панування комуністів, в СРСР існувала мало не загальна ненависть до них. Отже, Гітлер не безпідставно міг розраховувати на успіх у війні з СРСР. Напередодні війни ненависть до большевицького режиму, здається, носилась у повітрі. Одного разу чую: в місцевій середній школі було забраковано і навіть відібрано з рук учнів щойно привезені з паперової фабрики учнівські зошити. Причина? На малюнкові обкладинки тих зошитів хтось вичитав якесь фашистське гасло. Я бачив ті зошити, уважно вдивлявся в малюнок, щоб прочитати там будь-що (треба було, подібно до того, як читають ребуси, складати слова з білих плям, що є поміж чорним взором малюнка) і нічого не міг там вичитати... Очевидно треба було вірити в ніби написане... І люди вірили. Так у період руйнування большевиками церков люди вірили в оновлення ікон; не бачили того оновлення ті, хто в нього не вірив... Так тепер люди хотіли, щоб советську владу, як казали нещасні колгоспниці, чорти взяли...

Це не зашкодить знати численним західним одвідувачам Советського Союзу, що привозять звітіль відомости про відданість населення советському режимові, бо той режим не змінив і не може змінити своєї природи: горбатого тільки домовина виправить...

* * *

Ще в час советсько-фінляндської війни було різко скорочено бюджети й штати багатьох установ і в першу чергу тих, що не мають воєнного чи господарчого значення, і я опинився без праці. Такого щасливого фіналу мого перебування поза межами України, мабуть, хотіла моя доля. Я використав цю рідку, особливо в той час,

свободу для того, щоб побувати в моєму Харкові та зробити спробу повернутись до нього на роботу. Тепер підстав для моїх страхів стало трошки менше: Харків уже давно перестав бути столицею України, отже з нього виїхало страховище під назвою ГПУ УССР; виїхала з Харкова й більшість людей, що знали мене колись по роботі; порозліталися з нього й колишні мої інститутські колеги, що серед них були й такі, які навчилися „підкопуватись” під советських громадян...

Сміливості оселитись у Харкові, чи в іншому місці на Україні, мені надавало й те, що тепер я не був безпашпортним, а, що найголовніше, я прибув з „матушки Росії” і до того ж в одному з моїх документів було написано, що я — „русский”. Цього вже було цілком досить для того, щоб русифікаторська советська влада дружньо прийняла в Харкові мене в свої широкі обійми.

Поселитись тоді на Україні підбадьорували мене такого роду міркування: будучи кількатратно на великій вузловій станції Льгов (Києво-Воронізької залізниці) я бачив там багато ешелонів з військовими частинами та військовим майном. Ешелони один за одним прямували на захід, незважаючи на те, що офіційно між гітлерівською Німеччиною та большевицьким ССР існував договір про ненапад та дружні взаємини. Все це, і зокрема бойовий настрій вояків, що вчилися відновлювати большевицьку пісеньку з часів громадянської війни „Даешь Берлин и Вену!”, лише зміцнювало мене в переконанні, що день великої війни — не за горами. Так воно незабаром і сталося. То була рання весна 1941 р.

* * *

У період „розвінчання” Сталіна большевики твердили, що генералісимус сидів безпечно, спостерігаючи, як Гітлер готував свій наскок на ССР. Численні ешелони з хмарами вояків та з масою військового майна, що рухались на тодішній советсько-німецький кордон, свідчать про щось інше. Сталін та його ближчі військові й цивільні співробітники не могли не знати реальних мож-

ливостей німецьких збройних сил. Особисто я, що стояв далеко від тих справ, одного разу у місцевій, глибоко провінційній, книгозбірні натрапив на книжку якоїсь англійської авторки (в російському перекладі), присвячену темі тодішньої розбудови німецької авіації. Авторка підкреслено попереджала про грізну повітряну силу, що її готує Гітлер. А, познайомившись зі змістом евангелії німецького націонал-соціалізму — „Майн Кампф”, хіба можна було мати сумнів щодо напрямку гітлерового удару?

Так чи інакше, але для мене було ясно, що удар між Німеччиною й ССРСР був неминучий. І я, разом з мільйонами „щасливих” підсоветських громадян, плакав надію, що в тій війні большевизм знайде собі могилу...

Є різні думки щодо розуміння причин успіхів німецької армії і мало не катастрофічних невдач советської армії 1941 р. Большевики обвинувачують в цьому свого мертвого вождя за те, що незадовго перед війною він винищив значну частину командного складу армії (Тухачевського та інш.) Це твердження заперчується фактом советської перемоги у тій війні, що не була б можлива без відповідного командного складу, якого в короткий час виплекати неможливо.

Так само безпідставним є твердження ніби Сталін винен в большевицьких поразках на фронті в перший період війни тому, що нав'язав дружбу з Гітлером, можна сказати, напередодні самої війни, чим, мовляв, приспав чуйність ССРСР і тому гітлерівський похід був для большевиків несподіваним і в перший період війни драматичним. Це помилкове або хитро-мудре твердження розраховане на наївних (большевицький Янус — завжди дволикий): налагоджуючи дружбу однією рукою — він другою здібний готувати кулак для удару по голові свого „друга”... Так воно фактично й було зі справою большевицько-гітлерівської дружби.

Оцінюючи ситуацію 1941 року на советсько-німецькому фронті Вінстон Черчіль у своїх мемуарах пише:

„Відсутність бойового духа в советській армії на початку війни можна пояснювати тріумфом Гітлера в Європі.” Якщо справу розглядати лише з вузько військового погляду, то з таким твердженням не можна не погодитись, зважаючи, особливо, на немале значення інерції, з якою гітлерівські армії котились по країнах Західної Європи.

Але Черчіль бачив лише один бік справи — військовий, а не бачив другого — політичного. І це — характерне для західної людини, навіть такого мірила, як Черчіль.

На початку советсько-німецької війни Черчіль сказав: „Для перемоги над Німеччиною потрібні три речі: багато війська, багато грошей і багато терпіння. При тому Росії треба багато війська, Америці — багато грошей, а нам — багато терпіння.” Цими словами сказано правду про те, хто врятував большевизм від його неминучої загибелі.

Західні держави від страху перед гітлерівськими успіхами втратили здібність заглянути в завтрашній день, вони за деревами не бачили лісу... І це тоді, коли німецькі патріоти двократно криваво продемонстрували свої антигітлерівські наміри, виконуючи замах на „фюрера.”

Існують різні версії в справі оцінки миру, що дав большевицькій державі права і можливість скористатися наслідками перемоги. Але для людей, які глибоко знають большевизм, є незаперечним, що, здобувши перемогу у війні, західні держави зазнали поразки в мирі, в першу чергу й головним чином через елементарне незнання ними большевизму з його неприхованими намірами заволодіти цілим світом. До того спричинився принцип невтручання у внутрішні справи інших держав у чистому, так би мовити, його вигляді. Цей принцип є наріжним каменем ідеальної демократії, що практикується в далеко не ідеальному суспільстві: саме ті держави, що домагаються невтручання у внутрішні справи інших держав, найчастіше і найбрутальніше порушують його, бо вони

будували й будують свою політику на яскраво антидемократичних принципах і на тих принципах уgruntовують потребу ліквідації самої демократії разом з носіями її духа... Уважний спостерігач світових подій має нагоду бачити це... також і сьогодні...

Доктор Фавст з одноіменного твору геніального Гете викликав духів, щоб вони ошчасливили його; та коли ті духи з'явилися — він не мав сили упоратися з ними...

* * *

Як свідчить у своїх спогадах кардинал Спельман, прем'єр-міністр Великобританії Черчіль опрацював в часі війни, пізніше прийнятий Америкою, проект поділу світу на сфери впливу, в якому за Советським Союзом закріплювалось всю Східню й Середню Європу. А „Рузвельт говорив, — пише кардинал Спельман, — що він сподівається, що теперішня вимушена приязнь між Америкою й Британією — з одного боку і Росією — з другого боку, незадовго переміниться в тривалу. Європейці мусять бути під російською домінацією, і я сподіваюсь, що за десять або двадцять років звикнуть жити разом з росіянами”...

Якщо річ іде навіть про всі європейські народи, то, розуміється, тут не може бути мови про якісь привілеї для народів, раніше поневолених російським імперіалізмом. Отже, явно мається на увазі старе правило: кожний нарід гідний свого уряду... Але це правило не лише старе, а й застаріле... Бо в наш час і такі народи давньої демократичної культури, як американський та англійський, можуть дістати негідні їхнього імені уряди...

* * *

Але вернімось до хронологічного опису подій. Підсоветські громадяни звикли слухати від большевицьких агітаторів про війну лише на ворожій території, про непереможність советської армії і на святочних парадах щонайменше двічі на рік (першого травня й сьомого листопада) бачити своїми очима свою „рідну” червону армію озброєною до зубів. І ось — несподіваний конфуз:

ця армія цілими дивізіями й корпусами складає зброю і здається в полон ворогові, а рештки її семимильними кроками „в повному безладді” втікають на схід. І тоді, щоб виправдатись перед своїми підвладними, що своїм кривавим потом були змушувані впродовж довгих двадцяти років працювати для воєнізації країни, — большевики пустили в хід версію — ніби вони діють згідно зі стратегією Кутузова, заманюючи ворога в глибину величезної країни з її важкими для ворога природними й технічними умовами. Але таку версію може прийняти лише простак, хоча б тому, що ця стратегія позбавляла їх величезного матеріального й людського потенціалу, якщо навіть брати лише одну Україну.

„Щасливі” підсоветські громадяни, незважаючи на неминучі труднощі війни, в душі були раді бачити на своїй землі військо, що визволить їх з неволі большевицьких тиранів. В далекому від фронтів війни Харкові, здається, в повітрі носились чутки: німці, в міру свого просування на схід, везуть із собою хліб, мануфактуру і все, на що підсоветські громадяни виголодались впродовж періоду большевицького панування над ними; німці випускають на волю полонених (дехто „сам бачив” таких звільнених з полону, що їх німці годували... шоколадом...); слідом за фронтом їде український уряд на чолі з Винниченком... Коли фронт просунувся дещо на схід від Галичини — той уряд „був” у Львові, а коли німці зайняли Полтаву він уже „діяв” у Києві...

Нешасливі завжди мріють про свої пекучі бажання...

Під час одного з налетів німецьких літаків на Харків було скинуто масу летючок. В одній з них, що була надрукована московською мовою на рудому папері, читаю: „Бей жида комиссара — морда просит кирпича”... І як же цей чорносотенно-хуліганський зміст летючки не в'яжеться з нашими надіями на краще, надіями на свободу, — думав я, читаючи цю летючку. Бо, якщо навіть абстрагуватись від гітлерівської людоненависницької практики, а ґрунтуватись лише на логіці, то й тоді легко прийти до

висновку, що там, де буває расизм, там кожна (непанівна) раса ризикує потрапити в число приречених на загибель.

Українське населення знало німецьку союзню армію з 1918 року. Забулись, натурально, кривди, що їх робили тоді німці Україні й українцям; натомість розгорялось бажання скинути з себе ще більш болюче большевицьке ярмо. Забувалось, чи відкидалось те, що тепер ідуть не ті німці, яких ми знали, а німецькі нацисти з написами на своїх прапорах: „Лебенсравм для німецького герренфолку”...²⁰⁾), але не свобода для поневолених народів, чи принаймні рівноправні союзницькі взаємини.

Німецька авіація лише зрідка бомбардувала міста, а німецькі літунки, літаючи над головами десятків тисяч людей, що рили протитанкові рови навколо міст, дружно усміхались цим копачам...

* * *

24 вересня громадяни недавньої столиці советської України — м. Харкова — зустрічали передові частини німецької армії з квітами й щирими словами за визволення їх з большевицької неволі.

Але... проходить день-другий, тиждень-другий..., а німці мовчать. Мешканці міста починають хвилюватись: їх турбує дальша їхня доля. Хоч і убоге за большевицького панування постачання міста харчовими продуктами тепер цілком припинилось, запасів харчових продуктів нема ні в міських складах, ні в людей. І проте люди з надією на краще беруться до організації господарчого й й культурного життя міста.

А тим часом... Ось пішоходи зустрічають групу німецьких солдатів. Зав'язується розмова, взаємні розпитування і т. п. Раптом солдатів зацікавило питання: котра година? Їхні співбесідники поспішають задовольнити бажання „визволителів”. Солдати просять дати їх годинники для огляду. Але... як тільки годинники попали до їхніх рук — вони рушили своєю дорогою, не сказавши й слова своїм

²⁰⁾ Життєвий простір для німецького панівного народу.

спантеличеним співбесідникам.... Я не позбувся своїх нових чобіт лише завдяки тому щасливому випадкові, що солдат — претендент на них, як пізніше виявилось, мав той самий цивільний фах, що й я і тому, мабуть, із своєрідного сантименту до мене, як колеги за фахом, він залишив на мені мої чоботи, а сам пішов у своїх черевиках з обмотками на голінках...

У мойому щоденнику 15 листопада 1941 р. записано так: „Сьогодні я спостерігав таку картину: біля будинку „Саламандри” з боку Сумської вулиці — величезний на-товп. Там реєструються дезертири з большевицької армії. Кожний намагається пройти реєстрацію якнайшвидше, бо це дає пільги (вихід з міста по харчові продукти). Люди лізуть без черги, а німецький солдат б'є їх по головах гру-бим кием („качалкою”) аж чути тріск до будинку міської управи з протилежного боку вулиці.”

* * *

Так проходять дні, тижні, місяці, а німці, що прийшли до нас ніби з визвольною місією (так принаймні хотіли люди, змучені большевицьким режимом), ні про те, ані про щось інше нічого не говорять. І населення, ще недавно мільйонного міста, почало бентежитись цією дивною й незрозумілою мовчанкою. Тому українські патріоти м. Харкова, що особливо гостро відчували потребу належної інформації, могли лише радіти, коли в листопаді місяці до-відались, що до їхнього міста прибули українці з заходу (пізніше вони продовжували перебувати). Завдяки цим лю-дям на будинку міської управи, поруч з німецьким, замаяв наш національний прапор. Від цих живих людей, що вже встигли пізнати німецьких „визволителів”, ми одержали перші відомості про поведінку німців там, де вже діяла їхня цивільна адміністрація (а діяла вона не краще від де-яких європейців у своїх африканських чи азійських коло-ніях); хоч ці відомості зі зрозумілих причин подавались в завуальованій формі.

16 листопада я був учасником перших вузьких зборів українців м. Харкова. Збори відбувались конспіративно на

одній з окраїн міста — Шатилівці, в помешканні інженера Черняєва, мого однополчанина з нашої національної армії в роках 1918-19. Присутніх було пара десятків людей, що здебільшого знали один одного з попередньої національно-громадської праці. Господар мешкання представив зборам п. Коника як одного з провідних діячів Організації Українських Націоналістів (ОУН) під проводом полк. Мельника і разом з тим — представника Української Національної Ради, що діє у Києві під проводом проф. Величківського.

Коник у своїй солідно обґрунтованій доповіді, поділившись з присутніми своїми думками щодо сучасної воєнної й політичної ситуації, рішуче твердив, що, незважаючи на свої початкові великі мілітарні успіхи, Німеччина війну програє. Виходячи з цього, він накреслив напрямні і зміст роботи українського громадянства, маючи на увазі з дальшому можливість далеко йдучих змін у політиці західних держав, зокрема щодо СРСР. Він висловив припущення, що в цій страшній війні обидва наші найжорстокіші окупанти — Росія й Німеччина — можуть так знесилитись, що навіть малими своїми силами зможемо багато зробити. Тому доповідач підкреслював потребу бути готовими до такої ситуації. Він звертав особливу увагу на кінцеву потребу організації своєї поліції, що в відповідний момент могла б стати зародком національної армії.

Факти, що їх подав доповідач, їх об'єктивна аналіза, зокрема насвітлення практики й замірів гітлерівщини, аналіза політики західних держав, зокрема можливість втягнення в війну Америки, не могли не зробити певного враження на присутніх.

Хоч серед присутніх не було захоплених німецькою політикою і, зокрема, їхнім поступованням на Україні, то все ж інформація Коника зайвий раз підкреслила необхідність загострити увагу до подій, уважніше приглядатись до поведінки німецьких „визволителів”. Тепер відомі мені факти, зв'язані з поступованням німців у Харкові

й поза ним, встають у моїй свідомості у цілком виразному світлі.

Скоро по приході німців до Харкова в будинку, призначеному вже ні в якому разі не для шевської майстерні, я побачив таке: сидить німець-солдат і латає солдатське взуття, а біля нього — гори такого самого дрантя, що чекає на чергу у майстра... Мимоволі з'являлась думка: „Чи довго таке взуття витримає „Дранг нах Остен“, що лише почався?”...

... Досить неприємно вразив мене такий факт: у той самий час, коли ми слухали згадану інформацію Коника, в приміщенні драматичного театру відбувались якісь великі й важливі політичні збори українців. Тоді вперше я почув слово „приречення”. Як пізніше виявилось — то ОУН поповнювала свої ряди новими людьми, переважно молодого віку, що в роки нашої національно-визвольної боротьби були ще хлоп'яками або й ще не народились; отже, ці молоді люди не мали за собою „гріха” втрати своєї держави в 20-х роках... Цікаво, що впродовж мало не двохрічного перебування оунівців у Харкові мені не було запропоновано вступити до їхньої організації. Тоді у мене почала закрадатись думка: мабуть для оунівців петлюрівці — небажаний елемент..., думка, що пізніше й підтверджувалась численними фактами поведінки оунівців, які базувались на відповідних теоретичних засадах ОУНу...

Оунівці діяли не лише „революційно”, сміливо, але часто й необережно, а то — й просто нерозумно... Так загинув дехто з хороших людей, що їх оунівці вчили лізти на рожен...

9 грудня у Харкові вийшло перше число щоденної газети „Нова Україна”. Кажуть, що редакція хотіла дати їй назву „Українська думка”, але німці на це не погодились, мовляв, „ми не знаємо української думки”... Газету видавалось у ненайкращих матеріально-технічних умовах, а німецькі „визволителі”, очевидно, подбали й про те, щоб створити для цього не кращу й політичну атмосферу.

На честь працівників газети, що її головним редактором був якийсь Петро Сагайдачний, треба відзначити її високий національно-політичний рівень (якщо, звичайно, зважати на воєнно-окупаційні умови).

Новий для великої частини колишніх підсоветських громадян український патріотичний зміст і бойовий тон газети на людей з живими українськими душами справили добре враження; зате в свідомості маси тоді вже дуже надполовиненого міста, ні зміст, ані тон газети не знаходили належного відгуку; вони скоріше звучали для них іронією...

У тих умовах було немало харків'ян, що, читаючи цю газету і вказуючи своїм співбесідникам та слухачам на почорнілих, згорблених, а часто — й опухлих від голоду перехожих, з іронією зазначали: „Оце вам — ілюстрація справжньої нової України і справжньої нової Європи”...

Отак удруге в нашій новітній історії німці продемонстрували відсутність в собі елементарного політичного глузду. . . Тепер вони своєю, не лише загарбницькою, а ще й расистською, політикою спричинились до того, що населення України, що любить свій край і вміє й готове було присвятити свою працю для його розвитку й розквіту, — почало різко розчаровуватись новою ситуацією і, розуміється, й новими „визволителями”...

* * *

Поруч з оунівцями, без потрібного контакту й порозуміння з ними, енергійну діяльність провадила група українців на чолі з лідером згадуваної тут „Мужичої партії” В. А. Доленком з ближчою участю проф. В. В. Дубровського, під назвою „Організована Громадськість”. В протилежність „революційності” оунівців Громадськість діяла за принципом: працювати в межах можливого. В доборі людей вона додержувалась принципу „діловості” і тому була в цій справі надто непересбірливою, сказати б, ультрадемократичною. А оскільки за попереднього режиму люди, за малими винятками, не могли знати один одного, то й групі цій часто попадалось під руки те, що

звичайно в такі часи, поруч з людьми ідейними, спливає на поверхню...

Неузгідненість в роботі між названими групами організованих українців, тягла за собою антагонізм, взаємні закиди, підозріння й обвинувачення (часто аж надто страшні). Не маючи даних забирати вирішне слово в цій останній справі, можу лише сказати, що відсутність співпраці між групою оунівців та Організованою Громадськістю, не була корисною для справи. А винні в цьому були в тій чи іншій мірі, мабуть, обидві сторони, бо життя під жорстокою окупацією вимагало як рішучої, „революційної” акції, так і „опортуністичної” співпраці з окупантом.

Принцип „діловости” Організованої Громадськості, що виявлявся в надмірній довірливості до кожного, хто в ній хотів бути та лояльність (звичайно — зовнішня) до окупанта, як також принцип „націоналістичности”, що часто виявлявся в партійно-націоналістичних крайностях, — творили сприятливе тло для діяльності большевицьких провокаторів. Одного з них, якогось Полуведька, що, до речі, належав до ОУНУ і був там „на горах” у великій пошані, пізніше було викрито й знешкоджено.

Жируванню большевиків серед українців і взагалі в запіллі німецької армії дуже сприяла політика гітлерівської партії, що мала на увазі виключно загарбницькі цілі, які мала б реалізувати без врахування інтересів людности завойованих теренів; до того ж, — як для партії комуністичної так і для гітлерівської, людини не існує, існує лише партійна доктрина і їй має бути підкорене все. Гітлер недаремно говорив: „Значно більше є того, що нас пов’язує, аніж розділяє з большевизмом. Я це завжди враховував і дав розпорядження негайно приймати комуністів до нашої партії”...

* * *

Втікаючи під натиском німців, большевики евакуювали заводське устаткування й кваліфіковану робочу силу; вони вивезли або попсували харчові продукти й

виробничі матеріали і сотні тисяч людей опинились без роботи і без їжі. Тимто перед населенням великого міста скоро почала вирисовуватись примара голоду.

Замість того, щоб допомогти населенню рятуватись від цієї біди, німецьке військове командування забороняє довіз до міста продовольчих продуктів, що його почали було налагоджувати міські й громадські організації та навіть під страхом смертної кари забороняє вихід громадян за смугу міста. І... Харків почав вимирати з голоду. Коли ж до голоду приєднались рекордні морози зими 1941-42 року, тоді в місті було реєстровано щомісяця великі тисячі смертей, а на цвинтарях можна було бачити гори трупів, що їх не встигали ховати...

Одного разу я виходжу зі свого мешкання (в центрі міста) ще вдосвіта і на рівному місці у підворітті, зачепившись об щось, спотикаюсь: то був труп якоїсь жінки, заметений снігом....

Від голоду й холоду вмирала переважно інтелігенція, що була менше пристосована до тяжких умов боротьби за своє фізичне існування. „Простий чоловік“, будучи більше фізично витривалим, навіть ризикуючи життям, умудрявся роздобувати собі шматок хліба, роблячи довгі переходи на села.

У Харкові стало відомо, що німці перестріляли пацієнтів у лікарні для душевнохворих на Сабуровій Дачі... Харківські тюрми переповнені військовополоненими, що їх ніхто не годує: там щодня масами люди гинуть з голоду.

* * *

Блискавичний наступ німців та небажання советських військовиків воювати „за родину, за Сталіна“ дали німцям величезні маси військовополонених. А тепер у місті почали кружляти страшні чутки, що скоро й підтвердились: і тут, у Харкові і всюди по Україні німці морять голодом військовополонених, незалежно від погоди тримають їх під відкритим небом. До цих таборів не допускають цивільних людей, що прийшли розшукувати своїх рідних; брутально відкидають пропозиції місцевого

українського населення про харчову допомогу тим нещасним людям. Лише небагатьом з військовополонених пощастило вирватись живими з цих справді таборів смерті...

А ось я маю сумну нагоду на власні очі бачити поведження німців з військовополоненими: групу їх, подібну не до людей, а до людських тіней, веде озброєний німецький солдат, очевидно кудись до праці; знесилені люди ледве волочуть ноги, а солдат підганяє їх ударами рушниці в спину. В цей час проходила поблизу якась жінка і кинула в ту групу щось їстівне: голодні накинулись на ту поживу, а в цей час солдат розганяє їх... ударами приклада по головах... Жінці не минув би її людяний вчинок безкарно, коли б солдат був не один, — а так він не міг покинути групу конвойних, щоб поквитатися з жінкою-добродійкою...

Пізніше мені довелось бувати в населених пунктах, де перед тим були табори для військовополонених і я мав сумну нагоду наслухатись жахливих оповідань.

Одного ранку йду майже безлюдною Катеринославською (одною з головних у Харкові) вулицею і бачу щось неймовірне: на стовпах, на деревах, на гаках біля будинків висять ніби людські опудала, здебільшого в сірих шинелях советської армії: насправді то були повішені...

Музикальний німецький народ має афоризм: Мюзік іст Гебет (музика — то молитва). Але гітлерівські німці зуміли продемонструвати своє ставлення до цієї молитви в садистичний спосіб: улітку 1942 р. з балкону, де колись містився Обл. Ком. Ком. Партії, німці щодня передавали через гучномовця свої вісті і при тому — музику. Слухати вісті, а дехто й музику, через те, що радіоапарати у населення було відібрано, на площі (ім. чекіста Дзержинського) зібралось багато охочих. І коли слухачі були захоплені гарними мелодіями Йогана Штравса, з балкона на канатах спускають... повішених...

В тому й другому випадку військова влада говорила про повішених як про партизан, хоч партизанського руху на Харківщині й не було. То німці наводили страх на своїх завойованих рабів, підбадьорювали себе в зв'язку з замінками на фронті, а дехто з них, може, й звеселяв себе такими видовищами...

Отже, художник, що поставив би собі за мету символічно зобразити два політичних режими сучасности — московсько-большевицький комунізм і німецько-гітлерівський нацизм, повинен був би намалювати такі дві картини: для першого — револьвер, приставлений до людської потилиці, а для другого — шибеницю в дії...

* * *

У дворі однієї школи, де німецькі вояки мешкали, вони на могилах забитих своїх товаришів утримували в своєрідних сковородах „вічний вогонь”.

До того часу мені ніколи не доводилось спостерігати чогось подібного. Лише в шкільних підручниках я читав, що такий „жертвенний вогонь” на могилах покійників запалювали наші предки в дохристиянську добу. І це погіршувало й без того „гіркий” настрій... Невже ж, думалось, людство почне рухатись не вперед, а назад?...

В іншому кутку міста нове чудове приміщення школи німці перетворили на стайню, щоб у рекордні морози тієї зими коні не мерзли... Мені з наказу військової влади довелось чистити ту „стайню” з паркетними підлогами...

В одному районі Харкова було забито німецького солдата. В зв'язку з цим німці зробили облаву в великій дільниці міста, де заарештували й розстріляли всіх (кількадесятків) чоловіків активного віку.

На провінції, у Валківському районі, за вбивство німецького солдата розстріляно всіх чоловіків великого хутора. Кажуть, що той солдат „ходив” до жінки — „солдатки”, чи вдови...

І т. д. І т. п.

Що це? Діють закони війни? Чи може щось інше?...

До весни 1942 р. в мільйоновому місті залишилось ледве двісті тисяч людей. Це були ті, що зважувались, ризикуючи життям, проривати блокаду міста і пробирались далеко на села на роздобутки харчів. А скільки знесилених голодом загинуло в страшні морози й хуртовини по дорогах в радіусі 100-150 кілометрів від голодного Харкова!...

Багатьом не завжди щастило принести щось із харчових продуктів із села, бо німецькі солдати часто відбирали ті спасенні продукти, щоб дарувати їх своїм коханкам... Про таких „героїв” гітлерівської армії наш народ-поет склав такого віршика:

Война-пріма, война-гут:

Фрау-дома, фрау-тут...

* * *

Всюди по Україні національно-свідовий елемент по приході німецької армії брався організовувати місцеве життя, зруйноване більшовиками та воєнними діями. Так було і в Харкові, де було зорганізовано міську управу та цілий ряд районових управ, а згодом — обласну земельну управу. Те саме робилось і на периферії. Але дивним дивом у цих організаціях можна було бачити людей не лише з недоброзичливими наставленнями щодо всього українського національного, але й просто з нечистими й нечесними думками й намірами.

Відповідні інформації українських людей та організацій, що їх було роблено фактичним господарям міста — німцям, не завжди давали позитивні наслідки, а часом накликали на них самих усякого роду біди.

В таких обставинах дехто з українців почав відповідно ставитись до німецьких наказів, гальмуючи працю для потреб німецької армії. Я був свідком того, як один голова районової управи міста свідомо витримував у своїй почекальні німецького старшину, що прийшов до управи в якійсь негайній справі: мовляв, нехай почекає...

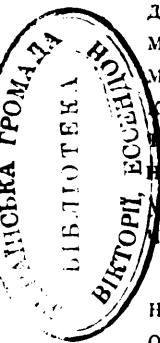
Наслідком усього цього, а головне в зв'язку з розвитком повстанського руху на заході України, як також і

тим, що українці всюди намагались кожне діло робити в інтересах своєї національної справи, почались арешти українців, витримування їх у камерах смертників та розстріли. Немало тоді постраждало також від провокаторів з російського (трьохкольного й червоного) таборів. Все це мало місце тому, що німці не шукали опертя в українцях, а діяли за старим принципом: розділяй і володій. Треба думати, що певну роль в цій справі відгравали й комуністи з числа німецьких старшин та адміністраторів. Що це припущення не фантастичне, можна твердити хоча б ось чому: де ж поділись прихильники Рози Люксембург, Карла Лібкнехта й інших з 20-х років, де б узялись різні гротеволі та їх численні поплентачі, якщо б їх не було ще в часі війни? . .

Я не знав українців-патріотів, що йшли б на працю до німців задля німецьких інтересів. Кожний з відомих мені українців ставав на шлях „коляборації” з німцями, маючи на увазі наші національні цілі й завдання. Оскільки, як то скоро виявилось, німці прийшли не як визволителі, чи принаймні потенційні союзники, а як завойовники й гнобителі, — вони скоро переконались, що й з українського боку не можуть розраховувати на довіряти дружбу.

Бойова антигітлерівська акція Української Народньо-Револьюційної Армії (УНРА), пізнішої УПА, що її організацію було започатковано вже восени 1941 р., здавалось би давала німцям матеріял для думання в ділянці їх взаємин з українцями. Але фанатизм їхнього фюрера давав підставу й надхнення чоботові німецького фельдфебеля безоглядно душити все, що йому трапиться на завойованій території.

Один мій приятель і земляк вирішив одвідати своє рідне село поблизу від лінії фронту. Розраховуючи на натуральну для визволителів прихильність німців він не відчепив від петлиці свого піджака нашого державного герба — тризуба. І цього було досить для того, щоб німці схопили його і на місці розстріляли. Отак гітлерівські

німці будували „добрі взаємини” з тими, хто готовий був би будувати їх на взаємнокорисних умовах, щоб тільки звільнитись з трьохсотрічної московської неволі.

А проте подібний випадок міг статися й через наявність у німецькій армії московських білих патріотів, для яких тризуб — більш ненависний, аніж червона большевицька зірка, а може — й червоних московських патріотів, для яких тризуб гірший від царського двохголового орла... Того самого можна було сподіватись і від комуніста, що був у гітлерівській армії...

* * *

Німецьке командування міста оголошує свій наказ (німецькою й російською мовами) про мобілізацію робочої сили до Німеччини, називаючи в тому наказі безробітних, що ними було 95% населення міста, образливим словом „праздношатающиеся”²¹⁾... Були, щоправда, люди, які з тих, чи інших міркувань, самі добровільно їхали до Німеччини ще до видання цього наказу, але то були незначні одиниці. Щождо маси людности, то вона, побачивши німців у себе дома, намагалась уникнути мобілізації. Ці міркування скріплювались такими фактами: від тих, що раніше виїхали до Німеччини, не було жодних вісток; зате ходили чутки, що ті люди пропали в умовах непосильної роботи й голоду, застосовуваних до них як до невільників. Пізніше вже почали надходити й точніші відомості від людей, що пробрались до нас із заходу, про те, що з Німеччини може повернутись лише той, хто втратив там працездатність. Пізніше я сам був свідком драматичної сцени: мати приймала з транспорту, що прийшов з Німеччини, свою донечку, яку забрали туди, мов квіточку, а яка поверталась звідтіль, як сама лише тінь людини...

Робітникам, мобілізованим зі Східної Європи, було дано назву „остівці”. Їх було цілком ізольовано від їхніх родин, навіть листування не припускалось. Не кажучи вже про суворий побутовий режим, тяжку, дуже часто непо-

²¹⁾ Бездільники.

сильну, працю в негігієнічних умовах та в умовах напівголоду, — для чого придумано було навіть спеціальний термін — „знищення роботою”, — за провини „остівців” часто піддавано „особливому поводженню”. Це останнє, як пояснював офіційний документ, мало б здійснюватись... через повішення...

Таке ставлення гітлерівців до людей, що, як не як, працювали для їхньої держави, — не може нікого здивувати, якщо врахувати генеральне завдання гітлерівської Німеччини. Його було накреслено в основному творі Гітлера „Майн Кампф”, а деталізували й реалізували його однодумці й ближчі співробітники.

* * *

Як виявилось тепер, після вивчення архівів третього райху, згідно з тією концепцією, всупереч балаканині про ніби якісь симпатії Гітлера до України, — жодній, і в першу чергу — європейській, нації, не передбачалось надання ні національних, ані людських прав. Навіть гітлерівські союзники — Японія й Італія — залишалися би на становищі другорядних держав — помічників Німеччини, така „державка”, як США, була б позбавлена права мати свою армію, флоту й авіацію, а зовнішні справи її мали б бути в руках все того самого третього райху...

Ті, що хочуть очорнювати українське ім'я коляборацією з гітлерівцями, твердять ніби німці мали намір створити Українську самостійну державу. Для ілюстрації справжніх намірів гітлерівців я можу подати ось такий факт: восени 1942 р. німецьке господарче командування скликало в Харкові конференцію фахівців сільського господарства з такої географічно-економічної зони: Дін-Дінець-Сталіно... На цю конференцію, крім фахівців Харківщини, прибули представники областей Донбасу, Курщини й Вороніжчини. Отже, одним розчерком пера німці зліквідували українсько-російський державний кордон, що його навіть такі централісти й войовничі оборонці єдності Російської імперії, як большевики, в деяких справах додержуються!...

Як готувались гітлерівські німці керувати українцями, можна бачити, наприклад, з книжечки „веселих” оповідань якогось ніби українського автора на прізвище Косс, під таким промовистим заголовком: „Чи ви вже вибили вашого Петра?”... В усіх оповіданнях, що їх зібрано в тій книжечці, червоною ниткою проходить „ідея” ніби все, що проживало під советами — зіпсоване, хворе, потребує ліків. А найкращим ліком є... палиця!...

Якийсь українізований німець, а може й німецький холуй українського роду, склав німецько-українського словничка для німців, що їм випадало працювати серед української людности. Той маленький словничок охоплює слова найпотрібніші для пана-рабовласника, бо з такою місією йшли на Україну німецькі юберменші!.. Ось кілька таких слів: робити, бити, орати, копати, возити і т. п. При тому складач словника подав таку вимову цих слів (у німецькій транскрипції): робете, бете, орате, копате, возете і т. п.

Як бачимо і зміст, і форма німецько-гітлерівського культуртрегерства на Україні не поступаються одно перед другим і обое — „надзвичайної” якості!..

Все це сприяло народженню, якщо не советських патріотів, то ненависників гітлеризму, а заодно, і всього німецького!..

Так розплачуються цілі народи за нерозумні діла своїх вождів!

* * *

Скоро по звільненню Харкова від большевиків почалась організація Обласної Земельної Управи, бо німцям потрібен хліб... На чолі цієї установи став проф. М. О. Ветухів, якого я знав з советських часів як солідного науковця, добре обізнаного з сільським господарством, порядну й інтелігентну людину і доброго українця. Тому я готовий був стати йому на допомогу, стати до праці над відбудовою сільського господарства рідної мені Слобожанщини. Коли ж проф. Ветухів запропонував мені очолити персональний відділ управи — я не вагаючись

пропозицію відкинув, бо передбачав на цій роботі безпосередню службову залежність від немудрих німців, якими вони вже встигли себе показати. Я дав згоду зайняти посаду інспектора наукових установ та учбових закладів. Це особливо тому, що шефом цього сектора мав би бути сам проф. Ветухів.

Впродовж двох років наукові установи перебували в стані консервації. Щождо учбових закладів (розуміється — тільки сільсько-господарських) то їх було відкрито не менше, як було за большевиків, для яких, так само, як і для німецьких загарбників, Україна повинна існувати лише для того, щоб вони могли з неї забирати хліб та промислову сировину...

Уже впродовж першого року окупації німці зорганізували на Харківщині тринадцять сільсько-господарчих шкіл. Школи ці, всупереч німецькій діловитості, організувались безпляново, без належного врахування агроекономічних та матеріально-технічних передумов для їх праці. Все залежало від бажання місцевого німецького коменданта-зондерфюрера, але часом і від ініціативи місцевого українського населення, що, рятуючи свою молодь від примусового вивозу на працю до Німеччини, енергійно бралось до організації таких шкіл.

Школи організовувались для молоді віком від 14 років з семирічною попередньою освітою. Але з огляду на примусовий масовий вивіз молоді до Німеччини, вони були в значній мірі наповнені молоддю з освітою за 8-9, а часто й за 10 клас школи десятирічки.

За німецькими програмами ці школи мали інтегральний характер і в зв'язку з коротким (двохрічним) курсом навчання вони являли собою карлуваті карикатури на сільсько-господарчі школи й технікуми часів большевизму. Програми, крім фахових дисциплін, включали й допоміжні до них природничі предмети, а з математики — лише елементарні відомості з арифметики та геометрії, що можуть придатися більш — менш кваліфікованому робітникові в сільсько-господарчому виробництві. Обов'язко-

вою в програмі була німецька мова; щождо мови рідної, то, згідно з методичними вказівками німців-педагогів, її учні мали б вивчати поруч з вивченням фахових дисциплін...

Нема чого говорити про рідну історію чи культуру, що її більшовики подавали й подають нашій молоді у сфальшованому вигляді: в німецьких програмах цих дисциплін зовсім не було передбачено, бо.... німецьким, так само, як і московським, завойовникам не потрібні культурні люди й патріоти своєї батьківщини, — їм потрібні ландскнехти-наймити!.. Тимто доводилось давати (неофіційно) директорам та викладачам цих шкіл вказівки провадити позапрограмові заняття з учнями в напрямку їх національного освідомлення.

В усіх школах області вчилось приблизно дві тисячі молоді (були й рівнобіжні кляси), що складались у більшій своїй частині з хлопців. Таким чином, „під моєю командою” перебувала добра тисяча майбутніх лейтенантів... Отже, той, хто буде оцінювати мою „коляборацію” з німцями, мусить ставити питання так: що корисніше було б для нашої справи, чи те, що ці молоді люди, будучи в школах, пізніше залишились у руках більшовиків, які будуть вишколювати з них слухняне знаряддя для себе, чи може краще було б, коли б ця молодь опинилась у Німеччині і пізніше може б приєдналась до української політичної еміграції?..

Крім Земельної Управи, Управи Державних Маєтків, Управи МТС (Машино-Тракторних Станцій), Цукротресту й Заготзерна, жодних установ обласного маштабу впродовж двох „своїх” років на Харківщині німці не дозволили організувати. Для мене була цінна праця в Обл. Зем. Управі, бо вона давала мені змогу мати контакт з периферією. Користуючись добрими взаєминами з місцевими працівниками, серед яких було чимало моїх інститутських колег, я мав змогу, хоч і в досить обмеженій мірі, допомогати голодній інтелігенції Харкова, що в числі понад 1000 осіб була зорганізована в єдиній дозволеній німцями

культурно-освітній і громадській організації — Товаристві „Просвіта”.

Не відмовляв мені й людям мій колишній інститутський товариш Лука Заболотний (помер на еміграції, в Бразилії), що очолював тоді Управу Державних Маєтків Харківщини: він, на мої численні записки до нього, багато голодних харків'ян розтикав по підпорядкованих йому господарствах, де ці люди й урятувались від голодної смерті. А одного разу навесні 1942 р. до мене в Обласну Земельну Управу разом з кількома напівтрупами ледве приповзла ще, видно, досить молода жінка зі сльозним проханням допомогти їй фізично врятуватись... Моя записка до Луки Петровича, як звичайно, „поворожила”: жінку він спрямував до одного з маєтків поблизу Харкова. Як виявилось пізніше — то була відома артистка Харківського драматичного театру, що її прізвища я, на жаль, не пам'ятаю.

* * *

Свого шкільного товариша В-ка я відрекомендував на працю до великої Сумської й багатой колись сільсько-господарчої Досвідної Станції. Як і треба було сподіватись цей чоловік показав себе на праці якнайкраще. По якомусь часі він приїхав до свого рідного Харкова, щоб за одним заходом подякувати мені за зроблену йому товариську послугу. Я радо вітав його приїзд до мене з усією родиною, а він з не меншою радістю розповідав мені про свої успіхи в роботі. Але наша взаємна радість була затьмарена сумною несподіванкою: на ранок ми констатували відсутність пари добрих коней, що ними він приїхав і що їх ми залишили на ніч у дворі під надійною, здавалось, охороною. Лише сумлінна й уміла праця і добрі взаємини цього мого товариша з німецьким директором установи врятували його від суворой кари. Щождо самих коней, то їх, звичайно, шкода, бо вони були б дуже корисні в умовах оголеної від тяглової сили нашої країни, але, оскільки вони своєю передчасною смертю рятували від голодної смерті моїх земляків (в чому не могло бути жодного сумніву), то до рідких доб-

подійств з часів другої світової війни повинна бути записана й жертва цієї пари добре вгодованих тварин...

Старого, досвідченого агронома-науковця Н. я розшукав у невідповідному оточенні і намовив його згодитись стати директором колишньої Центральної Експериментальної Станції Українського Інституту Прикладної Ботаніки, на якій свого часу й я працював. За короткий час цей, відданий праці фахівець, витяг установу з провалля руїни. Аж ось улітку 1942 р. приходить сумна вістка: Н. забили партизани; вони зайшли на територію Станції в уніформах німецьких вояків і показали на письмі вимогу на харчові продукти. Взявши все, що хотіли, вони в звірачий спосіб замордували того високоінтелегентного чоловіка і відданого працівника науки. Не було підстав припускати, щоб на Слобожанщині в той час були антинімецькі партизани: скоріше то були звичайні злодії.

* * *

Улітку 1942 року я мав відрядження до Балаклійського району зібрати там урожай на дослідному Пункті, де випробовувались сорти зернових культур. Я віз із собою 40 штук порожніх мішків для високоякісного матеріалу. З огляду на повну відсутність будь-яких засобів транспорту в місті я скористався з послуг численних тоді „модерних” візників: то були підлітки-хлоп’яки, що поробили собі малі візочки і ними заробляли собі малі шматочки хліба, а іноді й шоколаду, що їх їм давали, як плату за працю, німецькі вояки. В належний час я був на пероні напівзруйнованої пасажирської станції. Довго довелося чекати аж, нарешті, приходить, але... не потяг, а якийсь великий, хоч і малого росту та сухий, військовий начальник, звичайно — німець у супроводі кількох старшин та вояків. Він похмурно поглядав на всі боки і, нарешті, щось суворо сказав своїм співробітникам, чи охоронцям. Не знаючи німецької мови я почув лише голосне й суворе: „Ап!” Після цього супутники цієї персони швидко зігнали до купи всіх, що були на пероні і, мов

тварин, погнали до підвалу величезного будинку Управління Південних Залізниць. Не допомогла мені й посвідка німецького господарчого командування. Це можна пояснити тим, що в той час німці вже добре відчували на собі дії українських партизан, що оперували в глибокому запіллі на дорогах, які сполучали Німеччину з її східним фронтом. Це приводило їх у стан оскаженіння, яке, розуміється, не може бути добрим дорадником...

Опівночі нас — арештантів — перегнали до Управління української поліції, що було на віддалі до одного кілометра від станції. Всю ту дорогу я тяг зі собою вантаж з сорока, хоч і порожніх, але нелегких мішків; тяг, мов тяжкий хрест, але не покинув, щоб не відповідати за них згідно з законами воєнного часу... В не надто принагідних умовах, ми переночували, а на ранок нас почали викликати на допит. Мене допитував „сам” начальник району так званої української поліції, що не вмів, чи не хотів, вимовити жодного українського слова... Цей гестапівський підручний кричав так, як кричали на мене колись чекісти в ГПУ: „Чого ти, мовляв, шляєшся ночами на залізниці!...” І аж коли я почав відповідати йому такими самим тоном, показуючи йому документ зі знаком свастики, — він роздратовано гаркнув: „Проваливай!...” І я зі своїм вантажем рушив з кабінету цієї великої персони.

В німецькому Господарчому Командуванні легенько посміялись з мого оповідання про цю мою одісею і дали розпорядження пробувати щастя ще раз, — що я й зробив. І на цей раз успішно.

В колгоспі, де я збирав урожай, мені здалеку показали широку балку, до якої вже кілька місяців після пекла, що тут було, люди бояться наблизитись: там німецька авіація змішала з землею великі тисячі людей з большевицької армії, що під проводом маршала Тимошенка намагалась було прорватись до Дніпра...

* * *

Селяни, що бували в Обласній Земельній Управі, на запитання, як їм подобається нова влада, відповідали: „Прийшла та сама Христя, тільки в іншому намисті”. . . І я собі думав: „який мудрий і який же нещасний наш народ” І ще: випробувавши на собі таких „визволителів”, як гітлерівці, цей народ змушений шукати примирення з московсько-большевицькими окупантами . . .

* * *

Ще задовго до приходу німецького війська большевицькі органи влади вживали заходів до евакуації мирного населення. Обов'язковій евакуації підлягали всі військовозобов'язані, але ще не покликані до призовних пунктів, фахівці промислових підприємств та численних советських установ і організацій. Поруч із цими категоріями, потрібних для оборонних робіт, громадян, не відмовлялось у наданні засобів транспорту й інших форм опіки також і жидівському населенню, що в першу чергу зазнавало репресій від гітлерівців, про що з першого дня приходу Гітлера до влади в Німеччині писала советська преса.

Але забріханій большевицькій пропаганді мало хто з громадян ССРСР вірив, тимто незважаючи на згадані заходи органів влади, велика частина населення Харкова, а в тому й жиди, що не були замішані в большевицькі злочинні діла, не покинула насиджених своїх місць. Я пригадую, як по кількох днях після приходу німецької армії до мене на вулиці підходить якийсь незнайомий мені жид і цілком щиро оповідає мені, чому він не евакуювався з Харкова: він не любив большевицького режиму, що з нього, вільного ремісника, зробив підневільного пролетаря: тепер от він розраховує відновити колишню свою майстерню для ремонту годинників і буде жити так, як він сам хоче, а не так, як хоче советська, чи якась інша, влада. Подібні пляни малював перед мною інший жид, що мав колись транспортне підприємство. Але надіям цим чесних трудівників не довелося здійснитись: уже в грудні місяці 1941 р. в Харкові було оголошено

наказ німецького коменданта міста з таким характерним заготовком (німецькою й російською мовами): „Жидам города Харькова”...

В тому ганебному наказі річ ішла про організацію гетто. За винятком особливо обережних, чи щасливих одиниць, жиди, підкоряючись своїй долі, наказ виконали. Скоро цей збір до гетто закінчився для цих нещасних людей поголовним розстрілом.

Отже, гітлерівські німці в цей спосіб винищували не безпосередніх ворогів свого режиму та своєї армії: вони нищили тих, хто, в більшій, чи меншій мірі радий був позбутися большевицького режиму. Гітлерівське Гестапо мстилось на цих людях за діла їхніх кровних братів — Троцького, Зіновєва, Каменєва, Свердлова та інших фактичних провідників большевицької революції та будівничих большевицького режиму, що тепер став на дорозі їхнього, як здавалось би, непереможного походу на схід.

Німецький імперіялізм, що запізнився вийти на історичну арену (звичайно не з вини жидів), тепер намагався надолужити прогаяне. І якщо тепер він вирішив виїхати на жидівському конику, то лише тому, що цей коник зручний для принадування сірого німецького обивателя і тому корисний для його мобілізації на воєнні подвиги...

На мурі крематорія в одному з колишніх найбільших гітлерівських таборів смерті — в Дахав, тепер є напис: „Ніколи більше”. . . Але хто може гарантувати світ від повторення гітлерівських страхіть? . . . Адже ж політичних, економічних, а тому — й психологічних передумов для цього не знищено.

Великий Гете сказав: „Національна ненависть найсильніша й найпалкіша на нижчих рівнях культури”. Але гітлерівські головорізи заперечили цю думку свого геніального земляка, потопивши в невинній людській крові світову славу німецького народу — народу філософів, поетів, музик... І тому хочеться побажати, щоб рішучі слова „Ніколи більше” не лишились порожнім звуком... Таке щире побажання доводиться висловлювати тому,

що німецька ж таки приказка говорить: „Проти глупоти і боги нічого не вдіють”...

Сучасний філософ Карлейль говорить: „Патріотизм у житті народів і в житті людини відіграє благотворну роль. Але крайність його, що її нині називають шовінізмом, страшна. Ті, хто впадають в крайність, часто втрачають людське в собі і звіріють”... А лідер німецьких соціалістів Курт Шумахер, що вийшов ледве живим з гітлерівського концентраку (після чого скоро й помер), сказав ще коротше й виразніше: „Нацизм породжує в людині свиню”...

Такого змісту епітафії заслужив собі гітлерівський націонал-соціалізм!

* * *

У грудні місяці 1942 р. большевицькі танкісти прорвались до Харкова. І хоч їх було негайно відбито, то вже самий факт приходу їх з більш-менш далекого фронту, не міг не справити певного враження: він похитнув віру в непереможність німецької армії. Засмутились ті, хто щиро став до співпраці з німцями: вони тепер почали вдавати з себе ніби колись щасливих советських громадян... Я став помічати, як один за одним покидали роботу в Обласній Земельній Управі її співробітники. Приглядаючись до цих людей я побачив, що серед них не було жодного з тих, кого до революції на Україні називали „щирими”, а тепер — „свідомими” українцями. Та воно й зрозуміло: москалі та малороси — українського чи будь-якого іншого національного походження — можуть відчувати на собі лише політичний та соціально-економічний гніт у большевицькій державі; тим часом, як представник будь-якої не-російської національності, свідомий своїх національних ідеалів, зазнає в Росії (советській чи будь-якій іншій) ще й національного гніту, особливо ганебного для державного і чутливого — для бездержавного народу.

* * *

У січні 1943 р. під натиском большевиків німці змушені були покинути Харків аж на три тижні. Кожний, хто так чи інакше був замішаний у співпрацю з німцями, або почував за собою ту чи іншу провину перед большевиками, мусів покидати місце свого осідку. Ті з них, що не евакуювались, якщо не були під гарячу руку розстріляні, зазнавали від большевиків всіляких інших кар. Зокрема чоловіки активного віку, навіть не замішані в коляборацію з німцями, були карані особливо, оригінально (на такі випадки здібні лише вихованці ЧеКа — большевицькі садисти): таких мобілізували до армії і негайно відряджали на фронт у цивільному одязі і часто без зброї, не кажучи вже про військовий вишкіл. Ці нещасливці замість зброї, буквально своїми грудьми мусіли визволяти советську „рідину”: в одязі цивілістів, на білому снігу вони служили першокласними „мішенями” для німецьких кулеметників . . .

* * *

У другій половині січня, як евакуйований, я опинився в Києві. Сумне враження зробила на мене наша столиця... Київ я пам'ятав з 1917 року: тоді він був людний, шумний, усміхнений, бо жив великими надіями на краще майбутнє... Тепер Київ був безлюдний, переляканий, помітно пошкоджений воєнними діями та обома окупантами, а центральна його вулиця — Хрещатик²²⁾ — лежала в руїнах.

Мешканці Києва були залякані так, що нам, харків'янам, довелось їх трошки підбадьорювати. Та для переляку вони мали певні підстави: гітлерівські молодчики, вкупі з московськими, білими й червоними, єдинонеділимцями, а то — й просто енкаведистами, скоро по своєму приході, ще восени 1941 р., вчинили в Києві справжній погром українців і всього українського: вони виарештували, а ба-

²²⁾ Большевицькі головачі Києва свого часу, мов на глум, переіменували Хрещатик на вулицю Воронського — свого навіть не надто значного достойника, при тому жидівського походження; але, коли настала потреба продемонструвати перед світом свою релігійну толеранцію, — вони повернули Хрещатикові його стару, традиційну назву.

гато й розстріляли свідомих українських людей, що активно заходились відбудовувати свою столицю, відроджувати в ній господарче й культурне життя.

У дні нашого перебування в Києві міська управа, а з нею і вся наша столиця, були в антиукраїнських руках. В міській управі, де до недавнього часу порядкували в міру можливості українці, тепер щоразу посилювались московські впливи; єдина київська газета, що виходила українською мовою під назвою „Нове українське слово“, була наповнена холуйсько-малоросійським змістом і духом. Я пригадую, як в одній передовій статті, ця газетка на всі лади вихваляла Пушкіна. Я не з тих, що готові цього поета викреслювати зі сторінок історії літератури і культури взагалі, але я проти того, щоб незаслужено підносити його ім'я перед українським народом, в столиці цього народу, до того ж ще в період його великих страждань і тоді, коли наближались дні пам'яті нашого національного пророка — Тараса Шевченка.

Аж тоді ми, що прибули з прифронтової смуги, де ми не знали, що то є цивільна німецька влада на окупованій території, зрозуміли, чому у киян „кислі“ фізіономії... Коли я пішов по місту з групою молоді, щоб показати їй місця славні в давній і недавній історії України, мене попередили бути з цим обережним, бо така робота неприйнятна для різного роду українських ворогів, що тепер у Києві (та й не тільки в самому Києві), мов та дика тічня збилась в один антиукраїнський клубок...

Може ті українці, що загинули в Києві з рук Гестапо, подібно до деяких своїх харківських колег, діяли необачно, а може — й помилково. Але вони своєю роботою принаймні не дали змоги гітлерівсько-московсько-малоросійській зграї розперезатись відразу і показали живим (не лише тілом, але й душею) українцям, що ще не вмерла Україна...

* * *

Напочатку березня ми повернулись до Харкова. Ще в дорозі, на заході від цього міста, ми бачили свіжі сліди

недавнього кривавого бою: трупи людей і тварин, згорілі авта, підбиті танки, гармати і т. п. В самому місті ми застали на вулицях та майданах неприбрані людські трупи, а на тротуарах — шкло з шибок магазинів та житлових будинків, що з них деякі ще догоряли.

Не зачарувавшись гітлерівськими німцями ще майже з перших днів по їхньому приході до Харкова, я щоразу дуже розчаровувався ними, приглядаючись до їхньої „української” політики. Я знаю, що народові, якому століттями псували душу і довбали серце, не легко без „варягів” звільнитись від ворягів²³⁾ і тому готовий був багато чого прощати кожному, хто допоможе нашому народові звільнитись від основного й найнебезпечнішого (бо — „братнього”) ворога. Але київський погром українців, навіть якщо зважити можливі з їхнього боку помилки, остаточно відштовхнув мене від німецьких „визволителів”... І тому тепер я вирішив стати від них подалі, незважаючи на те, що, на щастя, мав доброго й культурного німецького шефа. То був інтелігентний чоловік, за фахом агроном і мені було легко провадити з ним спільну працю.

* * *

Після нашої „київської евакуації” дехто зі співробітників Обл. Зем. Управи не повернувся до попередньої праці. Не повернувся також і керівник відділу земле-впорядження. Будучи сам ворогом колгоспної системи господарства і знаючи здавна мене як свого однодумця в цій справі, проф. Ветухів запропонував мені цей пост, маючи на увазі рішуче розпочати ліквідацію колгоспів.

Одначе тоді, коли німці, втративши Сталінград, почали явно програвати війну, зокрема також і через недоцільну аграрну політику на Україні, я не бачив сенсу братися за цю роботу, бо... дорога ложка до обіду... Я взагалі покинув роботу в Обл. Зем. Управі, а, щоб якось

²³⁾ російське — великий злочин.

існувати, взявся за керівництво агрошколою в околиці м. Харкова.

* * *

Втративши Сталінград, німці почали „вирівнювати фронт.” Тимто вже 11 серпня 1943 р. довелось мені покидати рідну мою Слобожанщину. Запрігши коня та поклавши на воза свої убогі пожитки я, разом з родиною та кількома земляками, рушаю на захід. Не довелось навіть своїм рідним сказати: „Прощайте!” Були бо надії, що вирушаємо може й надовго, але не навіки... Бо хто ж міг собі уявити, що західній волелюбний та гуманний світ так щедро обдарує большевиків за ... їхній недавній союз з гітлерівськими нацистами та за керівництво сотнями мільйонів людей середньовічними методами?..

Вибракований з німецької армії кінь тяг важкого воза зі швидкістю, що ледве дозволяла щодня від'їхати на таке віддалення, на яке просувався на захід фронт. І тому ми чули артилерійську канонаду однаково — і в Харкові, і під Полтавою, і в Кременчуці над Дніпром...

* * *

Як і одвічно тихо й спокійно несе старий Дніпро свої води до нашого моря. Тепер вода його чиста й, мов кришталями, іскриться на світлі сонця. Але зовсім недавно вона була змішана з людською кров'ю, кров'ю вояків, що на команду своїх урядів боролись за право володіти, Дніпром та землями, що з обох боків від нього; вояки, проливаючи свою кров, підкоряючись команді тих урядів, що не мають ні історичних, ані будьяких інших прав на цю землю, боролись за запровадження над Дніпром принципів безправ'я своїх володарів... Звуки гарматних пострілів віщують нові бої чужих наїзників на нашій святій ріці...

А тим часом сьогоднішній (західний) наїзник править тут нашими людьми: з нагайкою в руці він гонить на колгоспну панщину закріпачених ще його большевицьким попередником українських селян — справжніх господарів Дніпра й земель, що з обох його боків.

За десяток кілометрів на захід від Дніпра проїжджаємо побіля чудової розлогої балки-долини, що зеленою оазою лежить серед рівного спаленого сонцем степу. У балці -- безчисленна кількість березових хрестів. І стоять ті хрести стрункими рядами так, як уміли стояти у військових шеренгах ті, що лежать під ними... То був військовий німецький цвинтар... Тоді в голову приходила думка: німецький народ може колись заявити свої права на цю землю, бо ж його сини зросили її своєю кров'ю...

А ось у недалекому селі зондерфюрер²⁴⁾ уже тепер реалізує ті „свої права”: він підпалив убогу селянську хатину, бо господар її не віддав своєї дитини у сучасний ясир -- розбудовувати міць „тисячолітнього району”...

Взагалі тут, на правому березі Дніпра, гітлерівські німці показують своє справжнє обличчя, своє справжнє ество: тут бо вже діє німецька цивільна адміністрація з усіма прикметами гітлерівської „Нової Європи”...

І як же фальшиво й цинічно звучали німецькі радіопередачі (українською мовою), що, маючи на увазі великі тисячі закатованих большевиками у Вінниці невинних людей, незмінно закінчувались словами: „Пам'ятай про Вінницю!”...

...Люди показали нам місце, де під відкритим небом 1941 року був табір для військово-полонених і де німці поморили голодом тисячі людей лише за те, що вони... не хотіли воювати за большевицьку „родину” і, розраховуючи на людяне ставлення німецьких „визволителів”, добровільно здалися їм в полон...

...А там, за Дніпром, звідкіля чуються звуки артилерійської канонади, східній двійник західнього фюрера гонить на німецький вогонь тих, що не хотіли захищати чужої для них „родини”...

...бо й одному і другому окупантові потрібні не люди українські, а тільки земля українська.

²⁴⁾ Місцевий німецький адміністратор.

І тоді до свідомости приходить тривожне питання: „Коли ж настане час, що народ український розправить свої могутні плечі і скаже зухвалим загарбникам та поневолювачам суворе: „Геть з моєї землі?!...“

Та... „Все йде, все минає...“ І терпінню народньому прийде кінець! Тоді чуються могутні звуки пісні і віщі слова нашого національного пророка:

Ой, Дніпре, мій Дніпре,
Широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крови...
...Й ще понесеш, друже!...

* * *

Ранньої осені ми дістались до Вінниці. То були дні, коли там ліквідували советський „Парк культуры и отдыха“ і з-під забетонованих доріжок витягали тисячі ще ледве розкладених трупів жертв большевицького терору...

У Вінниці німці скликали Обласну конференцію керівників колгоспів і на ній дали директивні вказівки про ліквідацію колгоспної системи господарства. Як довелось потому чути: делегати, роз'їхавшись на місця, саботували виконання цієї директиви, бо... вже було чути в повітрі канонаду большевицької артилерії..., а делегати, вимуштровані большевицьким режимом, знали, що за ліквідацію колгоспів, якими живиться большевицький режим, якщо їхні голови залишаться на їхніх шиях, то їх повезуть, або на каналські роботи, або добувати золото на Колимі, або ж рубати ліс у тайгах несходимого Сибіру...

* * *

Пізня осінь 1943 року. Зламалась „вісь Берлін — Рим“: Італія вийшла з війни. Англія, незважаючи на тяжкі бомбардування її німецькою авіацією та набоями новітньої далекобійної артилерії, трималась твердо й не відповідала на натяки про мир з боку Гітлера. Америка, яка ще й до того була на стороні антинімецьких союзників, тепер була напередодні офіційного вступу в війну з усією своєю мілітарною і господарчо-технічною могутністю. Було ясно,

що поразка Німеччини наближається і що війна закінчиться не десь „на полях”, як то звичайно пишеться, а в густо заселеному центрі Європи...”

* * *

Звуки артилерійської канонади нагадують про потребу не засиджуватись у тихенькій, зеленій Вінниці. Організується ешелюон утікачів і ми рушаємо на захід. Більшість цього ешелюону їде далі, а частина залишається в нашій західній столиці — у Львові. Я радий був побувати в цьому місті, щоб приглянутись до його життя, бо Львів — то для мене місто, звідкіль ще в темну добу царського абсолютизму, світило нам світло національної свідомости, де знаходили притулок і корисну національну працю українські патріоти Наддніпрянщини, втікаючи від царських сатрапів. Я радий був побачити тепер ту Галичину, яку я бачив юнацькими очима в дні героїчної, хоч і нещасливої, нашої боротьби 1919 року.

Щоб не муляти очей допомоговим комітетам, бо треба ж було якось жити та ще й з родиною, я вступив на працю до Львівської повітової філії Т-ва „Сільський Господар”.

Поляки кажуть самі про себе: мондри поляк по шкодзе. Не знаю, чи мають німці відповідну приказку, але вони, хоч уже й перед самою смертю свого режиму, дозволили відновити діяльність заслуженої в Галичині організації — „Сільський Господар”. На мою долю випала честь брати участь у відновленні місцевих клітин цієї славної організації та розбуркувати їх ніби з летаргічного сну, що його було нав'язано комунізмом та гітлеризмом.

Працював я під безпосереднім керівництвом агронома Івана Шпаківського, доброго серця людини і доброго фахівця, наддніпрянця з „петлюрівської” еміграції, добре обізнаного з господарчими й культурно-побутовими умовами Галичини, що в громадсько-агрономічній та кооперативній роботі має велике значення. Нашим спільним начальником був колишній посол до польського союму адвокат Лисий. Так його „паном послом”, згідно з галицьким

етикетом, я разом з іншими, мусів „величати”, хоч тоді, під Гітлером, ніде ніяких послів не було, бо й не могло бути і хоч цей чоловік уже давно не був тим послом... Він спокійно і з великим зацікавленням вислухував мої щирі й одверті оповідання про всі окупантські режими, що їх я знав у Східній Україні, не виключаючи й німецько-гітлерівського...

Моя фахова підготовка і мої громадські зацікавлення відповідали моїй новій ролі, хоч і в незвичайних взагалі, а зокрема для мене, як „свіжої” людини, умовах. Від листопаду місяця 1943 р. і до березня 1944 р. я мало не увесь час мандрував від села до села в центральному — Львівському — повіті Галичини.

Перше, що звернуло мою увагу в галицьких селах: вони невеличкі, нема таких, які здебільшого були тоді на Наддніпрянщині; малі й тісні дворики, малі й бідні, але чепурненькі й чистенькі зовні, й особливо всередині, хатки. Перше, очевидно, обумовлюється не стільки нижчим, порівняно зі Східною Україною, ростом людности, скільки міркуваннями економності при будівництві й опалі, а друге — тим, що господиня належить до Союзу Українок, де вона навчилась хатньому господарству в усіх його різноманітностях, а також іще й тим, що тоді вона ще не була колгоспницею..., і, отже, й мала час для роботи в своїй хатині.

Незважаючи на загальний нижчий освітній рівень галицьких селян порівняно з наддніпрянцями пореволюційного часу — господар часто мав власну бібліотечку, що складалась із фахової (сільсько-господарчої) та українознавчої літератури. В ній можна було іноді бачити, поруч з популярними книжечками, й такі твори, як от „Історія України” Грушевського, „Історія українського письменства” Єфремова. Це справляло миле враження. І думалось тоді: „Як би то виглядало українське село у своїй державі, при матеріяльних достатках людности!..”

Моїм завданням було заохочувати селян відновлювати філії „Сільського Господаря”, та поновлювати своє

членство в ньому і в той спосіб відбудовувати й розбудовувати товариську господарчу організацію, що в умовах польської займанщини в якійсь мірі тримала кожного з них на господарчих ногах та одночасно сприяла збереженню ними їхньої національної душі.

Збори селян звичайно відбувались у святочні дні. Як правило, з церкви люди йшли додому нашвидку пообідати, а далі — до якогось громадського дому (Кооперативне Товариство, Товариство „Просвіта”, школа тощо) на збори. Неодмінним учасником таких зборів був місцевий священик, що представляв мене зібранню, провадив збори і виголошував своє слово відповідно до моїх завдань.

В іронічній московській фразі, сказаній про Галичину, де, ніби, є лише „поп да хлоп”, треба в першу чергу бачити видатну позитивну роль сільського духовництва в господарчому й культурному житті, всебічно покривденного чужими володарями галицького селянства!..

У своїх виступах я не обмежував себе службовими завданнями, а намагався більш-менш завуальовано наświetлювати політичні події та оцінювати гітлерівську окупацію і можливий прихід большевиків та українські господарчі завдання в тій ситуації. Селяни охоче ставили мені запитання та вступали в бесіду, делікатно натякаючи мені, що вони розуміють вагу „Сільського Господаря” і організації взагалі, але ж, мовляв, і „ці” і „ті”, що сунуть зі сходу, не будуть терпіти нашої вільної кооперації та ще з національним „духом”... Тоді доводилось лише підкреслювати, що зорганізованим легше відбиватись від напасника, хто б він не був...

Говорив я це без твердого переконання, бо річ ішла про двох жорстоких, безоглядних напасників. І це бачили й розуміли мої співбесідники-селяни, а священик, що звичайно сидів при цьому на президіальному місці, робив лише кислий вираз обличчя... Всі ми один одного розуміли, всі ми почували над собою психічний тягар життя нинішнього дня і ще більше — життя завтрашнього, бо не даремно учасником бесіди галицьких селян є їхній націо-

нальний брат з далекої Слобожанщини, що не з добра ж мусів її покидати...

Незважаючи на все це, кожні збори кінчались загальною згодою, загальним рішенням відновити працю „Сільського Господаря”. І навіть без мого натяку учасники зборів несли до столу президії гроші-членські вкладки до своєї товариської господарчої організації...

Цим Галичина, що довго перебувала під опікою, як не як, конституційної Австро-Угорщини, похвально відрізняється від Наддніпрянської України, що перед тим пару століть жила в умовах самодержавної Росії з її культурним мракобіссям та політичним гнітом. Вже нема чого говорити про громадський вишкіл наддніпрянців під владою большевицьких диктаторів. Але при цьому ніяк не можна забувати праці тих людей Галичини, що йшли в народню гущу і вказували їй напрямки, вказували вихід зі скрутного становища в чужих державах, під „опікою” чужих урядів та їх законів.

* * *

І проте, не можна не відзначити й негативної сторони, другого, так б мовити, боку медалі, галицької організованості. Не раз і не два я спостерігав, як після наших ділових зборів у тому самому приміщенні лементувала молодь: вона готувалась до своїх зборів. Пару разів я мав можливість побувати на таких зборах. Я тішився з факту патріотичності й згуртованості молоді — цієї надії кожної нації. Але, побувавши на тих зборах, мене почало переслідувати тривожне питання: „Чи не занадто вже однобічний напрямок має організація цієї молоді та її поступовання?”

Річ у тім, що на тих зборах, де говорилося про завдання молоді в тогочасній політичній ситуації, розглядалось складну й тяжку ситуацію поверхово й безкритично. Збори, як то й належить великим зборам, не заглиблювались у суть справи, а виходили ніби з само собою зрозумілого завдання: „Йти в ліс”... Само слово „ліс”, мов щось магічне, гіпнотизувало масу присутніх. В такій обстановці, звичайно, не було місця для висловлювання

іншої думки, що в той час настирливо напрошувалась. Але таким зборам і не дано обговорювати справи по суті: вони, подібно до того, як це вже десятиліттями робиться на Сході України, лише вислухували директиви представників „центру” і мусіли за тими директивами діяти. А ті представники в безапеляційній формі твердили, що от, мовляв, той окупант України, що ось у близькому часі має звільнити увесь її терен, стікає кров’ю, а той, що просувається на його місце — не в кращому стані; отже, ми, мовляв, тепер, як ніколи, маємо всі шанси на успіх...

Я не знаю, чи були в історії такі випадки, щоб два воюючі, озброєні до зубів, вороги, згинули в боротьбі і тому третій міг би голими руками здобути перемогу над ними обома. В той час (зима 1943-44 р.) було в достатній мірі ясно, що західні держави разом зі своїм большевицьким союзником твердо рішили домагатися безумовної капітуляції Німеччини. Вони були далекі від того, щоб подумати про свого завтрішнього ворога — московсько-большевицький імперіялізм і спрямувати свою силу проти нього. За це говорили не лише досить значний ще тоді військовий потенціал Німеччини, але й дворазові замаху німецьких патріотів на Гітлера. Але непередбачливість західних союзників, переляканих німецьким нацизмом, позбавила їх змоги прийняти це єдино правильне рішення.

Отже, для обізнаних і тверезих людей (а такими мають бути національні провідники) було ясно, що найменш масова боротьба „з лісу” — безвиглядна і тому — нерациональна. Зі сходу сунув страшний і безоглядний ворог України, що, користуючись величезною підтримкою своїх західних союзників, мав підстави розраховувати на ролю переможця в тій війні. І тому від провідників тієї патріотичної молоді вимагалось глибше подумати над стратегією й тактикою боротьби.

Це для відповідальних людей зрозуміле не лише тепер, коли розглядається та акція з перспективи часу, але було зрозуміле й тоді, у тій макабричній ситуації. Ми мусі-

ли б обмежитись тоді лише демонстрацією своєї волі до самостійної державности, а не кликати до масової боротьби партизанськими методами.

Дещо інакшої оцінки заслуговує справа „СС Дивізії Галичина”. Організатори її не цілком безпідставно розглядали цю військову формуцію, як зародок національної збройної сили, що в відповідних умовах могла б бути перетворена на „дозрілий”, сучасний військовий організм. У справі організації дивізії цим діячам явно просвічував цінний досвід організації Українських Січових Стрільців доби першої світової війни.

Обговорюючи проблему стратегії й тактики визвольної боротьби св. п. Симон Петлюра, що на нього історія поклала тяжкий тягар боротьби за нашу державність у 20-х роках ХХ-го століття, писав до визначних українців Канади: „Я не знаю тривкішого цементу, що зв’язує розпорошені сили нації, як . . . кров, пролита для своєї національної ідеї. . . . Але я не знаю нічого більш злочинного, більш обурюючого, більш шкідливого для нації та її боротьби за свою національну ідею, коли ця кров проливається по дурному, без найменшої надії на те, що від пролиття крові буде користь”. (В. Іванис „Симон Петлюра — президент України”).

А інший автор (М. Шлемкевич) писав на цю тему так: „... горе народові, що не зрозумівши мудрости життя, хоче триматися і рости одними необдуманими поривами і нерозумними жертвами” (Журн. „Листи до приятелів”, чч. 171, 172, 173. 1967) р.).

Сумний фінал партизанські боротьби, що продовжувалась уже по закінченні війни (вона зрештою перенеслась до Казахстану, на Воркуту і т. п....), лише стверджує думку про недоцільність організації масової партизанської акції в надто несприятливих для цього умовах і надто примітивним засобами.

Але в той час старі громадсько-політичні діячі Галичини, що могли б указати молоді належні напрямки її поступовання в силу обставин, що їх ґрунтовно аналізує Р.

Лісовий у своїй книжці „Розлам в ОУН”, опинились поза сферою впливу на молодь. Переважна більшість їх стала на шлях „легальної” співпраці з німцями, роблячи для української справи те, що лише можливе було в тих умовах і те, що потрібне; і при тому не лише на біжучий день, але й на день наступний.

* * *

Напочатку 1944 р. з величезною матеріальною і не меншою моральною підтримкою західньої „гнилої” (можливо й без лапок...) демократії, большевицька армія вступила в межі Галичини. Для втікачів з царства большевизму і для всіх, на кого міг би обрушитись меч большевицької диктатури, настав час думати про рух на захід. Тимто в березні місяці чимало втікачів опинилось на західному етнографічному кордоні України — на Лемківщині. Мені з родиною випало кілька місяців перебувати поблизу від колишнього польського курортного міста Криниці, в селі Горішній Мохначці (за лемківським діалектом — Мохначці Вижній). Я радий був нагоді зробити екскурсію (звичайно краще було б у кращих умовах) до цього віддаленого й забутого Богом і людьми куточка нашої землі. Я бачив там чарівну гірську природу, зрозумів, що в інших умовах Лемківщина стала б корисним компонентом степів Наддніпрянщини й оздоровчим куточком для всієї людности України. Разом з тим я бачив страшні матеріальні злидні лемків, що є одним з відгалужень українського народу. Я побачив там хвилюючу відсталість господарства й самих господарів тієї землі, що їх західні й північні „культуртрегери” експлуататори мали за бидло, придатне лише для використання в цілях власного збагачення.

Серед тих людей рідко можна було зустріти таких, що усвідомлювали свою приналежність до великої родини українського народу, ще рідше — таких, що зважувались одверто про це говорити, а особливо — щось національно корисне робити. Останнє, що правда, в значній мірі пояснюється діями польської партизанки, що з якихось, ма-

буть тільки їй відомих, міркувань спрямовувала свої стріли проти всього, що мало українську назву.

Місто Криниця — досить добре впорядкований гірський курорт-здравниця, що його розбудувала польська держава і що принадажував одвідувачів мало не з цілого світу. А навколо цього чудового курортного міста — розтягнуті низинами та гірськими балками — суцільно дерев'яні хатки лемків. І хоч якби бідно не жив лемко — він мусів свою огорожу з боку вулиці мати завжди пофарбованою, бо ж із Криниці цікаві курортники можуть заглянути й до села...

Лемки добували свій хліб насущний роботою в лісі, а поруч з цим орали свої вузьенькі убогі нивки по схилах горбів. В час війни лісовий промисел не давав людям заробітку, бо лісовий матеріал забирала військова влада за безцінь, а вузесенькі орні ділянички землі не могли давати врожаю достатнього для прохарчування людности. До того ж у час війни, щоб не ризикувати конфіскацією харчових продуктів, люди не зважувались молоти збіжжя у млинах і тому лемко крутив ручного млинка, подібного до малого сепаратора і пік з того напіврозмеленого зерна якесь печиво, чи варив з нього ж таки щось подібне до затірки. З такої подібности борошна наша господиня пекла й паску і, згідно з українським звичаєм, частувала нас нею на Великдень 1944 року.

Пили лемки воду з численних гірських джерел, що в інших умовах, могли б бути використані в цілях оздоровлення людности, а в умовах занедбаности народу лише спричинювали розвиток поширеної в тому краю базедової недуги.

І проте лемки люблять свій край, бо він їм рідний, бо тут довгими століттями жили й промишляли їхні предки, тут їхні могили...

Але ось прийшов східній завойовник — московсько-большевицька так звана робітничо-селянська влада і вона на свій смак вирішила проблему лемків: одних вивезла до себе, на схід, а інших — вигнала з їхніх хат і вивезла на

польські „зе́ме одзискане”, до недавньої німецької Східної Пруссії. Так розквитались більшовики з лемками за те, що вони, вільно чи невільно, давали притулок українським протигітлерівським і протибільшовицьким партизанам.

* * *

Улітку 1944 р. Львів опинився в руках більшовицької армії і треба було думати про дальше просування від них. Щоб не віддавати маси втікачів у німецькі руки і тим не перетворювати їх на ост- чи вестарбайтерів, українські організації домовились з урядом тоді самостійної Словаччини про переселення бодай частини втікачів на територію Словаччини, де ці люди, очевидно, мали б пересиджувати, доживаючи кращих часів.

Отже, на початку серпня 1944 року пара десятків тисяч українських людей покидали останній куточок рідної землі. Серед збігців були: і науковець із столиці Соборної України — Києва, що знає, чого він хоче і чому він їде, і замріяний і лише часом бойовий бандурист із Полтави, і нащадок колись гордих запорожців — кубанський козак, що забув навіть своє національне ім'я і не бачить перед собою провідної національної зірки і шахтар з Донецького чи Криворізького басейну та інженери й робітники від варстатів з індустріальних гігантів машинобудівельного центру України — Харкова, що відчули на собі всіх „принад” советського „раю”, всіх отих „пятирічок у чотири роки”, безперервok, надлюдського-„стаханівського” напруження всіх сил, і селяни та лісоруби з глухих закутків київського й волинського Полісся, і колгоспники зі степів Надчорномор'я.

До безконечної валки цих збігців приєднувались воляники, що випробували на собі канчуків польських „демократичних” поліцаїв та представники колись українського „П'ємонту” — Галичини, зі своїми племінними галузками — гуцулами, бойками та інш., а серед них чи не найзначніший відсоток складали представники міста князя Льва.

Серед цієї маси людей можна було зустрінути й тих українців, що змушені були покинути свій рідний край 25 років тому. В цю завірюху дехто з них умудрився побувати дома, але під натиском старих, давно знайомих їм, ворогів України, знову змушений був розставатися зі своєю батьківщиною.

Тепер уся ця, часом бадьора, часом пригноблена, а переважно напружено-нервова, валка мала переступити кордон рідної землі. Вся „соборна Україна” під'їхала до кордону сусідньої з Україною молоді словацької держави, щоб разом ніби почати перевіряти на практиці, наскільки правильна наша народня приповідка: чужа сторона — не рідна ненька...

* * *

Перед нами найближче завдання — перейти згаданий кордон, що його дехто з утікачів безпідставно вважав за перепону для просування большевицьких армій на захід, мовляв-то для них уже чужа земля, — і покладав надії на власний порятунок. Насправді наше просування в глиб напівзруйнованої Європи на кілька сот кілометрів не давало підстав припускати, що там ми матимемо змогу заспокоїтись і відпочинуту фізично й духово...

Нарешті ми в Словаччині. Радіємо, що покищо — в слов'янській країні і хоч і союзній з Німеччиною, але не приналежній до тевтонів-завойовників, що у взаєминах з нами не хочуть знати іншої мови, крім мови... палиці...

Перші слова, які ми почули в Словаччині були: Подолинець, Пряшів, Любовня. Ці слова, хоч і не цілком зрозумілі для нас (як, до речі, й багато подібних назв у рідному краю), але вони мають слов'янські корені і, так би мовити, форму. Одне це — вже тішить нас і до якоїсь міри заспокоює...

А ось ми зустрічаємось із місцевими людьми і з приємністю відзначаємо, що з ними можна повністю домовитись, хоч кожний з нас буде говорити своєю мовою. Пізніше довідуємось, що в цьому східньому словацькому куточку (Пряшівщина), велику, а може й переважну, части-

ну населення складають українці лемківського племінного відгалуження.

Земля словацька невеличка, тісенька і ми, принаймні пришельці зі східно-українських просторів, сказали б бідна. Але починаємо придивлятись і з немалим здивованням завважуємо, що в цій тісній і ніби бідній країні люди живуть... по-людському..., живуть у добробуті, якого ми вже добрих пару десятків років не знали. І це незважаючи на те, що Словаччина була зачеплена впливами руйнуючої війни, хоч і в значно меншій мірі, як інші європейські країни; серед них Словаччина в той час була квітучою оазою. І думалось тоді: як би ж то розцвіла наша Україна, коли б була вільною державою...

Ми їхали потягами вздовж Словаччини на захід. Під час зупинок цікаві місцеві люди щиро й простодушно ставили нам питання:

„Пр'єчо ут'єкате?“ (Чому втікаєте). Ми їм охоче і також щиро вияснявали справжні причини нашої втечі і це, здається, їх задовольняло й переконувало. Пізніше мені не раз доводилось чути, що наші люди, які також тоді перебували на Словаччині й чули ці запитання, сприймали їх як докір з боку словаків, спрямований на нашу адресу. Можливо, що серед наших словацьких співрозмовців були й такі, що засуджували нашу втечу з дому, але я особисто бачив, що ті запитання супроводжувались тривогою через непевність недалекого майбутнього наших гостинних господарів.

Щоправда, наші співбесідники, говорячи на тему можливої майбутньої окупації Словаччини большевицькою армією, мали на увазі не большевицький режим, а російський народ (звичайно розуміючи під цим усі народи імперії), що дав людству Толстого, Достоевського та інших велетнів людського духа, включно з українцем Гоголем та інш. Тому ми мусіли їм пояснювати, що советський режим і взагалі російську імперію не слід ототожнювати з геніальними людьми, народженими в ній, бо державою тією правлять не генії типу Толстого, а криваві самодержці-

царі або комуністи-большевики типу Леніна, Троцького, Сталіна...

Ми, ті, хто саме так розумів запитання бідолашних (бо тепер — також закріпачених) словаків, розповідали всю правду про того „брата-руса”, що його зі зрозумілої давньої антипатії до німців, західні слов'яни готові були на руках носити. Тим ми лише підсилювали і без того тривожний душевний стан тих наших співбесідників, хоча в розмовах можна було помітити, що багато з них не були певні, що „брат-рус” прийде аж до них...

В дорозі Словаччиною під час зупинок потягу словаки охоче і наввипередки інформували нас про справи, що нас цікавили. Дехто з них охоче ділився з нами дорогоцінними тоді цигарочками, дехто приносив їжу, особливо молоко дітям, а на довгих зупинках потягу — закликав нас до своїх хат, щоб почастувати гарячою їжею.

* * *

Усіх збігців було розміщено по різних куточках країни, переважно по таборах. Я з родиною попав до табору Орем Лаз, що в західній частині Словаччини і поблизу від мадярського кордону.

Хоч не за високим, не густим і не колючим дротом, на дарових і при тому — не найгірших, як на умови того часу, харчах великодушної Словаччини, що поставилась до нас, „утеченців”, зі справжнім братським співчуттям, — сидіння в таборі в очікуванні ліпших перспектив, не являло собою великого задоволення. Тим більше, що війна явно хилилась до кінця і при тому не на користь союзників Словаччини.

Це, як також і бажання таборян підробити трошки грошей, як то кажуть про чорний день, штовхало людей на шлях використання словацької оази добробуту. Але для цього треба вирватися з табору і зачепитись десь на працю, що здебільшого добре оплачувалась; наприклад, я попрацювавши неповний день у селянина (газди) на косовиці (не як повноцінний косар, бо таким я не був), одержав за те п'ятдесят ще досить цінних тоді в Словаччи-

ні, корон та добрий кусень сала, що в тих наших жебрацьких умовах було цілим скарбом.

* * *

Завдяки щасливому випадку мені з родиною вдалося вибратись з табору і першого вересня ми вже були на залізничній станції (Плешовце) з тим, щоб далі просуватись на захід, відриваючись від большевиків, що невпинно сунули в західньому напрямку. Нас набралось до тридцяти осіб, отже нам треба було цілий вагон. І тут стали мені в пригоді мої п'ятдесят корон, що їх я ото заробив на жнивах у газди...

В очікуванні паротяга, що до нього мав би бути причеплений наш вагон, якісь військові, що без діла вештались на станції, запросили нас прослухати по радіо, як вони говорили „звернення до вас товариша Сталіна рідною для вас мовою”. В їхніх рухах, інтонаціях голосів і жестах було помітно не то радісне піднесення, не то тривожне хвилювання. Вони, щоб „порадувати” нас, добавляли: „Тепер ви зможете повернутись до себе на батьківщину; ваш уряд не буде вас карати, а навпаки, буде радий вашому поверненню”. І вони поздоровляли нас з цими „світлими” перспективами...

Але ми, звичайно, не могли без глибокого хвилювання спостерігати солдатську метушню, поділяти з цими людьми їхню необгрунтовану радість. Ми уявляли собі весь трагізм становища, в якому опинились ми і пара десятків тисяч наших людей у цій словацькій пастці...

Після таких розмов з солдатами не кожний з нас наважувався навіть підійти до радіопродуктора, де сновигали ці безробітні військовики. Я і ще кілька людей з нашої групи у призначений час (в 4-тій годині дня) чуємо такого змісту слово, спрямоване на нашу адресу:

„Говорить Банська Бистриця. Громадяни! Фашистські насильники відірвали вас від рідної землі, від близьких, рідних і дорогих вам людей і поставили на службу собі. Але прийшов час і ви тепер маєте можливість взяти участь у спільній з нами боротьбі проти спільного ворога робіт-

ників і селян. Ті з вас, хто вільно, чи не вільно співробітничав з німцями повинні приєднатися до нас і спокутувати свою провину перед народом своєю участю в партизанських загонах, що борються проти фашистських загарбників за справедливую народню владу. Хто ж виступить проти партизан буде розглядатися як ворог народу і проти таких будуть застосовуватись заходи революційного впливу. Смерть фашистам! Хай живе народній уряд!"

Ми, звичайно, не могли з цього радіти, бо і з термінології й з фразеології почуті відозви яскраво виглядали московське НКВД... І в нашій уяві відразу з'являлись: Соловки, і Колима, і інші большевицькі катівні, щедро розкидані скрізь по СРСР і що існують там переважно для українців. І хоч ми й досить добре познайомилися з німецькими „визволителями”, але ж ентузіазм для спільної з енкаведистами боротьби в нас загорявся, як вода від вогню...

Зате зі справжнім ентузіазмом ми почали вживати заходів до скорішого від'їзду на захід, бо ми перебували в досить глухому кутку, звідкіль треба пробиватись під боком Банської Бистриці, що стала тепер столицею большевицьких партизанів Словаччини. Не шкодуючи останнього свого лахміття, ми добували гроші, щоб могли оплатити дуже дорогий для нас у Словаччині переїзд залізницею. Нарешті ми рушили зі спрямованням до м. Трнави ніби в розпорядження якоїсь дорожньої фірми.

Так нам пощастило уникнути „задоволення” побувати в руках словацьких партизанів, що діяли безперечно ж за директивами большевицьких політруків.

В якому становищі опинились наші люди під владою партизанів, наведу для прикладу такий факт: в одному зі зкупчень українських втікачів партизани зробили обшук, що виявив у одного неповнолітнього наївного хлопця револьвер. Всю групу, до якої належав цей невідповідальний учасник, було розстріляно. При тому загинула українська діячка з Харкова Н. Сапицька.

* * *

У третьому райху, до якого тоді належала Австрія і куди ми попали зі Словаччини, нам у першу чергу довелося познайомитись зі „славним” за часів нацизму переходовим табором Штрассгоф, що впродовж півдесять років знав сотні тисяч вивезених до Німеччини рабів. У таборі нас погнали до лазні. І тільки люди намилились, смакуючи наперед задоволення від миття після довгих мандрівок, як ось почулось суворе:

Раус!²⁵⁾

Заперечувати проти цього розпорядження в тих умовах звичайно ніхто не зважувався, бо всі ми, якщо не випробували на собі, то в достатній мірі наслухались інформацій про те, як німецькі юберменші поведуться з тими, які попали у їхні руки...

Наші попередники залишили по собі в таборових бараках рештки гною, що утворився з колишніх солом'яних мат, які давались замість матраців. Цей гній тепер сипався з горішніх поверхів нар на голови тих, що примістились „вигідніше”-внизу. Ночами на цих нарах, у цьому гною, нас немилосердно „жалили” блощиці...

* * *

По кількадевному сидінні в таборі, звідкіль людей, мов худобу, спроваджували переважно на фабрики й заводи, до найтяжчих та найнебезпечніших з погляду бомбардування робіт, — нашій маленькій групі пощастило потрапити на сільсько-господарчу роботу недалеко від самого міста Відня. Ми попали до Дрюссгеноссеншафту — Молотарського Товариства, де чоловікам і жінкам нашим довелося працювати нарівні з кремезними та витривалими селянами — баверами. Цікаво відзначити, що жінок німкенів ми на тих роботах не бачили, тим часом як серед нас жінок і, зокрема, таких, що до того часу не знали фізичної роботи, був значний відсоток.

В той час уся Німеччина разом з приєднаною до неї Австрією була вкрита більшими й меншими таборами, що, як і в большевицькому ССР, відповідає духові цих

²⁵⁾ Виходь!

тоталітарних держав. І, отже, ми навіть тут, у селі містились у тісному будиночку з обов'язковими поверховими нарами.

Близькість до Відня, де здавна існувала українська колонія, а тепер там були деякі евакуйовані з Галичини організації, дала мені змогу пов'язатися з Українським Видавництвом. З ним я підписав умову на написання праці з життя підсоветської України, що дало мені право на перебування в таборі, мешканці якого, поза самообслуговуванням, не були зобов'язані до праці на німців. Там я написав нарис п. н. „У колгоспному ярмі”, який пізніше надіслав до Осередку Освіти і Культури у Канаді (Вінніпег).

* * *

Блукаючи Австрією, в одному селі читаю напис на мурованому будинку: „1316 рік”. Отже, цей будинок стоїть неушкодженим з того приблизно часу, коли татари дощенту зруйнували нашу столицю — Київ. І думалось тоді: може б і ми не були тепер „унтерменшами”, якщо б наша батьківщина була подалі від східних варварів... або, якщо б вона не чинила їм спротиву, а пускала б їх далі на захід...

* * *

Часті мої відвідини Відня дали мені сумну нагоду спостерігати „роботу” альянтських (переважно американських) повітряних ескадриль над густо заселеною Австрією. Я був свідком, спричиненої запальними бомбами, пожежі оперного театру у Відні, у цьому місті музики, — театру, що його сцену прикрашували світової слави музиканти, диригенти, артисти. Спостерігаючи це видовище, сум огортав кожного причетного до загальнолюдської культури... Але..., коли рубають ліс, тоді летять тріски... Наближався день скону бодай одного з двох варварів XX-го століття...

* * *

Так досидів я зі своєю родиною до весни 1945 року, коли боротьба большевиків за Будапешт — на сході і наближення їхніх союзників до Штутгарту — на заході

— знову змусили нас думати про зміну місця мешкання. Для нас, що випробували на собі всі „принади” большевицького „раю”, не було жодного сумніву щодо напрямку дальшого маршруту: ми мусіли просовуватись на захід, назустріч, хоч і союзних з большевиками армій, але армій демократичних західніх держав. Для нас було ясно, що антигітлерівські держави мають твердий намір змусити Німеччину до безумовної капітуляції. І хоч у зв'язку з цим ми передбачали у дальшому трагічні ускладнення між західніми альянтами та їхнім східним партнером, але не нам було дано вирішувати цю проблему... Отже, в тих умовах наше завдання було надто обмежене: рятувати своє фізичне існування... Думалось і вірилось, що доля тих, хто попаде під опіку демократичних держав, буде легшою, аніж доля большевицько-енкаведівських підопічних. Це наше передбачення й справдилось, хоч і не для всіх і не в однаковій мірі.

Після довгої, тяжкої й небезпечної мандрівки під бомбами ми, нарешті, попали на працю в одне село південної Баварії, де й дочекались приходу американської армії. В мої обов'язки у бавера входила робота на полі, у коровнику, і в дворі (включно з підмітанням двору): німець сам не любить сидіти без діла, тим більше він не може бачити свого наймита зі складеними руками.

За все це я разом з дружиною, що виконувала хатні роботи у цього самого господаря, — згідно з німецьким, на диво досить таки демократичним, звичаєм, харчувався разом з господарями; при тому харч, як на той час, був досить можливий. Мали ми окремі ліжка в чистій і, згідно з тим самим німецьким звичаєм, холодній спальні. При потребі ми одержували робочий одяг та взуття і, крім того, щотижня, в неділю, господар частував мене однією сигарою!... Ото й був увесь наш заробіток!..

На початку травня Гітлер, що вирушив у похід з програмою великих завоювань, мусів кінчати життя самогубством, а живі німці згодом — відрізати большевицькій Московщині частину свого державного тіла....

...Німеччина програла війну. Перемогла тільки німецька lebensmittelkartka-продуктова картка.... Перемогла німецька діловитість, чесність, чіткість у роботі, акуратність. Ця картка приходила й нам з допомогою, здавалось би, просто таки в неймовірних обставинах: часто буквально з руїн, перед нами з'являлись, хоч і в досить обмеженій кількості, харчові продукти, що тримали нас на ногах. Отже, якщо в Словаччині нас рятувала, здається, слов'янська солідарність, то тут — німецька організованість...

* * *

Дев'ятого травня 1945 р. в південно-баварському селі Лявфдорфі я з однією остарбайтеркою з України наближаюсь до танкової колони, що рухалась край села, поблизу від садиби моїх господарів. Моя землячка несла в руках букет польових квітів і кинула їх у колону танків, обліплених солдатами, що, незважаючи на оповіщене напередодні, припинення бойових дій між Німеччиною й її противниками, їхали „наїжачені” в усі боки ручною зброєю. Ця молода жінка робила це тепер, здається, не з меншою радістю, як тоді, коли вона зустрічала німецьке військо на далекому сході України. Але, якщо тоді радість її була наслідком того, що німці вигнали з України тих, хто запровадив там новітню панщину, то тепер радість цієї жінки була наслідком поводження з нею німецької господині, що впродовж довгих трьох років вимагала від неї тяжкої, часто непосильної, праці і не лише вдень, але при потребі — і вночі (догляд за новонародженими телятами тощо); а в додаток до того ж — ще й била її, очевидно, на підставі вищости герренфольку²⁶⁾ над унтерменшами²⁷⁾.

В цей день я мав нагоду бачити групу німецьких селян, що стояли на вулиці з засмученими обличчями, а де-хто з них — і в сльозах. Ці сльози могли б свідчити про біль з приводу загибелі синів цих людей у війні, що сьогодні для них закінчилась, якщо б до цього не домішува-

²⁶⁾ Панівний народ.

²⁷⁾ Підлюдина, людина нижчої гідності.

лось почуття зневаженої національної честі й гордості німця. Ці плакальники й плакальниці будуть з побожністю стояти в своїй церкві перед новим подвоєним реєстром тих, що „життя своє поклали на вівтар батьківщини”, незалежно від того, хто правив тією батьківщиною і хто вів її у безглузді бої. Такий реєстр парафіян-селян малого Лявфдорфу, загинулих у першій світовій війні, мав кілька десятків осіб. Тепер він буде не менший.

І думалось тоді: коли ж по церквах України будуть висіти реєстри тих, хто життя своє віддав за волю батьківщини? .. Покищо там можна, і то хіба тільки нишком, згадувати їхні імена в дуже тісному колі людей...

* * *

Перша половина нашого століття дала мені нагоду, якщо не брати безпосередньої участі, то спостерігати, війни, революції, зміни режимів і т. п. Для них характерними були анархія, загальний розбрат, дезорганізація економічного і всякого іншого життя. Баварський селянин, що за старого — гітлерівського, режиму за безцінок продавав державі свої продукти, — на другий день після капітуляції Німеччини, з такою самою точністю й акуратністю продовжував виконувати свої обов'язки перед своєю державою.

Першим щоденним моїм обов'язком у бавера було возити молоко до молочарні. І тепер, на другий день по приході американських військ у це село, баверка, як бувало й щодня перед тим, уранці гукає мені, роблячи наголос на „і”:

„Іван! Мілх фарен!”²⁸⁾.

І я й тепер щодня віз до молочарні, і таку саму кількість молока, як було й перед тим.

Мені доводилось чути, що в містах Німеччини в переходові дні, німці, так само, як це бувало й у нас, брали участь у грабунках чужого добра. Якщо це так, то це треба віднести на рахунок німецьких виродків, або ж на ра-

²⁸⁾ Молоко везти!

хунок впливу авслендерів,²⁹⁾ що перед ними Німеччина залишалась у великому боргу...

* * *

Отже, війні кінець. Настав мир. Але чи для всіх?.. Його нема для нас — утікачів, чи вигнанців з рідної землі. Його нема також і для наших рідних та земляків, що з тих чи інших причин, не використали нагоди й не розлучись зі своїми большевицькими „опікунами”. Немає миру там, бо його й не може бути до того часу аж поки маси народу стогнуть під гнітом тиранії сучасних робовласників. Якщо навіть тіла раба не торкається дубинка його пана, то свідомість його не має спокою: вона перебуває в постійному напруженні, в постійному страхіві, в постійному намаганні звільнитися від пут, що в них закував його диктаторський режим. Для них, отих рабів советського режиму, що вже десятки років дітей для нього плодять та накази його виконують, миру нема...

А могутні світу цього, що реклямують себе християнами, обдурюючи самих себе й тих, хто, в обороні також і їхньої свободи, попав у неволю, — бавляться у словесний мир і торгують... з канібалами...

²⁹⁾ Чужинці.

VII.

У „ТАБОРОВИХ ДЕРЖАВАХ”

Тільки вільні народи мають історію,
що заслуговує на увагу; історія народів,
підданих деспотизмові — це збірка анек-
дотів...

Шамфор.

Під час війни й відразу по її закінченні в таборах Німеччини, а також Австрії (після її аншлюсу — приєднання до Німеччини), були великі маси людей, що свого часу на власному гіркому досвіді випробували „найдемократичніший” режим ССРСР, а пізніше — вільно чи невільно, опинились у Західній Європі. Елементарна практичність диктувала західнім державам потребу належно використати цих людей бодай у цілях інформації. Але цього не робилось, бо політична близькозорість заважала їм бачити завтрішнього свого ворога і завтрішніх своїх союзників.

Відразу після вступу американської армії на територію Німеччини остарбайтери заворушились: почали відмовлятися від ненависної їм роботи у баверів, організувати гуртожитки та домагатись від місцевої влади постачати їх продуктами харчування. Так почали організовуватись табори для репатріантів, що пізніше збільшувались у розмірах та одержували енкаведівську „опіку” над собою у вигляді колючих дротів, збройної охорони й неодмінних політзанять...

В одному з таких первісних таборів випадково довелось мені побувати. Табір цей ще не мав ніякої охорони і тому вхід до нього й вихід з нього не контролювались. Серед таборян була переважно молодь віком від шіснад-

цяти до двадцяти років. Зав'язалась розмова про репатріацію. Десятки учасників та слухачів розмови, хоч і мовчки, поділяли мої погляди й мої поради — не повертатись під „батька Сталіна” — найбільшого душителя нашого народу. Настрій і думки учасників цієї бесіди пізніше переказав мені один з таборян. Вони зводились до того, що всі охоче залишились би на заході (передбачалось гуманне поводження з нами тут), але туга за батьківщиною, за рідними та побоювання за їх долю в разі залишення їхніх рідних на заході, змушували їхати „на родину”.

* * *

Згідно з ялтинською умовою між західними військовими союзниками й Советським Союзом такі чужинці, що перебували в час закінчення війни на території Німеччини й Австрії, мали бути відправлені до СРСР в обов'язковому порядку з застосуванням, в разі потреби, фізичної сили: „балтійці, польські українці, советські громадяни, що мешкали в межах СРСР до першого вересня 1939 р. та всі інші старі советські громадяни, русини, вірмени тощо”.³⁰⁾

Отак, якщо не мільйони, то великі сотні тисяч людей опинились у повоєнній Німеччині та Австрії на становищі зацькованих звірів... З населення держав, окупованих німцями, мільйони людей були на рабських роботах у Німеччині. З них не було, бо й не могло бути, мільйонів гітлерівських колаборантів, що їх мав би судити „справедливий” советський суд. Якщо б навіть вони приїхали до Німеччини добровільно, або якщо б вони були дезертирами з советської армії, то й тоді таких людей, якщо не людські, то божеські закони, наказували б не віддавати на большевицьку розправу. Так думали і так хотіли вірити ті, хто випробував на собі страхіття большевизму і тому, натурально, розраховували на гуманність західних християнських народів. Та, на жаль, не так думали ті, хто в Ялті підписав умову з большевиками...

³⁰⁾ З інструкції УНРРА — Міжнародної Допомогової й Реабілітаційної Адміністрації.

То був час, коли американський уповноважений в Німеччині пропонував перетворити цю високоіндустріальну країну на країну культури картоплі . . . , а в Сполучених Штатах Америки ще наспівувались советські „патріотичні” пісеньки Потрібні були большевицькі бешкети в Ірані, Греції, а пізніше — в Берліні, щоб американці почали переставати мислити „ялтинськими” категоріями . . . Тож приказка: „Грім не гряне — мужик не перехреститься”, мабуть, може бути застосована не лише до важкодумуючих селян . . .

Отже, всім тим колишнім советським громадянам, яких так, чи інакше військові події зігнали з насиджених місць (якщо такі місця вони мали в „найдемократичнішій” державі світу), довелось зазнати усіх страхіть примусової репатріації, що для декого з них вона закінчилась примусовим або „добровільним” кінцем їхнього життя, а в кращому разі — довгочасними примусовими роботами в большевицьких концентраках.

* * *

В ті дні селами недавнього третього райху сновигали золотопогонні енкаведисти, що вишукували „своих граждан”, застосовуючи щодо них, практиковану московськими царями, практику „кнута и пряника” . . . Аж ось одного дня ці „милі гості” провідали й наше село. Вони ввічливо запрошували нас їхати „на родину”, обіцяючи нам всепрощення і всякі інші грушки на вербі. На це ми їм відповідали запитаннями:

„Чи можете ви воскресити наших людей, яких ви порозстрілювали та виморили голодом?” . . . А далі ми твердо заявляли:

„Повернемось тоді, коли на Україні щезне советсько-большевицький режим і всяка неволя, що її принесла нам Московщина” . . .

Після цього енкаведисти нас більше не турбували.

На жаль, не завжди і не всюди справа з енкаведистами кінчалась для наших людей так щасливо. Уже в червні місяці большевицькі людологи, скріплені американськими військовими загонами, в м. Кавфбойрені „украли” голову

щойно зорганізованого Українського Комітету (до речі, недавнього польського громадянина, якого навіть на підставі доброзичливої для большевиків ялтинської умови, вони не мали права примусово забирати „на родину”). Пізніше вони, використовуючи американські й англійські військові частини, озброєні іноді не лише легкою ручною зброєю, але й кулеметами та навіть гарматами, не раз і не два і не в одному місці впродовж довгого часу атакували табори, що їх населення в своїй більшості складалось з жінок, дітей та старих людей, домагаючись від них повороту „на родину”.

Енергійний наступ зробили американці на табір у м. Фюссені (біля кордону Швейцарії). І лише організованість, мужність, витривалість та шалений спротив таборян відвернули від них небезпеку попасти в пазури НКВД. Але найбільш трагічний акт стався в м. Лієнці (Австрія), де англійський військовий загін найжорстокішим способом „передав” енкаведистам кілька тисяч донських та кубанських козаків з їхніми родинами.

Примусова репатріяція — трагедія втікачів з-під большевизму і ганебна для західної демократії сторінка історії другої світової війни. Большевиків тут не згадуємо, бо вони не обдаровані почуттям сорому...

* * *

В ті дні небезпечно було залишатись десь у глухому закутку. Треба було шукати більшого скупчення земляків, щоб мати змогу в разі потреби діяти гуртом або принаймні почувати себе в такому скупченні трошки бадьоріше. Так я опинився з родиною, спочатку в самому місті (Мюнхені) в малому гуртожитку, а далі — за містом, у великому, на п'ять-шість тисяч осіб, таборі Карлсфельд. І тут почалося моє справжнє таборове життя; життя в одній з українських „таборових держав”. Це був кінець 1945 року.

Як не сумно, як не небажано, але про таборове життя, що тяглося для нас довгих чотири роки і що характерне яскравими проявами внутрінаціональної, своєрідної громадянської війни, — не можна змовчати.

Але передовсім — кілька слів про організаційно-господарче й персональне тло таборів. Табори були зорганізовані в багатьох місцях Німеччини й Австрії переважно в приміщеннях колишніх військових касарень. Утримувала їх Міжнародня Організація Опіки над Переміщеними Особами — ДіПі³¹⁾ — УНРРА. Термін ДіПі було придумано, напевно, не без участі більшовиків, які боялись, щоб часом не було прийнято терміну „політичний емігрант” або навіть „утікач від комуністів”...

Майже відразу по закінченні війни заіснувало два роди таборів: а) для тих, хто виявив бажання повернутись на свою батьківщину і б) для всієї решти осіб, що в часі війни так, чи інакше змінили місце свого постійного мешкання і серед яких УНРРА розраховувала знайти таких, що або передумавши, вирішили б добровільно повернутись на батьківщину, або ж яких вона (сама, чи за наказом з гори) вважала б за законне примусово передати советській владі. З цією метою час до часу в таборах провадились скринінги (перевірки). Впродовж усього часу перебування в таборах населення їх було буквально тероризоване цією організацією, завдання якої мали б бути в основному гуманітарні, а не поліційні. Останнє, очевидно, пояснюється неперебірливістю УНРРА в справі добору співробітників, серед яких було чимало комуністів та їх поплентачів з різних національностей. Скринінги часто відбувались з участю енкаведистів, переодягнених в уніформи советських старшин.

Згодом УНРРА дістала назву ІРО³²⁾. Тоді примусова репатріація набрала характеру „дораджувальної”, скринінги стали суворішими, а харчування таборян різко погіршилось...

Під тиском цього терору колишні підсоветські люди на скринінгах заявляли, що вони не були громадянами СССР. З пофальшованими даними багато з них і виїхало

³¹⁾ З англійського — Дісплейсд Персонс — переміщені особи.

³²⁾ Інтернаціонал Реліф Організаціон — Міжнародня Допомогова Організація.

з Німеччини та Австрії на місця нового поселення. Цим обумовлювалась заляканість і мовчазність цих людей під час дальшого перебування в таборах. Для багатьох ця обставина довго лежала важким тягарем на їхньому сумлінні й самопочутті, що відбивалось на здібності їх до активної праці як утікачів з большевицького пекла і як політичних емігрантів.

* * *

Адміністрації УНРРА й ІРО ділили свою працю з обраними представниками таборян. Щоб полегшити керівництво таборами, їх було зорганізовано переважно за національною ознакою. Це давало можливість — з одного боку провадити корисну працю, а з другого — творило сприятливі умови для... політиканства...

Мало не по всіх українських таборах панівною політичною групою була та, що обіцяла таборянам скоре визволення України від московсько-большевицької окупації....

І це творилось по закінченні війни, коли з підземної фабрики на території нашого табору американці силами наших таборян вантажили військове майно і спрямовували його до „вільної” Чехо-Словаччини, цебто тієї Чехо-Словаччини, що тоді мало не цілком була вже в сталінових руках...; це робилось тоді, коли американці на наших очах швидкими темпами провадили демобілізацію своєї армії; це робилось тоді, коли вільні від диктаторських режимів, але невірні від політичних ілюзій, демократичні держави — з одного боку, і вільні від політичних ілюзій, представники большевизму, збирались у Сан-Франціско, щоб спільними силами воскресити безталанну небіжку — Лігу Націй, що була, хоч і мимовільно, заслоною для народження злочинного гітлеризму; нова Ліга Націй повинна послужити новому — комуністичному — агресорові в його злочинах...; це робилось тоді, коли большевики з великим успіхом „визволяли” свого „великого брата” — Китай...

В тих умовах треба було втратити не тільки розум, але й сумління, щоб грати на первісних почуваннях маси про негайне визволення України...

* * *

Спільним нещастям як Організації Об'єднаних Націй, так і наших крайніх, найрадикальніших, політиків є одне: нерозуміння большевизму з його умінням використовувати людську наївність і разом з тим, при потребі, бути безоглядним.

Хоч табори — не держави, а лише місця скупчень нещасних збігців, деякі політичні групи, а особливо одна-найрадикальніша, перетворили їх на свої своєрідні державки, на пункти для мобілізації коштів та об'єкти свого партійно-політичного впливу. Оскільки вибори до таборових органів самоврядування провадились не за ознаками діловості людей, а за ознаками партійности, то найбільш численна й найбільш галаслива та безпардонна у своїй поведінці групка, за малими винятками, завжди мала перемогу.

Таким чином глушилась здорова думка людей, які мали щирий намір (і дані до того) робити добро для таборян, що опинились у невідрадних умовах чужини, паралізувалась сама можливість праці тих, хто по праву міг претендувати на звання політичного емігранта і бажав працювати в ділянці національного й політичного освідомлення своїх земляків. Все це знеохочувало людей до громадсько-корисної праці та сіяло зневіру в можливість користі еміграції для нашої визвольної справи.

* * *

Скоро по укомплектуванні таборів їх населення мимоволі опинилось у вирі боротьби цієї політичної групи зі своєю близнючкою. Різницю між цими двома політичними групами, що з них кожна претендувала не менше як на всеукраїнське і тотальне керівництво, в ідеологічно-політичних принципах треба шукати хіба з мікроскопом. А проте боротьба між ними була така завзята, що для відшукування її сенсу варто витратити певні зусилля.

Сенс цей, мабуть, не буде помилкою сказати, полягав у боротьбі за маси своїх прихильників, а, отже, й за засоби існування самих тих груп. Але, оскільки одна з них ще під час розколу колись єдиної організації ввбирала в себе значні кадри інтелігенції і тому в боротьбі менше, як її конкурентка, послуговується демагогією, то їй, згідно з „духом часу” („обійдемося і без панків”...), у цій боротьбі не щастило, хоч це й не зменшувало її завзяття в тій боротьбі... Так мститься життя над тими, хто творив і плекав ідеогію непримиренности до інакомислячих. Адже ж ще незадовго перед тим один з провідників ОУНу писав: „Ідеологія націоналізму суцільна, неподільна, воїнська й непримиренна, її неможливо узгіднювати з іншими ідеологіями”... (М. Сціборський „Націократія”).

Ослаблення завзяття в цій, настільки непотрібній, наскільки й шкідливій, боротьбі між двома націоналістичними групами буде приходити в міру того, як усі (тепер уже не два) відламки ОУН стануть рішуче на шлях перегляду своїх ідеологічно-політичних позицій і перейдуть на єдино правильні й доцільні позиції демократії. Було б також дуже корисно оунівцям заходитись коло зміни назви своїх організацій, що після гітлерівського, польського, як також советсько-большевицького націоналізмів, здібна лише відстрашувати наших (і чужих) людей і відштовхувати їх від самої ідеї національної державности.

* * *

До українського табору не так легко можна було потрапити і мешкати в ньому було також іноді нелегко тому, хто своїми громадськими уподобаннями чи за якимись іншими ознаками не підходив під смак таборових „вождів.”

Я був свідком одного випадку, коли представник таборової адміністрації робив старенькій парі з України справжній іспит на право перебування в таборі, що утримувався на засоби міжнародньої організації... Іспит провадився... з української мови. Я не знаю наслідків того іспиту (він, певно, був негативним, бо я пізніше не бачив тих людей у таборі), але самий факт такого іспиту не мо-

же не обурювати. Діючи отак далеко не по-державницькому, ідеологічні провідники таборів у Німеччині й Австрії, проте, реклямують себе, як єдиних українських державників. . . і соборників.

У таборі мені довелось спостерігати, а почасти й на собі відчувати, режимчик, від якого я втікав з України. . . Це гальмувало всяку громадську працю і, зокрема, не сприяло духовому усеборненню українців, а скоріше — навпаки . . .

Особливо уважного й тактовного відношення потребували люди, що під большевицькою диктатурою впродовж пари десятиліть зазнавали неймовірних знущань. Вони потребували об'єктивного й справедливого до себе відношення бодай тут, за межами большевицького царства терору. На жаль цього не було; навпаки, тепер терор продовжувався, хоча джерело його було цілком інше. Зокрема це відчула молодь з Наддніпрянщини: замість братерської культурної поведінки з нею, молодь, що діяла за директивами панівної в таборах партії, намагалась накинути їй свою ідеологію й практику, а коли цього не пощастило досягти, почала практикувати методи терору, що виявлявся, зокрема, щодо читачів та особливо кольпортерів нелюбої цій партії преси.

Щонайменше таборіві провідники найпопулярніших партій, мусіли б застосовувати щодо людей зі Східної України тактику невтручання в їхнє внутрішнє життя. Замість того вони серед „східняків” вишукували потенціяльних членів своїх партій; щождо решти „східняцької” маси, то вона в кращому разі залишалась поза обсягом їхньої уваги. Це насторожувало масу простих людей зі Сходу України, людей з широкими натурами, зі щирим серцем у підході до громадських справ, у взаєминах між партнерами. Це була одна з причин, що сприяли шкідливому поглибленню психологічно-політичного „Збруча” . . .

У зв'язку з цим особливо сумно констатувати, що таборіві провідники, якщо не схвалювали нетактовних, м'яко висловлюючись, вчинків своїх партійців та підопічної їм молоді, то в кращому разі залишались пасивними щодо

цього. Дехто з цих таборових авторитетів навіть готовий був цю молодь на руках носити... Наведу один характерний приклад. Одного разу молодь сама заходилась організовувати якесь чергове свято-академію. І коли я на засіданні таборової ради завважив, що не завжди можна доручати самій молоді політично відповідальні справи, (маючи на увазі „опартієність” тієї молоді), то інший член таборової ради, що тоді був директором гімназії, отже — офіційний, так би мовити, вихователь молоді, відповів на це: „Молоді належить майбутнє, тому й не можна спиняти її ініціативи”... Отже, хай живе розбещена партійщина? Хай живе політична збоченість молоді?..

Така таборова рада, натурально, здібна була керувати табором так, що канцелярія й аудиторії філії Українського Технічно-Господарчого Інституту (УТГІ) та викладачі цього Інституту містились на задвірках, тим часом як у кращих приміщеннях табору мешкали спекулянти-паскарі.... До послуг цих останніх була управа табору включно з таборовою поліцією.

Тимто не треба дивуватись, що умови сидіння без діла на даровому утриманні міжнародньої організації не були належно використані для культурно-освітньої й національно-освідомної роботи. Не кажу тут про зорганізоване шкільництво, хоч серед вихователів шкільної молоді, згадуваний вище директор гімназії, очевидно, не був винятком. Зате позашкільна, так би мовити, освіта, що провадилась у формі рефератів, національних свят-академій для всіх таборян, а зокрема, для позашкільної молоді, провадилась не в загально-національному, а, як правило, в партійному дусі.

Тому люди, що спогади про національно-визвольну боротьбу в 1917 - 20 роках та її провідників впродовж четверти століття носили в своїх серцях, як найбільшу святість, змушені були вислухувати повчання таборових, а також і позатаборових, розумників-агітпропів про нікчемність та навіть зрадництво творців української держави ХХ-го століття.

На превеликий жаль наша „петлюрівська” еміграція (щоправда, на той час уже малочисленна і здебільшого політично пасивна) не в силі була освіжити задушливої політичної атмосфери таборів.

* * *

Не маючи відповідної, не лише наукової, але й звичайної інформаційної літератури, таборяни змушені були житися голословними й галасливими рефератами та не більш вартісною писаниною партійних авторів, що діяли за відомим принципом тоталітаризму: „Жери, що дають!”...

Так, крім урочистого відзначення пам'яті Тараса Шевченка, Дня нашої Державности й Соборности, Листопадового протипольського зриву у Львові 1918 р., прийнято було щорічне святкування днів Крут та Базару; при тому ці події насвітлювались звичайно так тенденційно, щоб дати можливість очорнювати нашу державність 20-х років та діячів тієї державности (бо „не зуміли ж удержати держави”...) і підкреслювати вищість націонал-тоталітаризму перед демократизмом...

Мало того, таборяни змушені були в багатьох випадках відзначати день проголошення самостійної Української держави 30 червня (1941 р.), хоч і знали, що те проголошення відбулось 22-го Січня (1918 р.)...

Ця „традиція”, колись єдиної (пізніше розбитої на кілька відламків) організації, застосовувалась у таборах з енергією й настирливістю, вартою застосування в кращих справах...

Зате в таборах ніколи не згадувались такі історичні події, як от лютнева революція в Росії, без якої не були б можливі ні активний політичний і військовий рух на Наддніпрянщині, ані знаменні державні акти 1918 й 1919 років; ні разу не відзначалось такої славної в нашому національному житті події, як постання Української Центральної Ради, що, мов той Фенікс з попелу, з'явилась на Україні після понад двохсотлітнього нашого національного неіснування, а самих організаторів її — Михайла Грушевського, Володимира Винниченка та інших пускалось у не-

буття не лише як національно-політичних діячів, але й як діячів культури; не відзначалось справді соборницького акту вступу українських з'єднаних — Наддніпрянської й Надністрянської — армій до Києва 30 серпня 1919 р.; не відзначалось днів перемоги українських державників над національною й соціальною реакцією, якою була скоропадщина 1918 р. І т. п.

* * *

Поглиблювали нелади в таборах деякі пресові органи. Геростратові слави в цій справі здобув відповідальний редактор органу ОУН (р) — „бандерівців” — газети „Українська трибуна” — Зенон Пеленський. Ця газета виглядала найсолідніше (розміром) від усіх інших українських пресових органів, бо широко користувалась коштами так званого „Визвольного Фонду”, що поповнювався, наскільки палкими патріотами, настільки й політично наївними та довірливими молодиками...

Явно спекулюючи на крові відданих борців за національну справу — упівців, — цей чоловік безоглядно громив усіх, хто не корився його „ідеям”, хто дозволяв собі мати свою думку на стан і перспективи нашої визвольної справи. При тому він називав себе демократом, бо за ним ішов ...таборовий демос-народ... Під впливом його „найпатріотичнішої” писанини були численні випадки побиття кольпортерів, що розповсюджували газети інших політичних напрямків.

У числі за 27 жовтня 1946 р. „Української трибуни” Пеленський писав: „... у найглибшій суті справи маємо серед нашої еміграційної суспільності тільки два (підкр. оригін. — І. П.) протилежні табори. Вони за всією своєю психологією, всім своїм життєвим наставленням і світосприйманням мусять стояти один проти одного, мусять собі опонувати і ніколи не можуть примиритися чи консолідуватися між собою.” І далі: „Знаємо з власного і чужих історичних досвідів, що такого роду коаліції, склеєні з різних, — політично — і соціально некогерентних елементів, ніколи не є владоздатні і боездатні. Про це (? — І. П.) ми переконалися вперше в 1917 - 20 роках, вдруге

— у 1939 - 45 роках. І більше цього методу „організації” не хочемо. Це не може дати елімінації українського національного політичного проводу також і на еміграції. Зате віримо в більш природній і більш демократичний (? — І. П.) процес виєлімінування здорової, гомогенної більшості, зібраної в **одній** організації та здатної творити владу і за неї відповідати.”

3. Пеленський є автором лиховісної теорії й практики т. зв. „блискучого відокремлення” його партії від інакомислячих українських патріотів. Читач бачить, що „лаври” недавніх Берліну й Риму та сьогоднішньої Москви явно не дають декому спати...

Натурально виникає питання: чи не даремно творці Української Національної Ради запроєктували в її складі місце для партії Пеленського, а її нинішні провідники аж хрипнуть, закликаючи цю партію до співпраці в Українській Національній Раді?..

Хвороба Зенона Пеленського і його партії не сьогоднішня; вона давня і хронічна. Ще на зорі існування ОУНу — 1928 р. — друга конференція цієї організації прийняла таку постанову: „Провід Українських Націоналістів у своїй діяльності відмежовується від усіх українських політичних груп та не вступає з ними в співпрацю. Всі націоналістичні організації на українських землях і на чужині мають також стати на цей шлях”...

Сумно і прикро це згадувати, але, на думку автора цих рядків, незрівняно корисніше, ніж додержуватись „золотого” правила: хоч лихо — аби тихо...

* * *

Відгомоном подібної історично — й політично неграмотної писанини й балаканини ще й досі є, наприклад, реферат сотн. П. Шмалія, що його опубліковано в ч. ч. 38 - 58 за 1958 р. оунівської газети „Наш Клич” (Буенос-Айрес). В тому рефераті є такі слова: „Україна мала готову чотирьохмільйонову армію в часі першої світової війни, вишколену і загартовану в боях, яка, щоправда, перебувала ще на московській службі, але чекала на наказ свого уряду, щоб опинитись в рядах української армії”...

І от цієї армії Українська Центральна Рада не хотіла чи не вміла використати!.. А тому... хіба ж можна співпрацювати з колишніми співробітниками чи симпатиками тієї Центральної Ради?...

Як то армія, що перебуває на службі уряду однієї держави, може чекати наказів уряду іншої держави, — на це може дати відповідь хіба тільки автор статті та може ще редактор газети.

І невже ж ні автор, ані редактор, що підписались під такою неграмотною писаниною, не усвідомлюють всієї шкоди, яку вони роблять, спричинюючи цим поглиблення хаосу, що існує серед нашої еміграції?

І тому бумерангом відскакують і повертаються в бік редактора такі його цінні слова з числа за 5 грудня 1963 р. редактованої ним газети: „... всі заклики про єдність у нас розбиваються об партійну вузькість і неприєднаність маленьких політиків, нездібних усвідомити, що маємо скерувати спільно всі наші зусилля супроти одного всім спільного ворога, а не виснажуватися, поборюючи один одного на радість того спільного нашого ворога”...

* * *

Кінець переможної над гітлерівськими нацистами війни та невдалий мир, що політично зміцнив большевицький режим всередині СРСР і назовні, піднісши його в очах його давніх рабів та додавши до його рабовласницької імперії значну частину Європи і забезпечивши йому впливи в Азії, можна характеризувати як період згущення політичного мряковиння, що насувається на цілий світ. Західні держави, засліплені створеною в великій мірі ними самими величчю свого східного союзника, стали помітно втрачати політичну перспективу, що, врешті-решт, може спричинити катастрофу всього вільного світу.

В такій ситуації надто цінними в нашій еміграції є люди, що впродовж пари десятиліть випробовували на собі вартість большевицького касарняного соціалізму. Вони почали активізуватись особливо в період існування „таборових держав.” До цього підштовхувала їх зараже-

ність частини наших емігрантів чужими для українського духа теоріями, запозиченими з недавніх Берліну та Риму... Цим людям імпонував факт існування на еміграції Державного Центру Української Народньої Республіки (УНР) як політичного нащадка нашої новітньої державності 20-х років. Тим часом, як для людей і організацій, що прийняли чужу ідеологічно-політичну віру, демократичний ДЦ УНР був справжньою болячкою на їхньому політичному тілі...; хоч з їхніми гаслами та з їхньою програмою й тактикою йти на Україну означало б йти на вірний програш...

От на цьому ґрунті в „таборовий період” існування нашої еміграції, в основному, й постали такі політичні організації як УНДС (Український Національно-Державний Союз), УРДП (Українська Революційно-Демократична Партія та СЗСУ-СП (Союз Земель Соборної України-Селянська Партія).

Зогляду на щойно сказане, в цих організаціях переважали кількісно люди, що вирвалися з большевицького пекла або ті, що так чи інакше мали до того порахунки з большемизмом.

Ще в часі війни серед українського державницько думуючого громадянства почала нуртувати думка про активізацію Державного Центру УНР, що мав би стати центром єднання політично активних національних сил. От цим організаціям, а особливо УРДП, що об'єднала навколо себе молодий, енергійний патріотичний елемент, судилось відіграти значну роль в цій важливій політичній акції. УРДП на чолі з (нині небіжчиком) І. П. Багряним, що від самого початку свого існування спромоглась зорганізувати свої пресові органи, стала рішуче підносити догори прапор Української Народньої Республіки.

Пізніше тижневик п. назв. „На чужині”, що постав як офіціоз УНДС, до якої належала в основному стара, „петлюрівська”, як також і нова з різних земель України, еміграція, також включився в боротьбу за єдиний український національно-державний центр.

З інших пресових органів треба відзначити газету „Наше життя”, що її основниками й редакторами були українські соціалісти — протибольшевики і що боронили ідею єднання демократичних національних сил навколо Державного Центру УНРеспубліки в протигагу „ідеї” тоталітаристично-антидемократичної (однопартійної) диктатури.

От саме за демократичність основні, найсильніші і найбрутальніші атаки проти Державного Центру УНРеспубліки, як також і проти самої себе витримала газета „Українські вісті” (Новий Ульм). Треба при цьому врахувати, що ця газета являла собою матеріального жебрака порівняно з такими пресовими органами як „Українська трибуна”, „Час” та інші, що черпали собі кошти зі згаданого вище „Визвольного Фонду”; тим часом, як „Українські вісті”, крім УНРРА, не мали інших добродіїв і тягли свою біду в основному за кошти ожебрачених своїх передплатників. Та й цих останніх „Українські вісті” мали небагато тому, в основному, що вони не обіцяли своїм читачам швидкого визволення України...

* * *

Великою заслугою нашою державницько-мислячого громадянства було те, що воно впродовж довгого двадцятирічного періоду зберігало наш неоціненний національно-політичний скарб — Державний Центр УНР, що має відігравати роль нашого національно-визвольного центру. На жаль пізніше, створенням його надбудови у формі Української Національної Ради, отже — включенням до нього недемократичних політичних організацій, довгочасних „ідейних” противників його демократичності, Державний Центр УНР багато втратив на своїй атракційності...

Від кандидата в члени УНРади вимагається на словах (на ділі не перевіряється й не вимагається) заявити, що він у своїй практичній діяльності додержується й буде додержуватись демократичних метод праці...

Наші славні предки запорожці, вимагаючи від кандидатів на козаків знання Отченашу, були суворіші в доборі собі побратимів...

Така конституція й конструкція Українського Національної Ради, мабуть, і лежить в основі перманентних криз цієї, найвищої установи. А це спричинює її малу працездатність і в критичний момент може призвести до цілковитого її паралічу.

Ідеологічно-політична строкатість в демократичному світі — явище нормальне, але тільки для умов мирного стану, для умов боротьби з нормальним, так би мовити, ворогом. Тим часом наш народ перебуває в затяжній і жорстокій боротьбі з ворогом, що застосовує тактику досі ніким невидану й нечувану. В боротьбі проти такого ворога потрібна особлива, глибоко продумана, ідейна й тактична зброя, що відповідала б цим умовам.

Але можна мати великий сумнів, чи здібний буде визвольний орган, складений з принципово протилежних ідеологічно-політичних середовищ, виробити таку зброю. Відкидаючи „ідею” однопартійної диктатури, „ідею” щойно згаданого „блискучого відокремлення”, ми разом з тим глибоко переконані в потребі такої організації демократичних сил, що створювала б можливість виробити концепцію визвольної боротьби; концепцію, що її можна було б з успіхом протиставити ворогові; концепцію, що імпонувала б нашому, втомленому диктатурою, народові; концепцію, що її народ зміг би прийняти і за неї стати до боротьби. Без цього наш народ буде шукати шляхів співжиття зі своїм ворогом-окупантом.

* * *

Цю, незакінчену в таборах дискусію, було перенесено в світове українське розсіяння...

VIII.

МИ „ВІДКРИВАЄМ АМЕРИКУ”

Що знаєте ви про Англію свою,
Як тільки Англію ви бачили в життю?..

Байрон

В умовах бездіяльності, в атмосфері підозрінь та образ (якщо не явного терору), що все разом створювало тло для душевного неспокою, минуло довгих чотири роки таборового життя, роки найтяжчих і найгірших розчарувань. А ще ж зовсім недавно думалось і вірилось, що війна проти російського імперіялізму, який нарядився в інтернаціоналістично-комуністичні шати, принесе свободу нашому рідному краю... бо наша свобода відповідає інтересам цілого вільного світу. Чотири роки бездіяльності! Яке марнотратство з погляду господарчого! Коли Європа гостро потребувала робочих рук для відбудови того, що роками руйнувалось у вирі світової завірюхи, в таборах для так званих переміщених осіб бездіяльно сиділи великі десятки тисяч робочих людей!..

Та... все, що має початок мусить мати й кінець. На наше щастя большевицький ССРСР мимо своєї волі допоміг нам покінчити зі станом невідомости й непевности та врятуватися від жорстоких пазурів своєї політичної поліції: з його ініціативи у світі заіснували некорисні для західних держав події, що змусили їх до радикального перегляду своєї політики щодо недавнього свого союзника... Мабуть даремно існує приказка: віз ламається — чумаки розуму набирається... Тепер у ролі простодушних і довірливих наших чумаків опинились провідні політичні діячі держав західного світу...

Скоро по закінченні війни більшовики розпочали свою акцію в Ірані з явним наміром прибрати цю країну до своїх рук і в той спосіб зреалізувати давні мрії своїх царських попередників — пробити шлях до теплого — Індійського-океану. Слідом за цим вони підтримали комуністичних партизан у Греції, перемога яких обіцяла Москві великі можливості в басейні Середземного моря. Ще пізніше більшовики вирішують вийняти шпичку зі „свого” молодого тіла в Німеччині: вони пробують вигнати з Берліну своїх учорашніх союзників, де ці останні перебувають на підставі умови з ними.

Тимто не минуло й трьох років від дня закінчення війни з Німеччиною, як США, Англія, Франція, Бельгія й Люксембург уже 17 березня 1948 р. підписують між собою оборонний пакт на п'ятдесят років; 21 листопада того самого року сенат США, тугий на такі акти, ратифікує закон про вступ своєї держави до Північно-Атлантийського Оборонного Пакту (НАТО), а 18 березня 1949 р. дванадцять західних держав уже підписують воєнно-політичний союз...

І аж тепер настав час для вирішення проблеми ДіПі, цебто людей, що вільно чи невільно втративши свої батьківщини, тепер томились у військових касарнях Німеччини й Австрії, носячи в своїх серцях ненависть до лютого ворога, що пограбував землю, яка належала їм з діда-прадіда і тримає в неволі їх рідних та близьких їм людей. Тепер почали розвантажувати касарні від ДіПістів, бо ті касарні потрібні для приміщування в них уже німецького війська, маючи свого недавнього союзника в ролі свого противника...

* * *

Нас викликають до американського консула. Розмова з ним уже навіть не нагадує такого скринінгового³³⁾ анекдота: одного нашого земляка запитують, якої він національності. Той відповідає: „Українець.” Голова комісії каже: „Такої національності нема. Ви маєте бути або

³³⁾ Від англійського слова „скринінг” — перевірка, контролю.

росіянином, або поляком, або румуном, або, нарешті, чехо-словаком.” Але наш земляк твердить, що він таки українець.

„А де ви народились?” — уже не без гніву запитує голова комісії.

„На Полтавщині.”

„Отже, ви росіянин” — твердить голова.

„Ні!” — заперечує йому земляк і наводить такий приклад: „Уявіть собі, пане, що в стайні кішка народила кошенят, то хіба ви будете називати їх лошатами?”...

Після цього голова скринінгової комісії каже: „Окей!” І рішення комісії було позитивним: українця рішення називати українцем... (В дужках зазначимо, що поступовання згаданого голови скринінгової комісії відповідає американському розумінню терміну „нація”: вона визначається за державною приналежністю).

Тепер під час бесіди американський консул може поставити вам таке питання: „Уявіть собі, що ви їдете до Америки і з транспортом сталась катастрофа: пароплав починає тонути. Йому на допомогу приходить советський човен; що ви зробили б: скористались би з допомоги советчиків, чи воліли б загинути?”

Відповідь для тих, хто втечу від большевиків вважає за своє найбільше щастя в житті, найлегша...

Після цього консул разом з нами й перекладачем підносить праву руку до гори для присяги. Після присяги консул з приємною усмішкою на устах тисне нам руки і бажає щасливої дороги до його країни, що в короткому часі стане нашою „ноювато батьківщиною”...

* * *

Після закінчення всіх медичних процедур, що часом здавались аж принизливими (хоч не треба забувати, що ми маємо їхати не лише до країни добробуту, але й — країни праці...), мене й мою дружину було визнано за гідних мати право на в'їзд до Сполучених Штатів Америки.

Можна було б цьому радіти, бо річ ішла про країну свободи, коли б не смуток, що огортав душу, бо дорога

до Америки не наближає (принаймні географічно), а віддаляє нас від нашої батьківщини...

На великий пароплав „Генерал Блек” сідало нас біля тисячі людей. Навіть молодь і та, поглядаючи на старших, почувала себе насторожено, нервово. Щождо маси старших пасажирів, то вона була зосереджена, замислена: вона усвідомлювала трагедію свого життя, що несподівано принесло розлуку з усім тим, чим вона досі жила, з тими святощами, яким поклонялась, розлуку з могилами своїх предків, як також і з живими своїми рідними та близькими й дорогими людьми, що з ними вона ділила радості й горе на своїй рідній землі, що з ними мала спільні ідеї, за які спільно з ними боролась...

Тимто на тлі загальної метушні й хвилювання, коли пароплав подав останній гудок, на очах у багатьох я бачив сльози...

Це було на великдень (24 квітня 1949 р.). Океанський гігант відривається від свого причалу. Він робить це поділовому, звично; але його пасажирам незвичне прощання, хоч тепер уже не з їхньою батьківщиною, а лише з континентом, до якого вона належить. Серед пасажирів чуються голосні схлипування... І в засмучену душу приходять слова поета:

Прощай, мій покою: пускаюсь у море

25 квітня. Ми — в Ля-Манші. Бачимо південний (французький) низький і північний (англійський) — горяний його береги. Цей останній височиться над неспокійними водами Ля-Маншу, мов би приготувався до оборони острівної метрополії Англійського коммонвелту від не завжди спокійного, а іноді й безоглядного в своїй жорстокості, континенту...

Ля-Манш, хоч і не надто широка, та проте й не вузька, смуга досить неспокійної води, що перед нею зупинився навіть такий фанатичний агресор, як Адольф Гітлер. Дивлячись на його води, оцінюєш мудрість нашого народу, що, міркуючи над долею свого краю, склав пісню:

Ой, горе тій чайці, чаєчці небозі,
Що вивела чаєняток при битій дорозі...

Наш нещасливий народ мусить відгородитись від своїх „добрих” сусідів штучним Ля-Маншем, якщо природа не створила йому відповідної барикади... Великі кошти й зусилля, що будуть вкладені в будівництво такої барикади глибокого патріотизму народу, сторицею повернуться йому. І лише тоді українці побачуть свою землю справді квітучою й щасливою..., а самі не будуть змушені, блукаючи по світу, шукати кращої долі...

Очевидно, що Англію рятував і сприяв її розвиткові не тільки Ля-Манш водний, але й Ля-Манш мудрости... і в першу чергу мудрости її державних провідників... Водна стихія страшна й небезпечна, але ці її риси втрачають свої особливості перед мудрими й організованими людьми... Дай, Боже, щоб українці, яких недоля кинула плавати в усіх океанах світу, навчилися тієї мудрости!..

* * *

На пароплаві лише де-не-де можна побачити написи (і то не „крикливими” літерами): ІРО. І тоді мимоволі з подякою згадуєш творців цієї справді гуманітарної організації. Той факт, що до ІРО напхалось чимало людей з далеко не гуманними цілями, якщо не з явними цілями НКВД, не може знецінювати ролі самої організації.

Серед наших пасажирів — переважно балтійці, а з них — 95% — литовців, значно менше українців та жидів, а ще менше — поляків, сербів, мадярів. І проте на пароплаві чути переважно німецьку та польську мови. Останньою говорять, крім звичайно поляків, жиди, часом коректні й толерантні литовці, що їм, до речі, належать тимчасові адміністративно-господарчі пости на пароплаві, — а також дехто з українців...

Сьогодні в нашій спільній каюті — висококваліфікований підмітач — відомий український піяніст проф. Роман Савицький. Коли його запитували, чи мітла легший інструмент, порівняно з піаном, він не погоджувався...

Минаємо простір, що його недавно покривала траєкторія німецьких фау 1 та фау 2. Отже, скоро від нас заховається європейська земля, земля тієї Європи, що дала людству сучасну культуру й цивілізацію, що дала поняття й практику свободи й гуманізму, тієї Європи, що в обороні цих ідеалів знесилилась і була змушена провідництво світом передати своїй дитині — Америці.

Америка — це та невідома нам країна, що на неї сьогодні з надією дивиться весь світ, бо вона володіє переважними економічними ресурсами й засобами війни. „Це та країна, каже наш супутник — старенький д-р Л. Г., — на яку я не можу покладати надій, бо вона несподівано швидко розбагатіла та навіть стала економічно могутньою країною і тому не здібна розуміти людського горя.”..

„Чи надовго їдемо з Європи?” — запитує мене старенька д-р Г. І ми разом з нею відповідаємо: „Надовго!..” На доказ цього ми наводимо недавнє підписання Північно-Атлантийського Пакту, що має безумовно лише оборонні цілі. Бо Захід (християнський Захід!..) — егоїстичний: він дбає лише про себе, йому не болять страждання сотень мільйонів людей, що томляться в большевицькій неволі, яких цей режим перетворив на препарати для дослідження метод запровадження соціалізму й комунізму... Постає питання, чи не кращий шлях вибрав той, хто залишився в рідному краю, щоб бодай помститись над нашим національним ворогом, хоча б цей і вкоротив йому життя?...

* * *

Нас, чужих для всіх, бездомних, уже далеко в океані проводжали білі морські чайки-меви, що підлітали до нашого пароплава з берегів Вільної Ірландської Держави та її острівців в Атлантичному океані. Я радий був і вдячний цим невинним істотам, бо вони, здається, були здібні глибше, аніж багато істот у людській подобі, розуміти наше горе, нашу тугу...

Білі меви в'ються над водою,
А вода — зелена каламуть.
І думки мої, що линуть за тобою,
Більш тужливі, ніж колинебудь...
Криги сірі над водою,
Вгорі небо — килим білих хмар.
Я дивлюсь. І ковані нудьгою
Кам'яніють сльози, мов янтар...

Так відбила, мабуть, не лише свій душевний стан у той час поетеса Марта Калитовська.

* * *

Сьогодні нас учили, як рятуватись на воді з допомогою рятувальних поясів у разі катастрофи пароплава. Але цієї науки, здається, ніхто поважно не сприймав, бо уявляв собі, що в такій трагічній ситуації скоріше загине від розриву серця і тоді... не буде потрібен рятувальний пояс; тоді команда пароплава, згідно з морським звичаєм, спустить його труп за борт пароплава, а хвилі бурхливого океану покриють слід по ньому...

На пароплаві найкраще почувають себе підлітки: ними оволодівають нові враження, нова обстановка, хоч, зрештою, досить одноманітна. Вони не відчують коливання пароплава; для них, здається, того навіть мало і вони з захопленням, властивим їхньому вікові, використовують спеціально для них поставлені гойдалки. Інакше почувають себе дорослі. Жінки, за винятком одиниць, уже з першого дня плавання хворіють, хоч і на не дуже небезпечну, але дуже таки тяжку й неприємну, морську хворобу, а чоловіки починають розуміти, що то таке є хитавиця на морі... Багато з них почувають себе ніби приголомшеними і тому навіть любителі довгих розмов сидять понадувавшись, мов ті сичі...

На такі страждання може зважитись, очевидно, тільки той, хто дуже сильно чогось хоче, або ж так само сильно чогось не хоче, навпаки — хоче його позбутись. Певна частина пасажирів хоче скористатись в Америці з можливостей бізнесу, чи взагалі бажає прикласти руки до яко-

гось діла, чого вона з тих чи інших причин не мала змоги робити у себе дома. Ми — українські пасажирки — в масі своїй належимо до тих, хто гостро не хоче бути в большевицькому рабстві і так само гостро хоче бачити свій народ вільним у своїй вільній державі. І ця свідомість дає нам сили витримувати тяжку дорогу бурхливою водною постелею...

* * *

До їдальні, де нам давали добру й досить різноманітну, хоч для дуже багатьох і не апетитну, їжу, заходить чим далі, то все менше людей; та й ті здебільшого обмежувались тим, що брали фрукти (цитрини, помаранчі, яблука, виноград, банани тощо) і йшли собі рухатись, щоб менше відчувати настирливу й гидку хитавицю. Тоді приходила на думку мелодія вальсу „Над хвилями”, що його я в юнацькі роки любив слухати й награвати. Але як же ж відмінний вплив на людський організм тих хвиль, що їх оспівано в цьому чудовому музичному творі!..

* * *

Ми пропливли вже приблизно тридцять відсотків нашої дороги і досі нам щастило не зазнати на собі, що таке є шторм на океані. Але весна й осінь неодмінно супроводжуються в Атлантичному океані цими страшними бурями. Тепер нас попередили про можливість шторму (хоч він настав для нас на пару днів пізніше).

28 квітня. Ми п'ятий день на воді. Радіо третій раз з черги оголошує, що годинники мають бути переставлені на одну годину назад.

29 квітня. Ніч була спокійна, тільки в каюті не вистачало повітря, і, хоч вентилятори працювали без перерви, я довго не міг заснути.

1 травня. Вночі мене розбудили сильний шум та грукіт, тому я встав: і, щоб не нудьгувати, взявся за книжку. Вітер був силою в шість балів і читання було цілком можливим. Але згодом вітер підсилювався до такої міри, що через сильне коливання пароплава читати вже я не міг. Ось чується страшний гул, неначе суміш звуків

грому та розриву бомб. Пароплавом сильно колихнуло: був шторм силою понад сім балів.

* * *

Сьогодні нам видали купони вартістю по два з половиною долляри (дітям — по півтора долляри), що за них у крамниці пароплава можна дещо купити. Але крамничка має лише багатий преїскурант, а цікавіший крам... уже „розпродано”... Це мені нагадало советські „торги” й так звані кооперативи... Курці обурені ще й тим, що купони видано так пізно і тому вони досі душились усякого роду тютюновими ерзацами. Вони не враховували того, що пароплавний крамар мав збути непотрібний йому, завалящий, крам...

* *

Під датою 1-ше травня у мойому щоденнику записано: „Коли пишуться ці рядки там десть далеко на сході щойно відбувся стандартний парад військ на „Красной площади.” Хтось з великих большевицьких достойників з доручення „батька народів” (а може — й сам „батько” особисто) виголосив промову, в якій безумовно ж закликає советський народ бути готовим до відпору капіталістичному світові, що має агресивні відносно СССР наміри. Це говориться вже ось кілька десятиліть тоді, коли большевицькі вожді знають, що західній демократичний світ не здібний (принаймні сьогодні) на такий крок”...

2 травня. Нас звичайно кличуть до їдальні через радіорепродуктор такими словами (німецькою мовою): „Алле пассажіре кеннен ессен геген”.³⁴⁾ Але в великий шторм, коли лише одиниці йшли їсти, а решта лежала напівмертвою, до нас звертались такими словами: „Алле пассажіре золлен (або миссен) ессен гегені!”³⁵⁾ Так говорилося для того, щоб ми остаточно не послабили й не втратили здібности навіть вийти з пароплава...

4 травня. Коли ми вранці проснулись, наш пароплав уже стояв на причалі у пристані м. Нью Йорку. Ми —

³⁴⁾ Всі пасажири можуть їти їсти.

³⁵⁾ Всі пасажири мусять їти їсти!

перед дверима міста, що після створення Організації Об'єднаних Націй, стало метрополією світу. Ми побачили, раніше бачену тільки на фотографіях, гігантську Статую Свободи. Величний образ і погляд її звернені на схід — у бік старих континентів. У правій руці вона високо тримає палаючий смолоскип, а в лівій — Книгу Законів — символ законів, що під їхньою гуманною опікою багатьом з нас судилось доживати віку. На статуї написано: „Дайте їх мені сюди, усіх ваших бідних, зморених, гущу ваших мас, що хоче дихати вільно, нужденних залишків ваших людних берегів. Пришліть їх до мене бездомних, киданих бурєю! Я свічу свій смолоскип біля золотих воріт”...

* * *

Ще на пароплаві Представник ЗУАДКу почепив на груди кожному, хто прибув до Америки на висланий ним афідавіт, круглий значок, що на його жовтому тлі синіми буквами було написано. „Юнайтед Україніан Америкен Реліф”.³⁶⁾ Після поверхової контролю наших убогих пожитків, що її робили ввічливі пристаневі службовці, ми могли йти до міста. Ще до того ми бачили рух авт і чули їхнє: Джів!... Джів! Джів!.. Ми — в країні автомобілізму...

Далі під проводом голови ЗУАДКу д-ра Галана ми рушили на залізничну станцію, щоб прямувати на місця свого призначення, в стейті Меріленд. Із станції, що через масу людей, шум та грюкіт зробила на мене враження пекла, „скажений” своєю швидкістю потяг (бо ми в — країні темпів, техніки й індустрії) повіз нас на південь і вже того самого дня ввечорі ми були в столиці стейту м. Балтиморі. Тут у приміщенні якогось спортивного клубу ми заночували. Перед тим доброзичливі й невсипущі місцеві українки, подібно до таких самих українок Нью Йорку, що частували нас апетитними бутербродами, по-частували нас справжнім українським борщем; після со-лодкавої пароплавної їжі та після набридлої хитавиці, цей борщ ївся з неймовірним апетитом. А вранці наступ-

³⁶⁾ Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет.

ного дня фермери розібрали нас по своїх господарствах. Так я з дружиною опинився у глибині півострова Меріленд за кілька десятків миль від м. Балтимори біля містечка Престон на фермі у сина замєриканізованого німця.

* * *

Садиба й хата господаря, як і величезна більшість ферм того стейту, — справжня квіточка та ще в травні місяці...

Існує ходяча думка, що український селянин — найбільший у всьому світі індивідуаліст. Це, можливо, й вірна характеристика, але тільки в частині непризвичаєності його до громадських справ... Побачивши американські ферми, складається враження (помилкове!), що американський фермер перевершив у цьому українського селянина. В Америці, де, як не як, у сільському господарстві працює з двадцять мільйонів людей, — нема сіл, а є лише окремі садиби, де на своїй землі господар має і хату, і всі господарчі будівлі. Ферми в цьому стейті (термін „штат”, або ще гірший, бо цілком безпідставний, „держава”, — треба б замінити в нашій мові на „стейт”) віддалені одна від одної за чверть або пів-кілометра, зрідка-далі. Незважаючи на те, що фермери мають і авта, і телефони, і радіоапарати, а останнім часом — і телевізори, — вони все ж таки живуть мов на хуторах. Вони зустрічаються з людьми здебільшого тільки один раз на тиждень — у церкві і при тому, біля церкви, по закінченні богослуження, розмовляють поміж собою десять — п'ятнадцять хвилин, а далі поспішають годувати птицю чи худобу.

Розвагою для наших господарів, а разом з ними й для нас, — (хоч тільки зрідка), було кіно, або якісь спортові змагання, що в них кохається, здається, кожний американець. Частіше розвагами для нашого фермера та його дружини були візити до батьків та родичів, що мешкали недалеко, а найбільше телефонні розмови з ними.

* * *

Якщо в Німеччині у бавєра-господаря мені доводилось найчастіше чути слово „арбайт” — робота, то в Аме-

риці чую слово того самого змісту — „ворк.” І якщо б мене попросили схарактеризувати Америку, то я в першу чергу сказав би, що то — країна праці і, як наслідок цього, — країна добробуту. Міркуючи над цим я запитував себе: чому український народ, маючи таку благодатну землю, не жив у таких достатках, як от американці чи навіть німці? Відповідь на це виробив таку: не тому, що ці народи роботящі, а українці, може, ледачі, як це подекуди можна почути; ця остання категорія людей в тій чи іншій мірі зустрічається всюди. Наш народ силою історичних обставин виплекав у собі дуже цінну рису витривалости: таких умов, в яких жив і живе наш народ, західні народи не здібні були б витримати!.. Добробут же цих народів є наслідком також і того, що в цих країнах господарче життя належно порядкується відповідним законодавством. Приватна власність є основою доброї організації виробництва, а, як наслідок цього, — належна оплата праці — і господаря і найманого робітника; а звідциль — і добробут.

На перешкоді добрій сільській господарці у нас часто була недостатність основних засобів виробництва — землі й реманенту та оборотного капіталу. Тому неможливий селянин та навіть так званий середняк — основна маса селянства — не міг належно, на американський взірець, провадити своє господарство. Американські фермери включені (розуміється добровільно, бо бачуть в тому користь) до системи кооперації, що дбає про постачання їх засобами та матеріалами виробництва, а також про збут їхньої продукції. Велику частину господарчих справ американський фермер полагоджує з кооперативними організаціями користуючись телефоном. Цьому сприяє, розуміється, взаємне довір'я, що незмірно полегшує працю та навіть саме життя.

* * *

В сучасному світі дві найбільші країни — США та СССР — (біла й червона зірки...) стоять на протилежних полюсах щодо справ організації економічного життя, суспільних прав громадян тощо, коротко кажучи — ці

дві країни являють собою принципові протилежності щодо політичної й суспільно-економічної суті їх режимів. Тому характеризуючи тут американське життя, автор цих рядків тут часто послуговується найраціональнішою, на його думку, методою порівняння.

Америку в країнах большевицького соціалізму називають країною доляра, (звичайно в гіршому розумінні цього слова), в переконанні, що американець за доляра готовий продати свою душу або стрибнути з дзвіниці... Уважніше вивчення Америки й американців дає підстави твердити, що пересічний американець любить доляра не дужче, ніж мешканець якоїсь іншої держави чи й континенту. Епітетом „любитель доляра” американців нагородили люди, що про доляри тільки мріють, а їх не мають, або ж мають менше, як американці...

Крім сприятливих для господарчої діяльності природних умов, американці мають доляри за свою працю. Чи треба говорити, що в цій справі величезне значення має й ступінь культури народу та його психологія, зокрема його наставлення до таких соціальних та духових категорій, як от багатство, гуманізм, солідаризм тощо? З історії Сполучених Штатів Америки відомо, що найбільшою групою імігрантів у перший період освоєння європейцями американського північного континенту, була група протестантів — кальвіністів. Ця релігійна секта, у протилежність католицизму, православ'ю та деяким іншим релігійним напрямкам, не засуджує грошей, а, навпаки, вважає, що гроші Бог дає для того, щоб їх власник міг ними служити собі й своїм ближнім... Як бачимо ця філософія грошей цілком відмінна від філософії, так би мовити, клясичного християнізму, що твердить ніби до раю потрапити багатому так само важко, як верблюдові пролізти крізь вушко голки...

Очевидно не без впливу такого напрямку думки, освяченого церквою, постала й виплекалась філософія бізнесмена американського взірця; напрямом цей формулюється так: „Живи сам і давай жити другому.” Така філософія є однією з основ не лише американського добробуту,

але й американської національної солідарності та американського внутрішнього миру. Звідціля — відомий світові ідеалізм американців, що виявляється, зокрема, в їх жертвенності, якій сприяє також відповідне законодавство: грошові прибутки, пожертвовані на суспільно-корисні цілі, не обкладаються державним податком.

Недаремно, мабуть, відомий американський релігійний проповідник Били Грагам тішиться тут великою популярністю. Він у своїй книжці п. н. „Мир з Богом” пише, що треба діяти згідно з притчею Господньою: „Заробляй, згідно з Божим законом стільки, скільки можеш, але витрачай, додержуючись Божої заповіді. Давай із свого заробітку десятину Господеві і роби це вірно і чесно, бо Біблія каже, що то справедливо і правильно. Коли ж будуть у тебе якісь сумніви щодо матеріяльних вартостей, то візьми в руки Біблію і читай, як учив Христос про гроші, що говорив Він про заробітки та про те, як витрачати гроші й розподіляти багатство.” І далі він наводить такий вірцевий приклад поступовання багача. „Багач дав кожному з своїх наймитів певну суму грошей, щоб вони належно використали їх, а сам подався до якоїсь далекої країни. Повернувшись він довідався, що деякі його слуги розумно використали одержані гроші та збільшили їх, і він похвалив тих слуг за кмітливу розважність і мудрість. А одного наймита, боязкого й нерозсудливого, що не вигадав нічого ліпшого, як сховати гроші від злодіїв, осудив.”

Розуміється, в Америці багато, навіть дуже багато, безоглядних, так би мовити, любителів доляра. Але добрий початок, що його зробили перші американські бізнесмени, — то половина діла: американський капітал виконує колосальну суспільну функцію.

Моїм обов'язком на фермі було плекати курчат на м'ясо. Фармер одержував з інкубаторного господарства двохтрьохденних курчат і годував їх впродовж дев'яноста, найбільше — ста днів, бо після того в курчат настає період статевої стиглості і відносний приріст їхньої ваги різко

зменшується. Це знає фармер і використовує це знання на практиці. Роботу свою фармер провадить цілий рік, без перерви; отже, він робить впродовж року три-чотири обороти. Оскільки приміщення давало змогу держати одноразово двадцять тисяч курчат, то за три ротації мій фармер випускав пересічно сімдесять тисяч курчат. І, якщо він мав з кожного курчати лише десять центів чистого прибутку, то за рік він мав його сім тисяч доларів.

Само виробництво організоване так: курчата мають приміщення, що їм могли б позаздрити багато підсоветських селян: світле, просторе і — в разі потреби — утеплене. Механізована подача корму й води. Господареві корм і малих курчат привозять на замовлення телефоном; тим самим телефоном господар викликає й купців і ті забирають у свої клітки і на свої авто курчат, а господареві вручають чека на певну суму сотень чи й тисяч доларів. Оце і все! Отже, такий фармер може не мати землі, за яку люди в інших державах б'ються й ріжуться, ні коня, ні вола і може господарювати та ще й мати з того господарювання великі зиски. Якщо мій фармер мав трактора та ще деякі сільсько-господарчі машини й знаряддя, то лише тому, що він обробляв своїх п'ять-шість акрів землі: вирощував на ній кукурудзу, ячмінь, бараболю, бо, між іншим ділом, годував ще пару десятків свиней.

Так живе і працює американський селянин, що його можна було б назвати середняком. Така особливість американського господарчого життя, американського бізнесу: великі масштаби, спеціалізація, безперерійність у роботі, продуманість у всьому, взаємне довір'я поміж контрагентами, а, в разі потреби, суворий суд.

* * *

Мої відомості через недостатнє знання мови, а тому й незнання американського життя у всьому його складному комплексі, — можуть бути, натурально, обмеженими. І проте, саме досить довге перебування в цій країні, праця серед її людей та різні інші стосунки з цими людьми, дають підстави й право забирати в цій справі слово.

Америка — багатюща країна не лише своїми природ-

німи ресурсами, але й здобутками людських рук та людського генія. (Хоч на питання, що таке геній знаменитий Генрі Форд відповів: „Геній — це 20% здібностей і 80% поту” . . .). В силі й могутності Америки переконався кожний хоча б на досвіді двох останніх світових воєн, що в них Америка брала видатну участь як учасник бойових акцій, як постачальник засобів війни і, нарешті, як ліквідатор економічних, а почасти — й політичних наслідків цих воєн.

Сполучені Штати Америки — країна капіталістична, цебто в ній мало не всі знаряддя й засоби виробництва, а також банки і т. п. — є в руках приватних власників чи їх об'єднань, а серед них немалий відсоток рядових американських людей — робітників, фермерів, службовців. Але американський капіталізм, має й ще деякі особливі риси, що значно пом'якшують його індивідуалістично-егоїстичну природу: американський капіталіст цілком відмінний, наприклад, від безславної пам'яті московсько-царського поміщика, що часто навіть не бував у своїх маєтках, отже й не знав, де беруться гроші, що пливли до його кишені. До того ж тепер американський капіталіст, згідно з законами про так званий прогресивно-прибутковий податок, платить величезні податки державі. Коли б порівняти чистий прибуток американських капіталістів з заробітною платнею і всякими законними й незаконними додатками до неї величезної армії советсько-більшевицьких бюрократів, то висновок вийде, можна припустити, не на користь так званого „робітничо-селянського” советського режиму. Вже нема чого порівнювати матеріяльного становища американського фермера зі становищем ожебраченого підсоветського селянина-колгоспника, як також високооплачуваного американського примислового робітника та напівожебраченого підсоветського пролетаря, хоч останній і дістав від панів-комуністів назву господаря всієї советської держави . . .

Одначе нехай читач не поспішає зараховувати автора цих рядків до тих, хто, може, хотів би всі американські порядки, все американське життя перенести в Ук-

раїну... Бо не даремно існує приказка, що в перефразуванні читається так: що для німця добре — то для українця — смерть...

* * *

Америка швидкими темпами „європеїзується”: на старість американець має старечу пенсію, що здебільшого забезпечує йому прожитковий мінімум, а на випадок хвороби — безкоштовне (хоч подекуди й не цілком) лікування. В критичних випадках американець може розраховувати на муніципальну чи суспільну допомогу (дизабіліті пеншен).

Недоліки в цій ділянці тим часом компенсуються високими ставками заробітної платні. Треба тільки уміло й передбачливо ці кошти використовувати, уміти заощаджувати їх, до чого американець привчається ще зі шкільної лави.

Хоч безробітний в Америці має досить значну державну допомогу, то все таки факт мало не безперервної наявності значного числа безробітних є однією з отих хмар на американському небі, що про них пише в своїй книжці п. н. „Багато неба” Докія Гуменна.

У своїх нарисах п. заг. „Серед хмаросягів” цієї самої авторки один з персонажів говорить: „... в Америці їдять по-панському, працюють по-кінському, а сплять по-собачому, щоб не проспати до роботи”... А далі: „В Америці люди спочатку тратять здоров'я, щоб здобути гроші, а потім тратять гроші, щоб вернути здоров'я. Перше вдається, а друге — не завжди...”

Цими гумористичними характеристиками досить влучно схоплено особливості американського життя. І тому треба знати, що, хоч Америка й є країною великих можливостей, про що свідчить наявність багатьох колись рядових людей, які досягли значних матеріяльних успіхів, — то згадані особливості життя в Америці вимагають вдумливого до себе відношення з боку кожної людини, що хоче забезпечити себе від можливої в майбутньому біди.

Тепер, коли Америка має законодавство, що гарантує бодай мінімальне матеріяльне забезпечення рядової людини на старість, на випадок безробіття тощо, було б безпідставно говорити про бідуювання людей, а тим більше про небезпеку стати жебраком. До цього можуть дійти лише одиниці, що менше знають дорогу до фабрики чи до свого дому, а більше — до бару (шинку) ... Цих „шоп” (підприємств) в Америці, може, аж забагато ...

* * *

Розуміється, Америка — далеко не ідеальна країна. Має вона ще чимало такого, що вимагає поліпшень. Може найгостріше тут стоїть расова проблема, проблема повної рівноправності негрів, що їх кількість наближається до 10% загального числа населення держави. Але й з цим прогресивне американське законодавство потрошку дає собі раду. Досить сказати, як це недавно заявив один з провідних американців, будучи в Англії, що в американських університетах негрів більше, як англійців в англійських університетах ... Слід при цьому сказати й те, що недавно сказав один з негритянських провідників в Америці: в тому, що за неграми в США у повсякденному житті не визнається повних прав, винні не самі противники нашої рівноправності, але й самі негри, що своєю поведінкою змушують навіть законодавців бути стриманими ...

А поза тим: нема тепер тієї Америки, що про неї в період так званої каліфорнійської „золотої лихоманки” писав Максим Горький у своїй книзі „Город желтого дьявола.” А писав він ніби тут люди в боротьбі за володіння земними благами готові один одному горлянки поперегризати. Навпаки, тут і урядові чинники, і суспільство готові допомогти людині не тільки не дати загинути з голоду, але при потребі підтримають матеріяльно й морально. Нема, — і, мабуть, не буде тепер тієї Америки, що в 30-х роках терпіла економічну депресію, наслідком якої мільйони людей досить довгий час переживали тяжку матеріяльну скруту. На цьому навіть і тепер спекують внутрішні, в тому, на жаль, і українські, й зовнішні большевики; одночасно ці люди мовчать про те, що саме в період амери-

канської депресії, за якої держава всіма способами намагалась допомогти своїм громадянам, на Україні большевики зорганізували голод, від якого пішли в передчасну могилу мільйони ні в чому невинних людей...

* * *

Відомо, що на світі не існує американської нації в її звичайному (расовому) розумінні. Будучи заснованою англійськими колоністами, в наступний період США ввібрали в себе кров багатьох європейських і позаєвропейських рас і з цього конгломерату створили націю новітнього типу. Може якась пара поколінь американських іммігрантів знає своє кровне походження і живе в Америці переважно своїм національно-культурним життям, залишаючись лояльними до своєї нової, прибраної, батьківщини і зберігаючи сантимент до батьківщини своїх предків. Тимто українську мову, наприклад, в Нью Йорку, Філадельфії, Детройті, Чикаго та інших містах США, як також і Канади, можна, здається, почути частіше, як у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Січеславі та, мабуть, і в Коломиї, чи й у Львові. Бо тут українською мовою говорять вільно всі, хто хоче, тим часом, як на Україні, принаймні по містах, українською мовою користуються майже виключно ті, хто до того зобов'язаний директивами комуністичної партії, щоб замилювати очі наївним... А звичайна українська людина, принаймні з числа інтелігентів, там стримується говорити рідною мовою, щоб не потрапити в число „буржуазних націоналістів” з усіма сумними від цього наслідками...

Наступні покоління іммігрантів до Америки біологічно змішуються з представниками інших, ще не змішаних, національностей або й зі „справжніми” американцями. Цей нівеляційний процес, який відбувається під охороною ліберальних законів держави, і дав націю оригінального типу, що її характер віддзеркалює напис на американських монетах: „Е плюрібус унум”³⁶).

³⁶) Латинське: єдине у множестві.

В таких умовах нелегко нам зберігати своє національне „я”, хоч американці не тільки не забороняють, а навпаки — сприяють розвитку національних культур численних народів, що прибувають до цієї країни. І треба тільки пошкодувати, що далеко не всі наші земляки використовують ці права і можливості.

Незважаючи на те, що американська нація являє собою конгломерат народів, зібраних з цілого світу, сучасні Сполучені Штати Америки не можуть скаржитись на відсутність у них патріотів, бо американський громадянин має за що любити свою країну. Навіть, якщо б відкинути добробут, що ним не безпідставно тішаються громадяни цієї країни, то й тоді свободи, зафіксовані в конституції США, складені на високо моральній основі рівних для всіх громадян людських прав і людяного відношення до кожної людини, — дали б підстави характеризувати цю країну як взірць для багатьох, навіть прогресивних, держав світу. Сер Френсіс, що був свого часу генеральним консулом Великобританії в Нью Йорку, сказав про це американське місто (а це в повній мірі стосується й цілої держави): „Тут я бачив, як люди різних національностей, що приїхали з усіх кінців світу, можуть жити в дружбі й згоді... Демократія в тому вигляді, в якому вона практикується в Нью Йорку, може і повинна практикуватися в цілому світі.”

* * *

Це — щодо країни загально і, зокрема, щодо політичних прав її громадян. Дещо інше враження справляють на людину особливості американської культури й побуту. Відоме, наприклад, американське гангстерство є безперечно брудною плямою на тілі й душі Америки. Хоч при цьому треба врахувати: по-перше, що в сучасному світі, мабуть, нема не — гангстерських країн... СССР, що наголошує американське гангстерство, має його у себе, мабуть, не в менших масштабах, хоч і в інших формах; по-друге, Америка — майже суцільно імігрантська країна і, як така, вона не могла уникнути допливу до неї різного роду злочинного елементу. Можливо, що надто ліберальні

закони (поруч, правда, з електричним кріслом для неправних злочинців, яким американці, до речі не зловживають), не сприяють повній ліквідації (якщо вона взагалі можлива) цього зла.

* * *

Хоч про США дехто й говорить, що це — країна церковна, але не релігійна, то вже зі ставлення американців до людей, що опустились на саме соціяльне дно, можна констатувати, що Америка — країна християнська: боми (босяки) тут мають також опіку над собою, їм, принаймні у Нью Йорку, дають щодня тарілку супу і навіть кілька центів кишенькових грошей. Не те в країні, що буде „світле майбутнє” для всього людства, де цих, у великій мірі зроджених самим большевицьким режимом, людей, у концтаборах, по використанні їх у ролі донощиків та провокаторів, бувало, просто ... вистрілювали ... Так менше мороки і дешевше для робітничо-селянської держави ...

* * *

Проте для боротьби зі злочинністю, особливо серед молоді, очевидно, не досить одних каральних чи допомогових заходів. Тут потрібні заходи й іншого порядку, зокрема виховні. Вони мали б узмістовнювати повсякденне життя молододі людини, підносити її культурний рівень до розуміння вищих, духових інтересів, відтягати у бік загальнокорисної праці, що давала б людині моральне задоволення. І т. д. І т. п. На жаль США до останнього часу не надавали належного значення цим заходам. Це може бути стверджено хоча б тим, що тут до останнього часу не було навіть відповідного федерального (загальнодержавного) міністерства. Останнє, правда, можна зрозуміти, якщо врахувати, що американські штати у багатьох справах мають більші права, як, наприклад, республіки в СС-СР ... Лише недавно постало в США міністерство, що, між іншим, має також і завдання (хоч дуже загально) керувати й освітніми, культурними й виховними заходами в загальнодержавному масштабі. Але особливості американської конституції (надто великі права штатів), що нею американці дуже дорожать, треба думати, будуть ще

довго стояти на перешкоді належній організації справи освіти й виховання.

* * *

А покищо, як пише газета „Чікаго Дейлі Ньюс“; „Цього, 1960 року, ми витратимо знову десять більйонів (мільярдів) на гарячі напитки, цебто на горілку, два більйони — на прогулянки за кордон, два більйони — на прогулянки на великих і малих човнах, три і шість десятих більйона — на полювання й рибальство для особистої розваги, один більйон, — для домашніх купальних ставок, один більйон — на куриво. Ми пливемо в повені розкішних помешкань і автомобілів...” І т. д. І т. п.

Разом з тим та сама газета пише, що в Америці не вистачає двохсот тисяч учителів. Цю недостачу можна подолати піднесенням платні вчителям. Але воно вимагатиме збільшення податків, чого, як непопулярного заходу, законодавці уникають... Це — один з істотних дефектів демократії... І не лише американської...

Може через дефекти шкільництва людині, що недавно прибула до Америки з європейських країн, кидається в вічі те, що тут люди мало читають. І тому зовсім не дивно іноді бачити тут в домах такі своєрідні „книгозбірні”: в шафі стоять рядки книг в обкладинках з золотим тисненням; ближче приглянувшись — замість бібліотеки побачимо ...її макет... Американці люди жваві, а читання книжок — річ одноманітна і для декого — нудна...

Пишучи це приходить до голови думка: а чи кожна книжка, кожне читання дасть кожному читачеві щось корисне, чи, може, й ні? Адже серед надрукованого досі всіма мовами світу можна знайти чимало й шкідливої писанини... Не кажучи вже про гангстерські та їм подібні деморалізуючі писання, можна назвати й усякі „Капітали” Карла Маркса тощо, які, принаймні серед молододосвідчених читачів, породили масу гангстерів новітнього типу... В цьому світлі власник названого макету книгозбірні виглядає невинним і навіть симпатичним ягнятком...

Нехай читач не поспішає зарахувати автора цих рядків до категорії мракобісів: він має на увазі не освіту взагалі, а лише „освітні” діла советських вождів, що молодих людей, які ледве пройшли курс ліквідації елементарної неписьменности, посилали в науку до університетів, щоб там не вчити їх, а лише... дати їм дипломи, які, даватимуть тим людям надхнення для боротьби за большевицький соціалізм — комунізм...

Знайомство з культурним життям Америки дає змогу бачити, що справи так званої позашкільної освіти тут дуже занедбані. Тут неоцінено роботи різного роду самодіяльних гуртків, як наприклад театральних, чому, очевидно, не сприяє особливість життя пересічного американця: поза фабрикою він в основному проводить час, якщо не біля авта чи на якихось спортових змаганнях, то — біля телевізора. І може єдина галузь, де молодь гуртується — це спорт в більш-менш різноманітних його формах. Нема чого говорити, що цього далеко не досить для задоволення культурних і товариських інтересів жадібною до всього молоді.

Може наслідком такого занедбання справи освіти й виховання молоді в Америці не менше, як в інших країнах світу, поширені злочинства молоді й підлітків, простота звичаїв (щоб не сказати сильніше...), що доходить до своєрідного культу голої жінки і, мабуть, як наслідок цього — такі явища, як розводи подруж; приклад у цьому здебільшого подають голлівудські зірки... Розуміється, Америка далека в цьому відношенні від того, що свого часу практикувалось тут сектою мормонів, яка многоженство не лише не вважала за непорядність, але в якій воно було побутовим явищем, освяченим церковними приписами.

* * *

В Америці часто старенькі люди, доживаючи свого віку, томляться й помирають самотні, не зігріті родинним теплом своїх нащадків...

Поруч з цим дехто, особливо з людей добре заможних, заповідає своє майно укоханим своїм песикам та ко-

тикам... Тому іноді складається враження, що американці живуть так, як жила французька аристократія часів передодня великої революції, мовляв, аби нам було добре, а після нас — хоч потоп... І тоді запитуєш себе: а може таку високу ціну американці платять за високий рівень добробуту і за свободу, що її тут мають громадяни і не — громадяни цієї країни? Бо досить сказати, що новоприбулі до Америки люди, якщо вони поводять себе не порушуючи державного й громадського спокою, не знають, що то є таке — паспорт чи будь-який інший персональний документ; і тоді пригадуєш, що у громадянина СССР можуть запитати такий документ щодня і при тому можуть допитуватись, де і як ти його роздобув і чому ти живеш тут, а не там, де тобі „рідна” советська влада веліла?...

* * *

Певну виховну роль виконує в Америці Церква, але й вона, очевидно, не в силі упоратись з величезним і відповідальним завданням виховання; це особливо тому, що бодай формально лише ледве половина всіх громадян США належить до тих чи інших церковних організацій. До того ж тут, поруч з численними церковними будівлями ще частіше (іноді на кожному розі вулиць) бачимо бари, в яких випивається спиртних напоїв чи не більше, як у всій останній частині світу. Правда, цьому в певній мірі сприяє добробут населення. Але тоді мимоволі з'являється нарадкська думка, ніби багатство є антагоністом культури...

Наявність численних (понад сто) церковних конгрегацій мала б, ніби, спричинювати роз'єднання громадян, їх взаємне відчуження, а може й ворожнечу між ними. Насправді ворожнечі між американцями на церковному ґрунті нема, бо принцип взаємної толеранції лежить тут в основі не лише церковного, але й громадського та іншого співжиття. І свою загальнонаціональну єдність американці уже не раз продемонстрували у критичні періоди життя не лише своєї держави, але й цілого світу...

Одначе не можна не відзначити й деяких негативних рис у ділянці церковно-релігійній. Наприклад, тут можна прочитати оголошення „руско-украинской церкви евангельських християн”, або табличку на церковному приміщенні такого змісту: „Русская православная греко-кафолическая церковь.” В даному разі маємо справу, очевидно, не стільки з релігією, скільки з бізнесом-економічним, а може — й політичним...

* * *

„Свіжого” європейця немило вражає той факт, що в США майже нема театрального життя, що є обов’язковою приналежністю сучасної культурної країни. Досить сказати, що на всю величезну й багатолюдну країну тут є ледве пара оперних театрів. Але... але, якщо большевики, що змагаються з Америкою в усіх ділянках життя, а в тому — і в ділянці культури, чваняться відкриттям оперного театру в сибірській тайзі, театру, побудованого буквально на трупах нещасних кацетників, то це, очевидно, не може говорити за перевагу есесерівської культури над американською...

Ми, нові американці, хотіли б мати в Америці приступні драматичний та оперний театри не лише для того, щоб задовольняти свої духові потреби, але також і для того, щоб мати змогу входити в контакт з американською публікою на культурному, так би мовити, ґрунті. А проте для цього тут широко відкриті двері різного роду клубів, починаючи від клубів товариств захисту тварин і кінчаючи політично-партійними. Але для того потрібне добре знання англійської мови й відповідне психологічне підложжя для сприйняття американського способу життя й своєрідності американської культури й побуту.

Очевидно, що своєрідність американського ділового життя (великий бізнес, масовість виробництва і механізація, почавши від дитячих ляльок і кінчивши ракетами з маршрутом на місяць і т. п.), відбилась і на культурному житті Америки. Проявом і демонстрацією цього є знаменитий Голлівуд, що масово продукує часто високоякісні з технічного боку фільми. Продукція Голлівуду, очевидно,

в великій мірі компенсує брак інших форм масових видо-вищ, а для широких мас вона є одним з головних родів духової поживи, хоч, правда, і не завжди, або — вірніше — дуже часто, ідейно низькоякісної...

Треба з приємністю відзначити, що американці, здається, найвище цінять вистави гумористичних та сатиричних п'єсок та індивідуальних виступів. На жаль тематика цих „шов-ів” здебільшого обмежується питаннями місцевого і то переважно побутового характеру. І це тоді, коли наша сучасність відкриває широчезне поле для гумору й сатири в соціальній та політичній ділянках. На жаль американські діячі сцени цим користуються лише в дуже малій мірі.

Вольтер казав, що театр учить швидше й більше. Не кажучи вже, що життя без театру — сіре, одноманітне й нецікаве, — театр — то справжній всенародний університет. Але, здається, і в цій ділянці американці починають „європеїзуватись”, очевидно, мають намір зліквідувати той стан, за якого, згідно з офіційною інформацією, „велике число американців, в тому — й половина конгресменів”, не бачила в своєму житті живого театру... Один сенатор з цього приводу сказав: „Ця країна повинна мати будинок для вистав опер і балетів”, бо інакше закордон „ставить під сумнів глибину нашої культури...”

Той факт, що американці починають усвідомлювати культурне й виховне значення театру, говорить про добрі перспективи в цій справі.

* * *

Після запуску більшовиками свого першого „спутника” американці заговорили про культуру в СРСР і почали дужче замислюватись над станом освіти і науки в своїй державі. Як це буває в людському суспільстві, дехто навіть, уявляючи собі советську „вищість” і, очевидно, бажаючи і сам стати вищим за своє оточення, почав вживати замість віскі „русскую водку”... Але американська Асоціація Освіти в одній зі своїх постанов записала: „Американське наслідування советської освіти підірвало б американську демократію”, бо „советська шкільна політика...

плекає інтелектуальну й технологічну еліту, що панує над народом і контролює її напрямки думок...”

* * *

У Нью Йорку продано на злам будинок, що в ньому мешкав і творив славний письменник Марк Твейн, один з тих мужів, що своєю творчістю „відкрили” всьому світові нову, культурну Америку... Розуміється, що цей факт прикро вразив кожну, причетну до культури, людину. Але... Це прикре враження маліє на тлі фальшування творчости великих людей, що входить до арсеналу ідеологічної зброї большевиків. Бо й справді: як можна розцінювати спотворювання творчости, таких геніяльних письменників як Шевченко, Франко, Леся Українка та інших, змальовуючи їх, як ідейних попередників і навіть фундаторів чоловіконевисницького большевизму?...

Вже не доводиться говорити про те, що большевики, очевидно ж, в ім'я своєї, як вони називають — соціалістичної, культури, здібні палити бібліотеки — ці скарби людського духа...

Характерною високоякісною рисою культури американця є його здібність до співжиття, його відношення до своїх земляків, співбесідників тощо. От, наприклад: відомо, що англійська вимова літери „р” не терпить повнозвучності і тому людина, що не засвоїла цього правила на практиці, може почути на свою адресу таке зауваження: „Його чужомовний акцент такий, що може й потяг зупинити”... Але в цьому зауваженні не помітно ані нотки глузування, — чується лише щирий, доброзичливий сміх.

* * *

Одного разу на столі робітниці фабрики читаю на картці, писаний великими літерами, такий напис: *O, Lord, please help me to keep my nose out of other peoples business...*³⁷⁾.

³⁷⁾ О, Господи, прошу допомогти мені не сунути мого носа в чужі справи...

Цього правила типові американці в великій мірі дотримуються в повсякденному житті, що сприяє добросусідським і взагалі добрим взаєминам між ними.

Поруч із здеморалізованими злочинними одиницями тут бачимо, як уже було сказано, маси доброзичливих і добродійних людей. Недаремно цілий світ знає допомогу Американського Червоного Хреста, організації CARE (CARE) і т. п., але рідко хто знає, що висока гуманна діяльність цих організацій у великій мірі тримається на жертвенності рядових американських громадян.

... І, коли я пишу ці слова, мені вчуваються звуки величного і разом з тим дещо сумовитого американського національного гимну. В цій музиці відчувається могутність держави і разом з тим — її журба за долю всього людства. Слухаючи цей гимн, хочеться вірити, що в боротьбі двох світів у решті-решт переможе американська релігія християнізму й лібералізму, а не комуністична релігія чоловіконенависницького кривавого марксизму-ленінізму...

* * *

Таким у загальних рисах є американське життя. Як бачить читач, Америка — далеко не гірша від інших країн вільного світу, не кажучи вже про країни опановані комунізмом, а в дечому вона — найкраща.

Але нас, хто змушений був покинути свій рідний край не з доброї волі, цікавить Америка, — як економічно наймогутніша і разом з тим — демократична держава світу, — з боку її зовнішньої політики, з боку її політики, спрямованої на допомогу народам, що стогнуть під залізною п'ятою тоталітарної диктатури новітніх московських імперіялістів і колонізаторів — комуністів. Цим бажанням мала б жити й ця велика вільна країна, бо ж: свобода — неподільна. І якщо частина світу перебуває в неволі, то ця неволя, мов та пошесть, може легко перекинутись і за океан...

Ці міркування повинні були б змушувати нинішніх державних мужів Америки глибоко задумуватись, щоб ліквідувати фатальні помилки — свої... і своїх попередників. Основною з цих помилок є поділ світу на вільну і підне-

вільну його частини, під чим в кінці другої світової війни підписалась і Америка. Цей поділ уже почав давати драматичні наслідки.

На жаль таких державних мужів серед американської політичної еліти, щось не видно... Натомість, в американському суспільстві, а слідом за тим — і в урядових колах Америки, мало не панівною стає думка про можливість співжиття та навіть співпраці вільного світу з не-вільничими державами й суспільствами. Максимальним бажанням Америки в цій справі є звільнення з комуністичної неволі народів, що попали в лабеті большевизму по другій світовій війні; щождо „старих невільників” московсько-большевицького імперіялізму й колоніялізму, то Америка додержується принципу „невтручання у внутрішні справи інших країн”, отже до них, до давно уярмлених народів, їй нема ніякого діла...

Взагалі увесь вільний західний світ має свої, часто великі, недоліки, що гальмують тепер, а далі будуть ще дужче гальмувати боротьбу проти комунізму. Це треба мати на увазі не лише тому, що державний комунізм має певні успіхи в ділянці матеріально-технічний, але й тому, що він має свою мораль, свій життєвий плян, свою мету, написану на його прапорі, що імпонує масовій людині.

Обговорюючи цю проблему славнозвісний, згадуваний уже тут, філософ Ортега, маючи на увазі рядову західню людину, пише: „Задля того, щоб послужити ідеї, що дає сенс його порожньому життю, вона може подавити свої заперечення проти комунізму і дозволить захопитися, якщо не змістом науки, то принаймні його надхненням, екстазом.” І тому цей автор свою книжку закінчує такими словами: „Комунізм має надто своєрідний моральний кодекс і проте — це все ж таки кодекс. Чи не було б гідніше й корисніше протиставити цій моралі комунізму — нову західню мораль як заклик до нової життєвої програми?”... (Хосе Ортега і Гассет „Повстання мас”).

Так говорить філософ світової слави, що знає психологію й потреби масової людини.

А що ж протиставить вільний світ войовничому комунізмові?

Він має: сьогоднішню Францію з її запізнілим націоналізмом, англійського старого здитинілого філософа Рассела з його принципом: „Краще ред, аніж дед”,³⁸⁾ численних великих і малих неутралістів, як серед окремих людей, так і серед держав, — неутралістів, що дивляться на світ дитячими очима...

Ці люди явно попадають на гачок большевицького „мирного співіснування”, хоч про нього самі його творці пишуть так: „Слово ‘мирне’ дехто зрозумів, як відмову від усякої боротьби, від усякого насильства, як чисто еволюційний розвиток без революційного ламання старих підвалин життя... Це глибоко помилкова думка.” (Журн. „Коммунист”, орг. ЦК КПСС, 14. IX, 1956 р.).

Розрахунки на конфлікт у комуністичному таборі — безпідставні, бо... ворон воронові очей не виклює...

* * *

Але... час — великий цілитель: він вилікує й Америку від хвороби співіснування... вовка з ягням... І тоді вільний світ під проводом Америки згадає й нашу поневолену батьківщину...

³⁸⁾ Краще бути червоним, аніж мертвим.

ІХ.

„ПЕРЕСАДЖЕНІ КВІТИ”

О, я знаю, що на вигнанні люди живуть тільки тугою.

Есхіл

Що довше ми блукаємо по світу,
то більше ми самотні.

Віктор Гюґо

У вересні 1949 р. ми опинились у типовому індустріальному американському місті і почали пробувати життя американських промислових робітників. Впродовж перших трьох місяців я був на трьох роботах, бо хто пізніше прийшов — той у першу чергу мусить покинути працю, якщо її господар не має. Особливо болюче вражає те, що про звільнення робітника підприємець не зобов'язаний попереджати робітника навіть за один день. Пом'якшується цей стан тим, що американський робітник дістає досить велику допомогу в разі безробіття.

Я працюю на фабриці, що мені ніколи навіть не снилось... Конвеєр втомлює, може, не так своїм тягарем, як одноманітністю, що, здається, перетворює тебе на бездушного автомата. До того ж під вікном моєї фабрики ростуть ті дикі рослини, що їх я на Україні мав запроваджувати в культуру в цілях господарчого використання. Вони, ці рослини, щоразу нагадували мені мій рідний край та ще й саме історичні його куточки; вони говорили мені про те, як нераціонально використовуються людські знання й уміння...; говорили мені про те, як далеко вільний світ стоїть від тих завдань, що їх він мав би виконувати для цілого світу й для самого себе...

У своїй книжці під вимовним заголовком „Людяне використання людини” Норман Вінер пише: „Прикувати

людину до весла на галері і використовувати її як джерело сили, означає приниження людської істоти, але однакове приниження полягає і в тому, коли людина приречена на монотонну роботу, що вимагає лише мільйонної частки її розумових здібностей...”

Творцеві конвеєрної системи, що сприяла різкому піднесенню продукційности праці — Генрі Фордові — людство повинно бути вдячне. Але, якщо ніж, порох, рушниця, атомові чи воднева бомба можуть служити на добро людству, то в неменшій мірі ці засоби й знаряддя можуть спричинювати йому нещастя. Все, очевидно, залежить від того, в чиїх руках є ті засоби й знаряддя та як і в яких цілях їх використовують. Якщо конвеєрна система дає великий позитивний ефект для виробництва, то, з другого боку, велике число в Америці алькоголіків, бомів (босяків) і так званих крейзіменів (ідіотів чи напів-ідіотів) — також у тій чи іншій мірі обумовлене самою конвеєрною системою... Не безпідставно тутешні профспілки ставлять питання про різке скорочення робочого дня на фабриках.

* * *

На цьому тлі своєрідним душевним відпруженням для мене було те, про що іще минулого сторіччя писав Іван Нечуй-Левицький: „В Америці, коли правда тому, що пишуть, і вчені люди і пани не цураються роботи.” Отже, думалось, будемо разом і нарівні працювати і разом зустрічати те гірше, що може несподівано для всіх нас прийти...

Не малою втіхою для мене було й те, що маса американського робітництва прийняла нас як рівних, так наче ми тут з нею й народились, хоч ми й прийшли сюди на готове. Адже ж американська історія знає гірші часи, коли треба було пустелі перетворювати на теперішні незрівняні оази не лише добробуту, але й люксусу.

Вже перший місяць роботи робітники „моеї” фабрики, де працював великий відсоток ДіПістів, оголосили страйк. На мітингу перед оголошенням страйку ми заявили, що ми солідарні з ними в їхній боротьбі за поліпшен-

ня умов праці й заробітку, але ми не можемо бути активними страйкарями в країні, що дала нам, бездомним, притулок і людські умови життя. І робітники сприйняли цю нашу заяву з належним розумінням.

* * *

Тутешні словаки склали про Америку таку пісеньку:

В Америці добре жить:
Як не робиш — поразить,³⁹⁾

А як робиш, то і маш
І так себе попіваш...

А коли ми, оголосивши страйк, покидали фабрику, мені один українець продеклямував:

Америка — добрий край:
Нема грошей — загибай...

Проживши в Америці біля двох десятків років, я ба-чу, що тут має місце лише те, про що словаки співають у другій половині своєї пісеньки, а саме: люди тут мають добре оплачувану роботу і багатом з них у „старому краю” навіть не снилось життя в таких „панських” умовах. Лише за невеликими винятками люди мають власні доми. Багато з наших земляків у короткий час побудувати собі або купили такі доми, що їм позаздрив би не один советський міністер, чи інший великий советський бюрократ: на сім-вісім кімнат включно з вітальнею, їдальнею та ванною, розуміється з електрикою, газовою або електричною піччю, з вугільним, а частіше — з нафтовим чи електричним опаленням, гарячою і, розуміється, холодною водою; на бажання господині замість віників хату „підмітається” пирососом, а для прання — при хаті, в окремо-му ізольованому місці пральна машина. Хата обставлена добрими меблями, а підлоги встелені килимами. У хаті: телефон, радіоапарат, телевізор, часто — патефон; у кухні — холодильник.

Але (що — найголовніше!): з цієї хати чоловіка ніхто не має права вигнати — ні сільрада, ні райвиконком,

³⁹⁾ Зазнаєш біди.

ні завком чи якийсь інший „ком”, ні адміністрація фабрики чи радгоспу; ніхто!.. Будьяка особа — приватна чи урядова — має право зайти до вашої хати тільки з вашого дозволу, бо вона при звичаєна до старовинного, ще англійського, правила: мій дім — то моя цитаделя...

На столі у недавніх жебраків — ДіПістів — не вистає, здається, тільки пташиного молока.

Люди мають авта, часто дуже дорогі, а деякі родини мають кілька авт. І, хоч потреба в автах диктується специфічними умовами життя Америки, то все ж таки не можна заперечувати, що автомобілізація творить одну з основ народнього добробуту.

Господарчому „обростанню” в Америці сприяє не лише висока оплата праці, але й приступний та зручний для використання кредит.

* * *

Незважаючи на фактично рівноправне з уродженими американцями становище, на невидано високий життєвий стандарт, що його основу створено їхніми трудами, де-хто з наших людей, навіть з числа тих, що вже тепер вважають Америку за свою справжню батьківщину, має своєрідну нехоть до неї... Бо „тут усе не таке, як було у нас”: і підсоння не таке, хоч людині ніхто не робить перешкод вибрати собі в цій великій і кліматично різноманітній країні, відповідну кліматичну зону; і їжа не така і вода не така і поліція не така, хоч вона ніколи не дозволить собі чогось такого, що порушувало б ваші громадянські права чи ображало б людську гідність, — скорше — навпаки.

Поснідавши дома, такий чоловік бере на фабрику на другий сніданок пів курки, або замість неї з пів-десятка яєчок, чи гарненький бутерброд з ветчини або ковбаси з маслом; з'ївши це і при тому лайнувши Америку за те, що вона не має ... справжнього, такого, як у нас, свинячого сала, запивши доброю кавою та закусивши свіжими фруктами (не залежно від пори року!), цей чоловік каже: „Якась чудна ця Америка: нема тут апетиту”... Такі люди не знають мудрого афоризму: „Якщо привчишся смі-

ятися з інших, то можеш втратити дар сміятися сам із себе . . . ”

* * *

Молоді люди, хто хоче і здібний прикласти зусилля, має змогу здобути вищу фахову освіту. Середня освіта тут для всіх — безкоштовна. Але вже нема чого говорити про юридичні права на середню й вищу освіту (в чому в „найдемократичнішій” країні світу людям відмовлялось за соціальним станом. Чи то не мракобісся?) . . .

Дещо в гіршому стані тут родини з непрацездатними членами (малі діти чи старі або хворі люди).

Люди інтелектуальних фахів, що мали або вже тут здобули фахові знання з технічних наук, мають добре оплачувану працю і, так само, як і фабричні робітники з числа новоприбулих, трактуються в усіх відношеннях нарівні з уродженими тут американцями.

Гірше в Америці інтелігенції, що не має технічних фахів, бо для іншого роду фахів емігрантам не вистачає знання мови, господарчо-побутових умов тощо.

* * *

На еміграції мені довелося чути „веселе” оповідання, що з нього витікає „мораль” на користь не освіти, а звичайної практичності. Пливли човном двоє: інтелігент-учений і човняр — малописьменний хлопець. От інтелігент і запитує хлопця:

„Чи ти знаєш, чому крига легша від води?”

„Ні, не знаю” — відповів хлопець.

„Ти в своєму житті через малу письменність багато втратив. От у цьому випадку ти втратив, я думаю, четверту частину свого життя, бо, щоб це знати, треба б довгенько вчитися: я от учився років з п’ятнадцять. А чи ти знаєш, що земля крутиться?”

„Ні, не знаю” — чується відповідь.

„Ти втратив половину свого життя” — зауважує учений і запитує хлопця:

„А чи ти знаєш, як утворюється дощ, сніг, град, буря і т. п.?”

„Ні, не знаю” — відповів човняр.

„Ти втратив три чверти свого життя” — сказав учений.

Аж ось знялась страшенна буря і човна перекинуло. Хлопець, що вмів плавати, вплив на берег і врятувався, а вчений потопав під таке зауваження хлопця: „Ти втратив усе своє життя” . . .

Розуміється, що хоч і не в такій анекдотичній формі частина інтелігенції приречена тут у кращому разі на непринадне існування. Трагедія головно в тому, що вона не має змоги використати свого фаху, що на його здобуття потратила кращі роки свого життя — молодість і що мав би дати їй моральне задоволення (а може й краще матеріальне забезпечення) та фізичне полегшення на час немилої старости.

Якщо я колись, працюючи за своїм фахом, часто був нерадий скорому закінченню робочого дня, то тут, біля конвеєра, я жду його, як свого спасіння; я поспішаю додому, щоб там забути за книжкою, за музикою, і, на жаль рідше, за дружньою й корисною бесідою.

Розкидані по всьому світу, ми порвали зв'язки з людьми, з якими в'язали нас часто довгі й близькі товариські взаємини. В таких умовах не раз доводиться стверджувати правильність народньої приказки: „Над друга старого нема в світі нікого” . . . Цю самотність поглиблює, згадуваний вже тут, страшний антагонізм між численними ідеологічно-політичними групами.

Але чи не найбільшим моральним гнітом для частини інтелігенції тут є те, що працюючи нарівні з простолюддям і дуже часто не виявляючи навіть рівних з ним здібностей у тій праці, інтелігент втрачає в очах того простолюддя авторитет, не кажучи вже про пошану. А без цього не можлива праця для тієї маси в цілях піднесення її культурного рівня.

В умовах еміграції мені, на жаль, довелося констатувати такий давно відомий сумний факт. Проста людина здебільшого цинить лише того свого земляка, який має вище від нього офіційне становище, а особливого того, що має над ним владу . . . Дуже часто можна тут зустріти

всезнайок, що від їхнього говорення вуха в'януть, але для яких не існує чужої думки, жодних авторитетів. Отже тут народжується не той „сам собі пан”, що сміливо відкидає нерозумні поради і йде за покликом власного здорового глузду, але отой „цар — голота”, що вічно бунтує ніби в обороні своїх прав, залишаючись у той самий час психологічним рабом...

Це пережив, випробувавши на собі, передчасно померлий наш поет — лірик Михайло Ситник.

Це, очевидно, спостерігав імігрант О. Луговий — автор книжки п. н. „Безхатний”, що писав: „Уникай неуків і всіх тих, що знають забагато, в „пани” всіма правдами й неправдами шиються. Бо світ теперішній — це союз нічем супроти гідних людей...”

* * *

Стара латинська приказка говорить: „Де добре — там і батьківщина”... Це в великій мірі стосується частини нашої еміграції: люди сами влаштувались так, як їм може й не снилось, але забувають про свій моральний обов'язок перед своїм рідним народом, що його вони покинули в тяжкій неволі. Це стосується в першу чергу і в найбільшій мірі так званого простолюддя, що в кращому разі обмежує свої духові інтереси церквою, ізолюючись від будь-якої участі в національно-громадському житті. Щоправда, в цьому, може, основна провина лежить на еміграційних політиканах, „діяльність” яких спричинює організаційний розбрат і тим вносить у душі „простої людини” замішання, а слідом за тим — і нехоть до громадсько-корисної праці.

* * *

Відомий австро-німецький письменник Стефан Цвайг, що втік з гітлерівського райху, поселившись у Бразилії і через урядові нагінки в зв'язку з підозрінням його в шпигунстві на користь гітлерівської Німеччини, доведений був до самогубства, перед своєю смертю писав: „Того дня, коли я позбувся свого пашпорта на п'ятдесятвосьмому році життя, я зрозумів, що зі своєю батьківщиною тратиться більше, як тільки шмат землі”...

Ми, втікачі з царства большевизму, не можемо відчувати втрати батьківщини так, як її відчував трагічно загинулий письменник. Це не тільки тому, що в Америці ми живемо й відчуваємо себе — по-людському, але також і тому, що на батьківщині ми жили, хоч і „на нашій”, але „не своїй” землі...

З дня вступу на американську землю ми здобули рівні з усіма американцями права на участь у господарчому, громадському й культурному житті США. Ми лише обмежені в політичних правах: не можемо брати участі в виборах президента, членів конгресу, членів органів самоврядування тощо; але й це — тільки до часу прийняття нами громадянства, на що право здобувається по п'яти роках лояльної поведінки в Америці. Єдине, так би мовити, вічне обмеження в цій ділянці, що його для нас, народжених поза Америкою, передбачає конституція — це позбавлення нас права бути обраними на пост президента держави...

Зате наші люди напочатках почували себе душевно пригніченими. Причиною такого стану було незнання мови й оточення, непривичаєність до умов — побутових і господарчих і, що мабуть найголовніше, відсутність людей, з якими можна було б бодай душу одвести. Я знав на фермі в стейті Меріленд одну молоду українську пару ДіПістів. Господар ферми, живучи десь у місті, залишив їх за фактичних господарів своєї ферми. В їхнє розпорядження він дав великий, добре устаткований, дім забезпечений освітленням і опаленням, дав готову для посіву землю і потрібний посівний та посадочний матеріал для плекання ними для себе свіжої городини, передав під їхню опіку череду молочних корів, розуміється з правом необмеженого й безкоштовного користування молоком та молочними продуктами. Інші продукти господар привозив їм на їхнє замовлення з міста. Роботи на фермі було для них не більше звичайної норми, враховуючи електричне доїння корів. Регулярно виплачував їм заробітну платню в розмірі, що існував у тій місцевості для найманих робітників. І проте ці люди до сліз відчували тягар

свого становища. „Вдень ще якось можливо себе почуваш, а як приходить вечір і почнуть навколо тебе виблискувати світлячки, — так мені й здається, що ми не в загосподареній фармі і я не біля свого коханого чоловіка, а... на цвинтарі..., бо тільки там у нас літали світлячки; так тихо і глухо тут, що хочеться кричати й тікати звідціль, від цього добробуту...”

Так оповідала молодиця про свій душевний стан на фармі.

Якщо не світлячки, то відсутність своїх людей, що могли б бодай поділити з вами тяжкий настрій, увійти в ваше душевне становище, — спричинювалась до того, що люди рвались, хоч і до незнайомої для багатьох, фабричної праці в містах, де вже починали утворюватись скупчення наших земляків. Щоб усе це зрозуміти треба врахувати, що хоч до Америки ми їхали добровільно і навіть охоче, то рідний край ми покидали з важкими душевними болями.

Ми тяжко переживали розлуку з рідним краєм, що особливо гостро відчувається в нових, навіть найліпших, умовах життя і побуту. Ми безпорадно опускали руки, бачучи, що вільний християнський світ байдужий до долі іншої великої частини світу, яка попала в неволю новітніх чингіз-ханів і тягар цієї свідомості ми відчували, від'їхавши від рідного краю за гори й океани.

Нарешті ми з дружиною томились від розлуки з нашою єдиною донечкою, що разом з чоловіком виїхала з Європи трошки раніше від нас, щоб у скорому часі народити нам внучку не „німкеню”, але „американку...”

* * *

Звикнути до нових обставин ми й не думали, бо для того, очевидно, треба мати інші натури, а може й того було б мало... Отже, ми з кожним днем все гірше й гірше почували себе морально і тому почали поважно думати, як би то нам по-доброму розквитатися з нашими господарями. І на сотий день нашої праці на фармі швидкий потяг уже віз нас на північ для зустрічі з нашими рідними, з яких одного ми ще тоді й не знали...

До всього цього треба додати, що на нашу біду того літа в Америці була рекордна спека, коли, бувало, уже вранці термометр (Фаренгейта) показував до 100 ступнів, а вдень температура доходила до 120 ступнів. І це за величезної на тому півострові вогкості, наслідком чого круглу добу людина ходила мокра, мов щойно скупана...

* * *

Одна колишня українська селянка, що тепер тут працює на величезній фабриці, запиваючи сніданок мінеральною водою, каже: „Я б проміняла цю воду на оту холодну з жабою у відрі, що колись, бувало, я витягала її з копанки...”

Отже, складається враження ніби наші люди не люблять своєї „нової батьківщини.” Ні — це була б помилка: вони тільки не можуть забути рідного краю, хоч і не усвідомлюють, що саме тому... у них болить у грудях...

У трьохмільйоновому місті, біля українського громадського дому стоять двоє — чоловік і жінка, згорблені, схудлі, бліді. Це — колишні українські селяни. Ці люди вже побували десь на фермі, а тепер опинились у типовому американському місті з його шумом, гамором, темпами, світляними реклями, в місті так відмінному від їхнього тихого спокійного села... Може вони, ці люди, тут без праці, без притулку, без засобів до існування, без дружнього слова? Ні! Все це вони мають. Але вони відмовляються від американського люк்சусу, вони не хочуть сприймати умов американського життя, вони відмовляються навіть приймати їжу. Вони мріють про... смерть, що єдина, врятує їх від душевних страждань. Бо вони там десь далеко залишили свій рідний край, своїх найдорожчих, найрідніших людей... І залишили, мабуть, навіки...

Ці люди — хворі. І хвороба їхня має назву носталгія, що є наслідком тяжкої туги за батьківщиною... І може отой, раніше згаданий земляк, мав рацію, коли говорив: „Тут, в Америці, все не таке”... Справді, там, у рідному краю, люди не знали цієї психічної хвороби, бо вона існує тільки на чужині...

* * *

Дівчина, що знала свій рідний край, з почуттям смутку, перемішаним зі сльозами, деклямує:

Сховалось сонце за горою,
Туман легенько землю вкрив,
Шепоче вітер з осокою,
Гайок зелений занімів.

Блакитне небо обгорнуло
Усю природу. Все мовчить.
Отара з поля поспішає
У холодочок відпочить.

Моя Україно, ти мій раю,
Ти чарівниченько моя,
Я без кінця тебе кохаю
Й ще більш кохати буду я.

Хотіла б я тебе руками
До серця щиро пригорнуть,
Ще раз побачити очима
Й тоді навіки вже заснуть...

Невідомий мені поет, як бачимо, надто песимістично закінчує свого вірша, бо не бачить підстав для оптимізму. А проте, мабуть і він, а разом з ним сотні тисяч таких самих, як і він, ще продовжують жити бодай найменшою надією..., надією побачити свій вільний рідний край...

Я пригадую, як на прощання з табором Карлсфельд великий і добре зорганізований аматорський хор, що брав участь у постановці „Запорожця за Дунаєм”, на колінках з піднесеними до гори руками співав — ридав:

Владико неба і землі!

.....

На Тебе, Спасе, уповаєм,
В сльозах до Тебе прибігаєм:
Побачить дай нам Рідний Край! .

Тоді тисячна маса глядачів спонтанно приєдналась до благальної пісні-молитви...

Любов наших людей до України і свій духовий зв'язок з нею В. Щурат відбив такими теплими словами „Гимну американських українців”, що співається на чарівно-журливий голос:

Далека ти, — а близька нам,
Кохана Вітчизно!
Як сонце з неба твоїм ланам
Ти світиш нам в'одно.

Світи нам, Вітчизно, світи,
Кохана Україно,
Щоб знали ми, куди нам іти
У слухную годину...

А інший поет у Різдвяний Вечір пише:

Горять свічки. Синявий дим
Снується по-під стелю.
Думки мої спішать за ним
У батьківську оселю...

Дуже припали до душі українським людям тут пісні „Рушничок” та „Мама.” „Маму” раніш тут співали виходці з Італії. Наші люди ще з більшим вкладом душі співають її, бо їм ворог не дає права навіть зустрітися та щиро поговорити з матерями, яку можливість мають італійці. Тимто автор української „Мами” просить свою рідну маму, щоб вона прийшла до нього... хоч у сні....

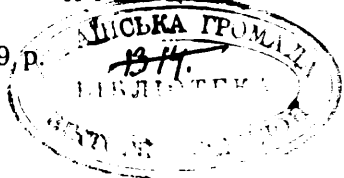
* * *

Відомий французький письменник П'єр Лоті писав: „Країни, де ми не кохали й не страждали, нічого в нас не залишають”...

Ці слова пригадуються тоді, коли задумаєшся над долею й призначенням української молоді, що появилася на світ поза межами України, і, отже, не знала там кохання і не страждала за Україну. Тоді, всупереч твердженню цього письменника, хочеться промовити до цієї молоді: „Якщо маєте йти за покликом серця — використайте його жар для добра знедоленого Рідного Краю ваших батьків”...

К і н е ц ь

21 лютого 1969, р.

З М І С Т

	Стор.
I. Під батьківською стріхою	7
II. Моя Альма Матер	50
III. „За веру, царя и отечество”	85
IV. Дні надій і боротьби	110
V. У пазурах большевицьких тиранів	182
VI. „Нова Європа”	280
VII. У „таборових державах”	339
VIII. Ми „відкриваєм Америку”	356
IX. „Пересаджені квіти”	386

H-50

